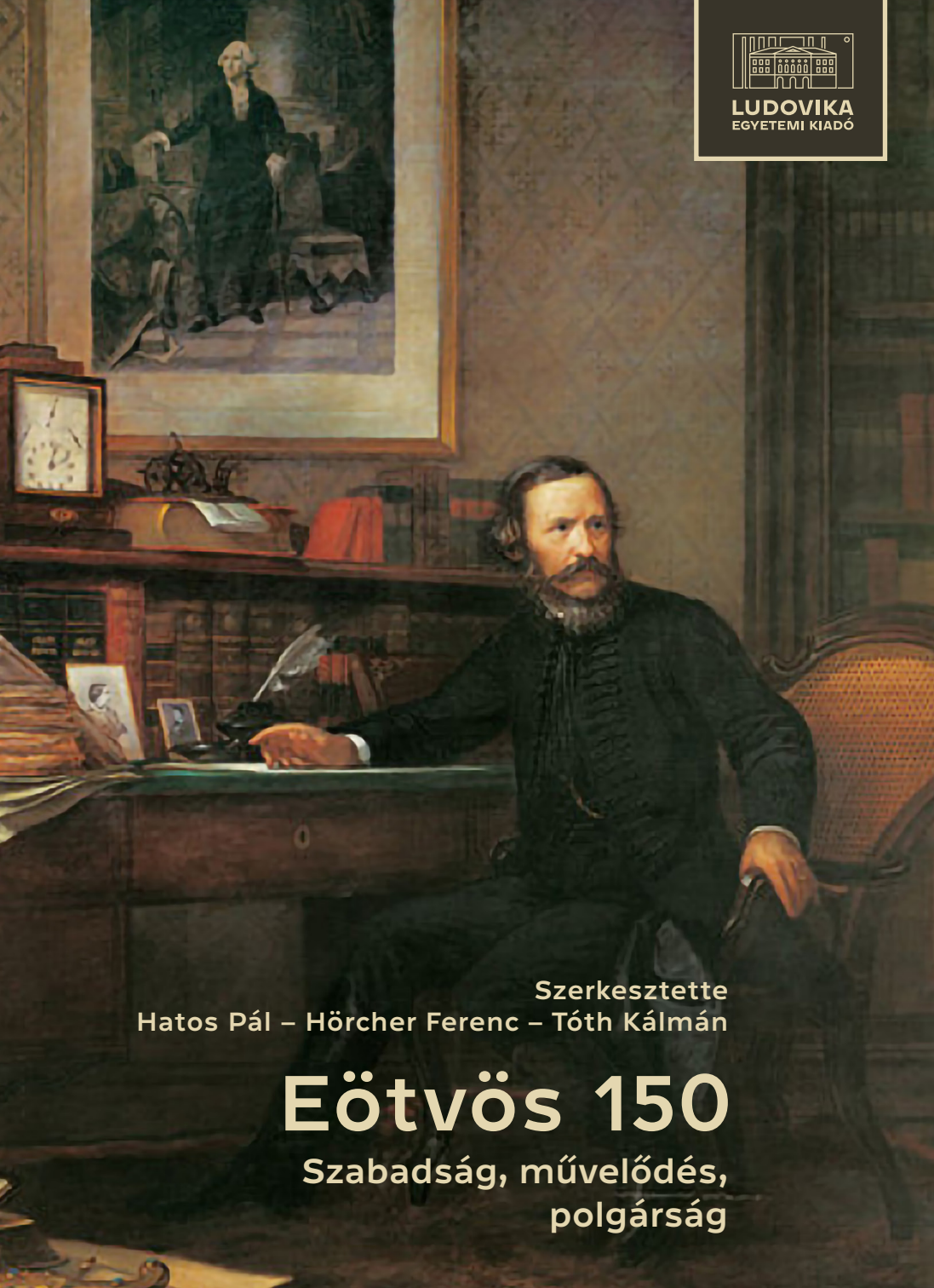




LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ



Szerkesztette
Hatos Pál – Hörcher Ferenc – Tóth Kálmán

Eötvös 150

Szabadság, művelődés,
polgárság

Eötvös 150

Eötvös 150

Szabadság, művelődés, polgárság

Tanulmányok báró Eötvös József
halálának 150. évfordulójára

Szerkesztette

Hatos Pál – Hörcher Ferenc – Tóth Kálmán



LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2023

Szerzők
Csorba László
Gájer László
Gerő András
Hatos Pál
Hörcher Ferenc
Molnár Attila Károly
Schlett István
Tóth Kálmán

Szakmai lektor
Kulin Ferenc

A borítón Madarász Viktor (1830–1917)
Eötvös József arcképe (1873 körül) című festményének részlete látható

Kiadja a Nemzeti Közszerzői Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Pordány Katalin
Olvasószerkesztő: Szabó Ilse
Korrektor: Kutas Éva
Tördelőszerkesztő: Kőrösi László

Nyomdai kivitelezés: Pátia Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

DOI: https://doi.org/10.36250/01142_00

ISBN 978-615-6598-00-4 (nyomtatott)
ISBN 978-615-6598-01-1 (elektronikus PDF)
ISBN 978-615-6598-02-8 (ePub)

© A szerkesztők, 2023
© A szerzők, 2023
© A kiadó, 2023
© Szépművészeti Múzeum, 2023

Minden jog védve.

Tartalom

<i>Előszó</i>	7
Schlett István: Eötvös és a politikai tervezés	9
Molnár Attila Károly: Eötvös József államtudománya	27
Csorba László: Eötvös és a döblingi Széchenyi	47
Hörcher Ferenc: „Önnel egyazon politikai valláshoz tartozom”	83
Tóth Kálmán: Bárá Eötvös József az európai politikai közösség alapértékeiről	101
Gerő András: Liberális érvényesség	113
Gájer László: Eötvös és kora egyházpolitikai vitái	129
Hatos Pál: Szekfü Gyula Eötvös József-olvasatai	143
<i>Utószó</i>	173
<i>Ajánlott irodalom</i>	182
<i>A kötet szerzői</i>	183

[Vákát]

Előszó

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpontjának névválasztása tudatos értékválasztás. Amikor az egyetem 2019 februárjában elhatározta, hogy tudományos tevékenységét önálló kutatóközpont létrehozásával erősíti, olyan névadót keresett, aki személyében fejezi ki az új szervezet elé tűzött célokat. Báró Eötvös József alakja az értékek és az elvégzendő munka sokoldalúsága terén is példát állít elénk, életműve és a köz szolgálata elválaszthatatlan egymástól. Az NKE küldetésének szempontjából elsősorban Eötvös európai viszonylatban is kiemelkedő tudományos teljesítménye, valamint a Batthyány- és az Andrássy-kormányokban betöltött vallás- és közoktatásügyi miniszteri tevékenysége nagy jelentőségű, de a kultúra és a közélet más területein végzett munkássága is követendő példa az egyetem valamennyi polgára számára. A Magyar Tudományos Akadémia tagjaként, később elnökeként a hazai tudományos élet jeles képviselője és előmozdítója volt, akinek életművét kiemelkedő szépirói teljesítmény teszi teljessé. A nemzet ügye iránti elköteleződés, a hazánk polgári fejlődéséért végzett áldozatos munka, az oktatás és a művelődés erejébe vetett hit, valamint a 19. századi szabadelvűség legnemesebb magyar hagyományai ma is iránytűként szolgálnak a köz szolgálatába szegődött gyakorlati szakemberek és tudós kutatók számára. Eligazítanak minket az európai kultúra értékeinek és nemzetünk alkotmányos hagyományainak megőrzésében és a kor kihívásaihoz alkalmazkodó továbbvitelében.

A példa követése mellett az Eötvös József Kutatóközpont számára fontos névadója életművének ápolása és munkásságának további feldolgozása is. Két kutatóintézetünk vezetőjével, Hatos Pállal és Hörcher Ferencsel ennek jegyében szerveztünk tudományos emlékkonferenciát báró Eötvös József (1813–1871) halálának 150. évfordulója alkalmából. Az olvasó most az *Eötvös 150. Szabadság, művelődés, polgárság* címmel 2021. december 9-én a Ludovika Főépület Széchényi Disztermében lezajlott konferencia tanulmánykötetét tartja a kezében. A kötet hét dolgozatot foglal magában, amelyek közül hat olyan előadás tanulmánnyá érlelt szövege, amely ezen az eseményen hangzott el, a hetedik pedig egy másik NKE-s konferencia témánkba vágó előadásának szerkesztett változata. A kötet szerzői a korszak kiemelkedő kutatói, írásaik a sokoldalú eötvösi életmű különböző aspektusait teszik vizsgálat tárgyává a humán- és társadalomtudományi kutatás modern eszköztárának alkalmazásával.

Eötvös halálának jubileuma a szélesebb nyilvánosságot tekintve csöndesen telt, de a konferencia és a kötet is azt a meggyőződésünket tükrözi, hogy a közügyek iránt érdeklődőknek érdemes elidőzniük e nagy magyar államférfi szellemi örökségét szemlélve. Ennek illusztrálására és a kötet tanulmányaihoz kedvesinálóként álljon itt néhány olyan idézet tőle, amely a politikai gondolkodás mérvadó cölöpeit veri le számunkra. Szabadságról és államról: „Az államnak feladata, legalább valóban mívelt népnél, nem más, mint az, hogy mindenkinek szabadságát biztosítsa.” Egyénről és közösségről: „Sem az elszigeteltség korlátlan szabadsága, sem az elnyomás, hanem a társaság azon állapot, mely természetünknek megfelel.” A haladásról: „Haladni csak úgy lehet, ha míg egyik lábunkkal előre lépünk, a másikat helyén hagyjuk.” A hazaszeretetről: „Lehet-e életünkben két nőt valóban szeretni, nem tudom; két hazát bizonyosan nem.” Az idézeteken is átsugárzó érett gondolkodás a kései utódok számára is érthető üzenetet hordoz, amelyet ma is érdemes meghallanunk közügyeink intézéséhez. Bár maga Eötvös figyelmeztet, hogy „régí hősök szájából saját nézeteit szereti hallani” az ember, a kötet szerzői garanciát jelentenek arra, hogy ne csupán önismerést találjunk életművében, hanem céljait és szándékait jól értve tanuljunk is szellemi örökségéből. Kíváncsi az olvasónak, hogy a kezében tartott könyv múltat értelmező szövegeiben elmerülve a jelenkor számára is érvényes tanulságokkal és útmutatással gazdagodjék.

*Török Bernát
Eötvös József Kutatóközpont
igazgató*

Schlett István

Eötvös és a politikai tervezés

Dicsérni jöttem, nem temetni Eötvöst, annak ellenére, hogy e konferencia apropóját halálának évfordulója adja. Dicsérni, hiszen szívemhez közel álló személyiségről van szó, nemcsak több területre, a szépirodalomra, a politikai elméletalkotásra, a politikai rendszer átalakítására, illetve – miniszteri pozícióba kerülve – a szakpolitika egyes területeire is kiterjedő alkotói teljesítményei okán, hanem azért is, mert önreflexióra való képessége miatt fel tudja mutatni a gondolat, a szellem emberének, az „írástudónak” gyötrelmeit, aki nemcsak elmélkedni, alkotni, hanem – miként Victor Hugo nyomán egyik korai írásában fogalmazta meg – „használni is akar”, s így tapasztalnia kellett a két szándék közti feszültségeket.

Előadásomban a politikus Eötvösről beszélek a nem a nyilvánosság számára születtett elmélkedéseire, naplójára, leveleire támaszkodva, hiszen elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogyan küzdött a *vita contemplativa* és a *vita activa* egymásnak ellentmondó követelményeinek összeegyeztetésével az ország sorsát és saját karrierjét egyaránt meghatározó sajátos pillanatban, amelyben a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság strukturális átalakulásához vezető folyamatban a döntő fordulat bekövetkezett. A vizsgált időszak zárópontja nem kíván magyarázatot, hisz azt Eötvös halála jelöli ki, a nyitópont megjelölése viszont igen. Naplóbejegyzései alapján azt találom, hogy 1864 augusztusában veszi kezdetét az az önmagával folytatott diszkusszió, amelynek tárgya előbb Deák politikai teljesítményének megítélése, illetve az általa képviselt passzív rezisztencia stratégiájával szembeállítható alternatíva keresése, majd 1865 őszétől kezdődően egyre inkább a politikai vezetés és a politikai tervezés problémáinak értelmezése, és ennek részeként saját szerepének, ambícióinak újragondolása volt. Abban reménykedem, hogy e töprengések elemzése nemcsak Eötvös személyiségének megértéséhez nyújthat segítséget, de elvezethet bizonyos politikaelméleti következtetések levonásához a politikai cselekvés sajátosságait illetően is.

Első vagy második?

Eötvös és Deák kapcsolata természetesen nem 1864-ben kezdődött el. Pályájuk az 1840-es évektől összefonódott, és az alapvető kérdésekben együtt haladt a reformkorban, 1848–49-ben, a neoabszolutizmus korszakában, majd a kiegyezési tárgyalások első szakaszában, az 1861-ben összehívott országgyűlés idején. Személyes vetélkedésnek semmi jele nem mutatkozott; éppen Eötvös volt az, aki az októberi diploma kiadását követően 1860 novemberében a liberális tábor küldöttségének élen a párt „vezérének” kérte fel Deákot.¹ A ma ismert feljegyzései, naplótörödékei, levelezése alapján úgy tűnik, Deák kritikája, s egyben vezéri szerepének megkérdőjelezése 1864 augusztusában jelenik meg Eötvös gondolatvilágában. Deákot „tehetetlenséggel”, „tétlenséggel” vádolja, magatartását a „csendes örültség” egyik nemével azonosítja,² máskor passzivitását kényelemszeretetéből eredezteti,³ „felfoghatatlannak” véli,⁴ vagy éppen a „fantázia” hiányával magyarázza.⁵ Megjegyzéseiből nem lehet nem észrevenni, hogy a kritika vetélkedésbe fordul, s magát alkalmasabbnak tartja a folyamatok irányítására. Felmerül benne egy önálló párt létrehozásának ötlete is. A szándék komolyságát jelzi, hogy 1865 februárjában lapalapítási kérelmet nyújt be politikai hetilap indítására. A *Politikai Hetilap* 1865 júniusában el is kezdi rövidre szabott, egy évig tartó életét. Eötvös mindenekelőtt a passzivitás politikájával fordul szembe:

„Mindent visszanyerhetünk – mondja Deák –, csak azt nem, miről önmagunk lemondunk. Nézetem szerint, nem azt, miről lemondunk, hanem csak azt nem nyerhetjük vissza többé, minek visszanyerésére erőnk hiányzik, s ez az, miért én a politikát, mely abban áll, hogy magunkat tökéletes tehetetlenségre kárhoztassuk, csak azért, hogy teóriában bizonyos elveket feltartsunk, a csendes örültség egy neménél alig tarthatom másnak” – írja jegyzetfüzetébe 1864 augusztusában.⁶

A szakítás azonban mégsem következett be. Alighanem azért nem, mert Eötvös két megoldhatatlan feladattal szembesült: belátta, hogy nincs esélye Deák helyébe

¹ Lónyay Menyhért *naplója 1860–1861*. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, Századvég, 2004. 19.

² Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. Szerk. Bényei Miklós. Budapest, Magyar Helikon, 1977. 559.

³ Eötvös (1977): i. m. 554.

⁴ Eötvös (1977): i. m. 567.

⁵ Eötvös (1977): i. m. 598.

⁶ Eötvös (1977): i. m. 559.

lépni, majd pedig azt is, hogy nem képes Deákot stratégiája megváltoztatására kényszeríteni.

Eötvös számára súlyos érzelmi és intellektuális problémákkal volt terhes az a néhány hónap, míg döntésre jutott. Át kellett gondolnia személyes ambícióit, tisztáznia kellett a Deákhhoz fűződő viszonyát, meg kellett találnia saját szerepét a rendszer átalakításának folyamatában, és – elmélkedő hajlamának parancsára – szembesülnie kellett bizonyos politikaelméleti dilemmákkal is.

Eötvös személyes ambícióit, a „nagyságra”, a „dicsőségre” törekvést – különösen a romantika korszakában – természetesnek találom, és azt is, hogy „második helyre” szorulását kudarcként éli meg. Éppen ezért figyelmemet az elmélkedő Eötvösre koncentrálok, azt vizsgálom, hogyan kapcsolódik össze a személyes kudarc feldolgozása a jelenségek megértésére törekvő ember erőfeszítésével, ami végül a politikai vezetés, a politikai tervezés, a politikusi siker mibenlétének vizsgálatához vezette el. A továbbiakban ennek a folyamatnak bemutatására és értelmezésére teszek kísérletet.

„Szívesen átengedem a dicsőséget”

Önbecsülésének, cselekvőképességének helyreállítására irányuló erőfeszítései révén az önreflexióra képes, a politikatörténetben és az elméletalkotásban egyaránt jártas Eötvös csakhamar túllépett sértettségén, és erőfeszítéseket tett a Deákhhoz fűződő kapcsolatának rendezésére. Ennek részeként gondolja újra Deákhhoz való viszonyát, saját szerepét, és ütközik bele a politikai vezetés, illetve a politikai tervezés elméleti problémájába.

Nyilván nem véletlen, hogy Eötvös éppen Deák húsvéti cikke megjelenésének napján talált rá az öngyógyítás technikájára. Ekkor tűnik fel ugyanis először a politikai vezetés megkezdésének gondolata a négy hónapnyi szüneteltetés után újrakezdett naplójában. 1865. április 15-én írja:

„A népnek mindig bálványokra van szüksége, de van szüksége oly emberekre is, kik nála okosabbak, s midőn e bálványok előtt meghajolnak, s nekik tömjéneznak, hogy a tömeget tiszteletében meg ne zavarják, azoknak semmiségét belássák, és azokat eszközül használják [...]. Oly embereknek, ki[k] kortársai[k]nál csakugyan magasabban állnak, semmi sem szükségesebb, mint a rezignáció, hogy a darabban, melyet ők gondoltak ki, s melyben minden gondolat az övék, a főszerepet s a tapsokat, melyekkel az jár, másoknak engedjék át, s öntudatokban s azon meggyőződésben keressék vigasztalásukat, hogy a jövő ezen ítéletüket mindég rektifikálja, s a Pompeiusok s Cicerók között, kiknek elsője

közmeggyőződéssel Magnusnak neveztetett, s kivel szemközt Cicero a maga korában igen alárendelt szerepet játszott, helyesebben választ. [...] az utókorra csak azon gondolatok s eszmék maradnak, melyek azt előidézték, s az eset ritka, hol a két szerep egynek jutott. A dicsőségben is választanunk kell rövid életünk s a nagy jövő között.”⁷

Megnyugvást azonban még nem talál. A Deákkal szembeni fenntartásai továbbra is fennmaradnak, lapjában alternatívákat keres az ő koncepciójával szemben, ugyanakkor óvakodik a szakítástól. Reményei a várt támogatás elmaradása miatt gyorsan megcsappannak (például 1865. augusztus 4-én született bejegyzés⁸). Nemsokára bevallja magának, hogy különutas kísérlete kudarcba fulladt. Ekkor még párttársait, név szerint Deákot, Kemény Zsigmondot is bírálja, de az önkritika jelei is megmutatkoznak (például 1865. augusztus 28.⁹). Ebben bizonyára szerepe van annak is, hogy az uralkodó álláspontjának megváltozása, az országgyűlési választások kiírása számára is nyilvánvalóvá tette, hogy valódi esély jelent meg a megegyezésre. Elfogadta tehát Deák „elsőbbségét,” hozzátéve: „Szívesen átengedem a dicsőséget, csak azon eszmék támogatásával érje el, melyeket én az egyedül helyeseknek tartok.” Igaz, fenntartásai még nem tűnnek el – Deák irányában tanúsított „hidegséget” féltékenységből eredezteti –, de „tenni és tūrni fogok mindent, csakhogy a jó alkalmat, mely hazánknak nyílt, felhasználhassuk. Úgyis mért ne játszana ő az első szerepet, ha a darab, melyet játszunk, mégis tőlem lesz” – fogadja meg naplójában 1865. október 10-én.¹⁰

Sértettségén túllépve elemző énje is magára talált. Egyfelől – nyilvánvalóan a sikeresség hatására – nemcsak méltányolja, hanem kezdi megérteni Deák politikáját, és egyben magának a politikai cselekvésnek a logikáját is. A kiegyezési tárgyalások befejeztével – 1867 februárjában – egyenesen elragadtatottsággal vall naplójában Deák teljesítményéről, még akkor is, ha alapkoncepcióját változatlanul tévesnek, „fikciónak” tartja, s legfőbb feladatának továbbra is Magyarország, illetve a dualizmus elvére felépített Monarchia közjogi helyzetének tisztázását tekinti.

„Nem tudom, mennyire van tisztában Deák a helyzet iránt. Ha tudja, mit tesz, s a jogkon-
tinuitás elvét azért állította fel, hogy a forradalmi irányokat, melyek 48-tól az országban
elterjedtek, legyőzze, [...] hogy a nemzetet oly pontra vigye, honnan szükségképp oda
kell lépnie, hol állnia legjobb, akkor Deák nemcsak hazánkban, de általján véve a legna-

⁷ Eötvös (1977): i. m. 604–605.

⁸ Eötvös (1977): i. m. 632.

⁹ Eötvös (1977): i. m. 639.

¹⁰ Eötvös (1977): i. m. 646.

gyobb államférfiak egyike. Ha maga is osztja a csalódást, melyet terjesztett, s elhiszi, mit a nemzettel elhíttett, [...] a gondviselés eszközét láthatjuk benne, ki azt, minek történni kell, azon egy módon eszközölte, mely helyzetünkben lehetséges vala, mert teljes meggyőződés, hogy az, mi a 67-es munkálatban felállított, soha más úton nem fogadtatott volna el. De az kétségtelen, hogy helyzetünk ezáltal tetemesen megnehezítettett.” (1867. február 10.)¹¹

Az „utólagos éleslátás csodafegyverével” (Hobsbawm) élve persze megállapíthatjuk, hogy Eötvösnek igaza volt, hisz a Monarchia fél évszázaddal későbbi összeomlását részben kétségtelenül a kialakított konstrukció bizonytalansága okozta. De – tegyük gyorsan hozzá – változtatni ezen Eötvös sem tudott. Ötlete volt ugyan – a Monarchia föderalizációja –, azonban – a történesek szerintem ezt bizonyítják – a megvalósításához szükséges eszközök, feltételek nem álltak rendelkezésére. Az 1865-ben kiadott *A Nemzetiségi kérdés* című röpiratának fogadtatása ezt számára is világossá tette.

Másfelől viszont – és számomra most ez a fontosabb – rátalált egy fontos politikaelméleti probléma, a politikai tervezés, ezen belül a politikai vezetés mibenlétének kérdésére. A továbbiakban erre koncentrálok.

Zsenialitás és korlátoltság – avagy: milyen képességekre van szüksége a vezérnek?

„Volt kora Széchenyinek, [...] volt később Kossuthnak, s van most Deáknak, s lesz valószínűleg másoknak ily időszaka” – írja Eötvös naplójába 1866. március 15-én, akkor tehát, amikor a kiegyezési tárgyalások már előrehaladtak, s egyértelművé vált, hogy a folyamatok irányítása Deák kezében van. Naplója tanúsága szerint még napokig folytatja e témában töprengéseit. Másnap, elárulva, hogy miért is foglalkoztatja a politikai vezetés problémája, így folytatja:

„Egyet megtanultam tapasztalásaimból, azt, hogy nagyeszű s tudományú emberek soha a politika mezején nagy befolyást nem gyakorolnak. Az első szerep mindég olyanoké, kik, mint Kossuth, elragadva saját szónoklatuk által, a nép szenvedélyeire hatnak, s azt mozgásba hozzák, vagy kik, mint Deák, eléggé korlátozottak, hogy nézeteikhez makacsan ragaszkodjanak, még részleteikben is, s kik a népet hasonló kitartásra bírják. Csak szenvedély

¹¹ Eötvös (1977): i. m. 714.

és mozdulatlanság bír hatással a népre; baj csak az, hogy okos emberek soha nem tudják belátni, miként mennyivel kitűnőbbek, annál kevesebbet hathatnak.”¹²

Március 18-án hat újabb feljegyzés születik ebben a témában. Ezeknek csak egyikére térek ki, arra, amelyik legteljesebben fejti ki a vizsgált probléma összetettségét, s egyben jelzi Eötvös kétségeit önmagával és a politikai cselekvésről alkotott felfogásával szemben is.

Előbb két csoportra osztja az „ideológokat,” akik közé feltehetően magát is odasorolja. Egyfelől azokra, akik „bizonyos eszméknek – vagy szavaknak, melyek az emberek többségénél az eszmét pótolják – kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítanak”, illetve azokra, akik az „érdekeknek befolyását túlbecsülik, s az érzések és szenvedélyek hatalmát ignorálják”. Úgy ítéli meg, hogy a kormányzásra mind a „bölcsek”, mind a „derék nemzetgazdászok” alkalmatlanok. Következtetéseit így összegzi:

„Nem kormányozhatja senki az embereket, ki azoknak érzéseiben és szenvedélyeiben legalább egy bizonyos pontig nem osztozik, s az úgynevezett nagy férfiak minden korban olyanokból váltak, kiknek felfogása a tömegnek felfogásától nem különbözött, s kik mint az általános tévedésnek vagy korlátoltságnak képviselői léptek fel. A tömeg szívesen vezetteti magát, sőt mindég vezetőt keres, de csak azon irányban, melyben megindult. A vezető gyorsíthatja vagy mérsékelheti haladását, sőt lassanként megváltoztathatja irányát, de csak amennyiben e szándékot követői előtt eltakarhatja.”

E felismerés döntés elé állítja.

„Ki erre elég ildomosággal nem bír, az járjon magányosan. Szabadon követni meggyőződésünket tetteinkben s minden nyilatkozatainkban, a legfőbb élvezet, melyet a férfi az életben találhat, de az ár, melyért ezt elérhetjük az, hogy a tömeg tapsairól s azon hatalomról, melyet sokaknak egyetértése ad, le tudjunk mondani. Valóban szabad s egy-szersmind hatalmas is nem lehet senki e világon.”¹³

De hogyan oldja fel e dilemmát az, aki mégis egyszerre akar szabad és hatalmas is lenni, mivel a változtatáshoz, a kormányzáshoz ez utóbbira is szükség van? Sokan tartják távol magukat a politikától ezen, gyakran gyötrelmes személyes kudarcokon alapuló megfontolások alapján. Tudjuk, Eötvös nem ezt tette; beállt Deák mögé. Rezignáltan tudomásul vette, hogy kora most sem érkezett meg, és felsejlett benne, hogy nem is érkezhet meg soha. De mivel szabadságához is

¹² Eötvös (1977): i. m. 653.

¹³ Eötvös (1977): i. m. 653–655.

ragaszkodott, ugyanakkor befolyást is kívánt gyakorolni a folyamatokra, kibúvót keresett.

„mentül idősebb leszek s higgadtabban ítélek magamról – annál inkább bélátom, hogy elleneim nemcsak magamra, de a közügyre nézve is érdemet szereztek magoknak, midőn a lehetőségig háttérbe szorítottak” – írja Falk Miksának 1866 októberében küldött levelében. Majd így folytatja: „Azoknak vagyok egyike, kik arra valók, hogy előljárjanak, de a gondolat s nem a cselekvés mezején.”¹⁴

Vajon mit jelenthet számára a cselekvéssel szembeállított gondolat? A csaknem három évtizedes tapasztalatai alapján aligha feltételezhette, hogy a cselekvő politikusok nem gondolkodnak, s azt sem, hogy a cselekvésről lemondva lehetne politikusként létezni. Miből következhetett valójában az őt kínzó dilemma, ami hónapokon keresztül gyötörte, és amire újra és újra visszatér? Arról volna szó, hogy ekkor még nem tudott teljesen megszabadulni az „ideológ-szerep” vonzásától?

Kínálkozik persze egy könnyed pszichologizáló válasz: személyes kudarcát dolgozta fel töprengéseiben. Ez a feltevés talán még igazolható is. 1866 márciusára, és még inkább októberére semmi kétsége nem maradhatott az iránt, hogy pártja sikerének esetén Deák forгатókönyve valósul meg, így nem teljesül be az 1865 októberében naplójába rögzített reménye: „miért ne játszaná ő [már-mint Deák – *Sch. I.*] az első szerepet, ha a darab, melyet játszunk, mégis tölem lesz”.¹⁵ Mi másnak értelmezhetette az önreflexióra hajlamos Eötvös csalódását, mint személyes kudarcnak?

Ez azonban nem válasz a kérdésemre. Én ugyanis úgy látom, dilemmáját akkor érthetjük meg, ha nem pusztán személyi vetélkedésből eredeztetjük. A megszerzett tapasztalatok birtokában 1867 tavaszán jegyzetfüzetében ismét nekifut a politikai vezetés kérdésének. Ebben az esetben azonban nézőpontot változtat: a politikai gyakorlat felől nézve vizsgálja a problémát.

„A siker az életben nem a tehetség abszolút mennyiségétől, hanem az aránytól függ, melyben az egyes tehetségei feladásával [az egyén tehetségei feladatával – *Sch. I.*] állnak, s míg a zseniális emberek éltek [életük – *Sch. I.*] céljait is többnyire fantáziáikkal tűzik ki, korlátolt emberek többnyire korlátoltak vágyaikkban is, s nem könnyen tűznek ki lehetetlen célokat. Ki csak szűk kört lát be, de azt tisztán látja, nem iparkodik azon túl, de a helyet, mely után iparkodik, többnyire el is éri. Nemi tapasztalással szólhatok ez ügyről, mint ki

¹⁴ Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976. 476.

¹⁵ Eötvös (1977): i. m. 646.

életemben sokkal többet értem volna el, ha jóval kevesebbet láttam volna be. A közvélemény, mely nagy tudósokat s gondolkozókat a praktikus életben haszonvehetetleneknek ítél, sokkal józanabb, mint közönségesen hisszük.”¹⁶

Azt hiszem, itt talált rá problémája gyökerére. Mert a „gondolat” és a „cselekvés” a politikai gyakorlatban sem válik el egymástól; a politikust nem az különbözteti meg a tudóstól, hogy nem gondolkodik, hanem az, hogy *másról* és *másként* gondolkodik, mint az elméletalkotó tudósok vagy a cselekvő politizálástól magukat távol tartó „gondolkozók”, az „ideológok”. A cselekvés embere valóban „korlátolt” kell hogy legyen, hiszen tevékenysége egy meghatározott időben és térben zajlik, döntésének korlátot szab a megvalósíthatóság, míg a „gondolat emberét” a fantázia átrepítheti ezen a korláton. Úgy gondolom tehát, hogy nemcsak a dicsőség utáni vágyból fakadt a konfliktus, hanem nézeteltérések voltak köztük a „helyes”, a sikeres politikáról alkotott elképzeléseikben is.

A fentiekből következően a politikai tervezés vizsgálatával találhatjuk meg a választ kérdésünkre. Láttuk, 1867 tavaszán maga Eötvös is ezt az utat választotta.

Miről és hogyan gondolkodik a politikus?

A továbbiakban annak vizsgálatára teszek kísérletet, hogy miért, miben és mennyiben változott meg Eötvös Deák politikájáról alkotott véleménye, és ezzel együtt nemcsak önértékelése, hanem politikafelfogása is. Önmarcangolását a csalódottságból fakadó, reflexszerű reakciónak tekintem, és abból a hipotézisből indulok ki, hogy Eötvöst valójában cselekvőképessége helyreállításának szándéka vezérelte. Új szerepet, új feladatot keresett magának. Ennek során erősödtek fel benne a kételyek annak *módja* iránt, ahogyan ő a politikai gyakorlatról gondolkodott. Deákkal folytatott vitáját tehát két politikai pozíció ütközéseként értelmezem, természetesen nem vonva kétségbe a személyes ambíciók jelenlétét sem.

A politikai gondolkodástörténeti kutatásaim során kialakult módszertan alapján a politikai folyamat elemzésével próbálom megtalálni a magyarázatot. 1866 márciusára, amikor Eötvös dilemmáit megfogalmazta, bizonyos kérdések már eldőlték. Hogy csak hármat említsek: kialakultak a kiegyezés alapfeltételeinek körvonalai, megnövekedett a siker valószínűsége, vitathatatlaná vált

¹⁶ Eötvös (1977): i. m. 717.

az országgyűlésben erős többséggel rendelkező Deák vezető szerepe. Fordulat történt tehát a deáki koncepció érvényesítésének folyamatában, amelynek mibenlétét 1867 februárjában Deák frappánsan így foglalta össze: létrejött az alap, melyre „hazánk jóllétének és boldogságának épületét” kell majd felépíteni.¹⁷ A politika napirendje tehát megváltozott. Új kérdések vártak megoldásra, mint például a kormányzati rendszer, a kormányprogram kialakítása, a kialakult kompromisszum következményeinek elfogadtatása mind az osztrák, mind a magyar közvéleménnyel, továbbá a felkészülés a kormányzásra, ami a parlamenti többségre, a Deák-pártra várt. És persze a porosz–osztrák háború alapvetően változtatta meg a Habsburg Birodalom nemzetközi és belpolitikai helyzetét. Mivel a politikai gondolkodás a politikai cselekvéshez kötődő gondolkodásmód, a témák megváltozása értelemszerűen tükröződik a politikai gondolkodásban.

Véleményem szerint Eötvös egy pillanatra sem vonult ki a „cselekvés mezejéről”. Pártja „második embereként” elindult az országgyűlési választásokon, aktívan részt vett az országgyűlési vitákban, az uralkodóval, illetve az osztrák féllel történő alkudozásokban. 1866 nyarán hetilapját is megszüntette. A Deákkal folytatott vitáját feladta, noha lelke mélyén továbbra is úgy gondolta, hogy a birodalom federalizálása kedvezőbb megoldás lenne, mint a „jogfolytonosság” fikciójára alapozott dualizmus. Böven maradt tere így is az együttműködésnek Deákkal, hiszen programjuknak csupán egyik eleméről volt szó.

Az sem lehetett kétséges számára, hogy a politikai cselekvés egyben intellektuális tevékenység is. Nem feltételezhette tehát, hogy a politikusok nem gondolkodnak. Legfeljebb azt, hogy nem „nagyeszűek” és „nagy tudásuk,” továbbá „korlátoltak” – azaz valahogy másként teszik azt, mint azok, akik a „gondolat mezején” tevékenykednek.

Ezért gondolom azt, hogy a korábban bemutatott kételyeit nézőpontjának megváltozása oszlatta el: a gondolkodni vagy cselekedni dilemmáját a hogyan kell egy politikusnak „helyesen”, azaz *mesterségének megfelelően* gondolkodnia kérdése váltotta fel. Ennek megsejtését látom egy már idézett mondatában: „A közvélemény, mely nagy tudósokat s gondolkozókat a praktikus életben haszonvetetlenné ítélt, sokkal józanabb, mint közönségesen hisszük.” Merthogy – emlékeztetek a zsenialitásról, a korlátoltságról és a sikerről elmélkedő soraira – a való életben a gyakorlatiasság, a megvalósítható célok kitűzése a sikeresség alapfeltétele.

¹⁷ Kónyi Manó (szerk.): *Deák Ferenc beszédei*. IV. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1903. 326.

Tanulmányaiból, s persze több mint húszéves politikai gyakorlatából tudta azt is, hogy az alapelveken és a „végcélon” túl mi minden másról kell gondolkodnia egy politikusnak. Éppen ő volt az, aki 1861 tavaszán, Magyarország történetének egyik jelentős fordulópontján, néhány nappal az országgyűlés megnyitása előtt a tennivalók megtárgyalására gyülekező Deák-párti politikusokat egy, talán Ciceró által hexameterbe rendezett latin nyelvű tanító versikével¹⁸ üdvözölte, amely magyarul így hangzik: „ki, mit, hol, mely eszközök által, miért, hogyan, mikor?”¹⁹

Úgy gondolom, valóban ezek a kérdések jelölik ki azon kognitív tevékenység témaköreit, amelyet a politikai cselekvéshez kötődő gondolkodásnak, azaz politikai gondolkodásnak nevezek, amelynek módozatát a cselekvéshezkötöttség határozza meg. A politikai gondolkodás a *vita activa*, és nem *vita contemplativa* részét alkotja. Kutatásaim során arra jutottam: a politikusok *másért, másról* és ennek következtében *másként* gondolkodnak, mint a „gondolkodás mezejére” vonuló tudósok vagy a politikáról elmélkedő „ideológok”. Az előbbieknél kognitív tevékenysége a döntésre, a cselekvési folyamat megtervezésére, az utóbbiaké viszont a jelenségek és a folyamatok megértésére, illetve a fennálló kritikájára és/vagy egy kívánatos állapot elképzelésére, eszmék, elvek megalkotására irányul. A politikába lépő cselekvő politikusnak előbb-utóbb érzékelnie kell, hogy az elmélet és a gyakorlat tényleg különbözik.

Mivel Eötvös dilemmáját a cselekvő politikus problémájának tekintem, azt feltételezem, hogy az a politikai tervezés folyamatában értelmezhető: kétféle szemléletmód között kell választania. A Deákkal folytatott vitában két politikai pozíció rajzolódik ki: Eötvös a politikai döntéseket valamiféle szükségessérből, „fejlődési irányból” kívánja levezetni, Deák pedig az „elvszerűség” és a „célszerűség” (saját szavával a „kivihetőség”) egyeztetésére törekszik, mivel felfogása szerint a politika az eshetőségek birodalma, amelyben alternatívák rajzolódnak ki, a konkrét döntéseket az elvek és a lehetőségek számbavételével szabad és lehet meghozni. A Deák és Eötvös közötti különbséget tehát én nem a politikus és a tudós, hanem kétfajta, de egyaránt elvekkel rendelkező politikus: a pragmatista és a doktriner politikus megkülönböztetésével vélem leírhatónak.

¹⁸ Lásd <http://ancientworldonline.blogspot.com/2020/03/latin-paleography-from-antiquity-to.html>

¹⁹ Lónyay (2004): i. m. 169.

Elvszerűség és célszerűség

De mielőtt hipotézisem igazolására térek, egy kitérőt kell hogy tegyek: ha csak utalással is, a tárgyalt problémát a politikai gondolkodástörténet kontextusába kell helyeznem. Tudnunk kell, hogy a 19. század középső harmadában még erősen vitatott volt, hogy mely eszmék is „uralkodnak” valójában az adott pillanatban. Ugyanis ekkor – Mannheim Károly szavaival szólva – három különböző világ, a liberalizmus, a konzervativizmus és a szocializmus állt szemben egymással, és éles kontúrok választották el az alapelveket. A versengő paradigmák korszakában, amikor hősünk tevékenykedett, a cselekvés mezejére lépő politikai aktoroknak a „világok” közötti választás feladatát is el kellett végezniük. A politikai gondolkodás történetének egy különös pillanatáról van szó tehát. Én úgy találtam, ilyen esetekben a válaszkeresés szintekbe rendeződik. Kutatásaim alapján két szintet látok kirajzolódni.

1. A politikába lépés alapfeltételeként el kellett végezni az önmeghatározást (kik vagyunk, mit akarunk), ami értelemszerűen magába foglalta az ellenfél, az ellenfelek megnevezését is. Érveket kellett találni a törekvések igazolására, hitté kellett kovácsolni a célokat megalapozó világértelmezést, a jövőre irányuló feltételezéseket, reményeket ahhoz, hogy a politikai közösség létrejölessen és tartósan létezhesen, továbbá, hogy megszerezhesse és fenntarthassa cselekvőképességét a kudarckok ellenére is. Röviden: az eszmékre, az intenciókra, a feltételezett érdekekre, egyszóval a vitathatatlan elvekre alapozva kellett cselekvési programot alkotni.

Nyilvánvaló, hogy a programalkotás elméleti tevékenység, hisz világértelmezésen, értékrenden, emberképen, történelemfelfogáson alapul. De rögtön hozzáteszem: a „termék” a politikai gondolkodás eredménye, még akkor is, ha eszmékre, tudományos állításokra és hipotézisekre épül, s ha létrejöttében az „írástudók” (tudósok, filozófusok, művészek, publicisták) jelentős szerepet vállalnak. Hiszen – miként ezt a pártok, politikai mozgalmak története bizonyítja – heves politikai küzdelmek eredményeként jön létre és válik ideológiává, egy sajátos gondolatrendszerre, paradigmává, amely inspirálja, igazolja, értelmezi és kijelöli a cselekvés körét. Természetesen nem mindörökre, hiszen a cselekvés helyhez és időhöz kötött. A körülmények megváltozása magával hozza az elvek, de legalábbis az értelmezések módosulását. Ismerjük azt a jelenséget, amelyben – rendszerint az adott politikai közösség egy-egy kudarca után – újra kezdődik a programvita: kik is vagyunk, mit is akarunk valójában az adott időben és helyen? Azaz: megjelennek a program revíziójára irányuló törekvések,

aminek eredményeképpen szakadások következhetnek be az adott politikai közösségen belül.

Megfigyelhetjük ezt a jelenséget a magyar liberális mozgalom 1848-at megelőző korszakában, a vereséget követően, majd a dualizmus keretei között is. Igaz, ekkor már bomladozóban volt a háromosztatú struktúra. A század végéig a szocializmus csupán távoli fenyegetésként jelent meg, a konzervativizmus és a liberalizmus közötti ellentétek elhalványodtak. Mondhatjuk, két-három évtizedre valóban uralkodó helyzetbe került a liberalizmus.

2. A politikai tervezésnek azonban van egy másik szintje is, amelyen a versikében felsoroltak közül még nem tárgyalt kérdések körüli viták zajlanak: hol, mely eszközök által, hogyan, mikor lehet elvégezni a célok és feladatok konkretizálását. Azaz: a programalkotást követnie kell a teendők meghatározásának, egy, a hadászatból származó műszóval megfogalmazva a stratégia kidolgozásának, ami a célok megvalósításának feltételeiről, az erőviszonyok felméréséről, a hely és az idő által meghatározott lehetőségmező feltárásáról szól. Ennek során olyan dilemmák kerülnek a figyelem centrumába, mint például a súlypontok kijelölése, az időzítés problémája, a támogatói kör kiterjesztése, a szövetségesek megnyerése, az ellenfelek megosztása, az eredményt ígérő eszközök, módszerek kiválasztása stb. Természetesnek találjuk, hogy ezen a szinten is elkeseredett viták alakulhatnak ki egy párton belül, olyannyira, hogy pártszakadásra is sor kerülhet. Ám az így keletkezett pártok nem „elpártok”, ahogy a korabeli megfigyelő, Concha Győző fogalmazott.

Úgy vélem, a politikai tervezés szintjeinek elkülönítése adhat keretet az Eötvös politikai álláspontjában és Deákhoz való viszonyában bekövetkezett változások értelmezéséhez. Azt feltételezem, hogy ezáltal olyan magyarázatokhoz juthatunk, amelyek kulcsot adhatnak az általa korszakalkotónak nevezett politikusokkal, Széchenyivel, Kossuthal és Deákkal kialakult vitái, konfliktusai megértéséhez is.

Nézzük, milyen következtetésekre juthatunk ezen értelmezési kereten belül Eötvös dilemmáival kapcsolatosan.

Államszövetség vagy föderáció?

Az 1850-es évek végére a programalkotás feladatán a Deák-párt jórészt túljutott. Tételekbe ugyan nem formálták, de a nyilvánosság számukra elérhető fórumain, a Magyarországon, illetve a külföldön megjelentetett írásokban, a szépirodalom-

ban, a személyes kapcsolatok hálózatain keresztül egyértelművé tették státuszukat és céljaikat. Önmagukat liberálisként határozták meg, a liberális alkotmányosság talaján állva utasították el az abszolutizmus minden formáját, beleértve az „Új Ausztria” modernizáló programját és az olyasfajta képződményeket, mint amivé III. Napóleon Franciaországa lett. Elhatárolódtak mind az 1848 előtti állapotok visszaállítása mellett kardoskodó ókonzervatívok, mind az alkotmányosság új formáját kereső újkonzervatívok próbálkozásaitól. Megtörtént az önmeghatározás eszmei alapjául szolgáló liberalizmus első válságát követő revíziója az 1848–49-es európai történések tanulságainak levonásával. Világossá tették, hogy programjuk magába foglalja az ország szuverenitásának és integritásának követelményét, jelezve ugyanakkor, hogy törekvésük nem irányul a birodalom és Magyarország közötti kapcsolatok megszakítására.

A jogfolytonosság elvére alapozott passzív rezisztencia meghirdetése magában foglalta azt is, hogy csupán a legalitás elvére épülő változtatásokat fogadják el. A törvényes alapnak az 1848. évi áprilisi törvényeket tekintették.

Eötvös joggal érezte, hogy a liberális értékek és elvek védelmében és az újrafogalmazott program kialakításában fontos szerepe volt. Azonban a nemzetállami szuverenitás kérdésében álláspontja különbözött a Deák köré gyülekező mérsékelt liberálisok elképzelésétől. Röviden fogalmazva: lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartotta egy közép-európai föderáció létrehozását. Azaz: liberális elvekre alapozott közép-európai államszövetség létrehozását, amely erejénél fogva egyrészt védelmet adott volna e térségben lévő „kisállamoknak” Európa nagyhatalmaival, de különösen az orosz fenyegetéssel szemben, másfelől biztosíthatta volna a „történelmi nemzetek” széles körű autonómiáját, továbbá a nemzetiségek kulturális érdekeinek érvényesülését, gyöngítve ezáltal a szeparatista törekvéseket. Az ötlet már *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című művében is megjelenik, több röpiratban is tárgyalja, elképzeléseit mégis egy 1866 szeptemberében született naplórészlettel szemléltetem, egyrészt a rövidség kedvéért, másrészt azért, mert igazolja, a legjobb megoldásnak még ekkor is ezt a részben már elszalasztott lehetőséget tartja.

„Hogy mindezen népekből egy nagy szabad állam fog alakulni, az előttem éppoly bizonyos, mint azon perctől, melyben a nemzetiségi elv előtérbe lépett, az olasz és német egységen sem kételkedtem, s mint nem kételkedem most, hogy Ausztria német tartományai, s pedig aránylag rövid idő múlva, a német egységhez fog[nak] csatlakozni. Mi a dolgok természetében fekszik, az[t] egyesek, sőt egész népek akarata nem tarthatja fel. [...] A dinasztának nagy hivatattása volt. Ha állását felfogva [...] saját birodalmát a szabadság alapján organizálva, az olasz, a német s a birodalom kisebb népeit a perszonális unió kapcsai által

közelebb hozza egymáshoz, dinasztiánk Közép-Európát egy nagy szövetséggé alkotva, oly államnak alapjait vethette volna meg, mely az amerikaitól csak abban különbözik, hogy feje választott elnök helyett császár lett volna.”²⁰

E koncepciójából következően elhibázottnak vélte Deák stratégiájának egyik elemét, a passzív rezisztenciát, úgy véelve, hogy a magyar liberálisoknak be kell kapcsolódnia abba a folyamatba, amelynek eredménye egy közép-európai államszövetség létrehozása lenne.

Különállását nyilvánosan is megfogalmazta. Egyrészt röpirataival, másrészt azzal, hogy nem zárkózott el a személyes kapcsolatok fenntartásával a kormányzattal. Láttuk, Eötvösben a Deák-párttal való szakítás gondolata is felmerült. Lapot alapított, s naplója szerint felmerült benne a pártalapítás lehetősége, a fiatalságra, a polgárságra és a nemzetiségekre támaszkodva.²¹ A politikai életben bekövetkező változások azonban eltérítették ötlete kipróbálásától.

Nincs terem e kérdés taglalására; de nem is szükséges, mert a futólag érintett probléma átvezet a politikai tervezés második szintjére, ahol nemcsak képzelőerőre, hanem valóságérzésekre is szükség van. Talán nem szorul igazolásra állításom, hogy az adott pillanatban Eötvös célkitűzéséhez nem lehetett stratégiát, megvalósítási tervet illeszteni, és nemcsak a magyar nacionalisták miatt.

Úgy tűnik, maga is tudta ezt. Az országgyűlés megnyitása után nem is lépett ötletével a nyilvánosság elé. Mégis fontosnak tartottam felidézni, mert politikafelfogásának egy olyan elemére utal, amely fel-felbukkan politikusi gyakorlatában, de még gyakrabban önvizsgálataiban. Röviden ezt így határozhatom meg: csupán a célok foglalkoztatják, a „hol, mely eszközök által, hogyan, mikor, kivel” megválaszolása, egyszerűen a stratégia kialakítása kívül marad érdeklődési körén. Talán itt kereshetjük a választ korábbi kérdéseinkre, hogy mit is jelenthetett számára a „gondolkodás és a cselekvés mezejének” szétválasztása.

Fikció és realitás

Korábban láttuk, hogy a siker pillanatában, 1867 februárjában lezajlott utolsó tárgyaláson elért eredménnyel elégedett, az viszont problémát jelent számára, hogy a kölcsönös előnyöket biztosító konstrukció egy fikcióra épült. Így „az, mi után törekszünk, oly valami, mit tisztán nem tudunk, vagy nem merünk értel-

²⁰ Eötvös (1977): i. m. 706–707.

²¹ Eötvös (1977): i. m. 712–716.

mezni, mert érezzük, hogy a világosság, melyet precíz értelmezés adna, el fogná tüntetni a látszó[lagos] egyetértést, mely közöttünk létrejött”.²² Szerepvállalását – annak ellenére, hogy „jelen pillanatban mindenesetre csak másodrendű szerepet játszhatok” – azzal indokolja, hogy „helyzetemben talán siettettem a pillanatot, midőn végre tisztába jövünk”.²³

Az elemzés pontos, a következtetés legalábbis kétséges. Tudjuk, a kiegyezés értelmezéséről folyó viták az Osztrák–Magyar Monarchia létét végigkísérték, sőt összeomlását követően sem szűntek meg. De azt hiszem, joggal tehetem fel a kérdést: létezett-e bármikor, létezhet-e egyáltalán olyan politikai konstrukció, amelynek alapzatában ne lennének „fikciók”? Joggal értelmezhetjük fikciónak Eötvös föderációs tervét is, még akkor is, ha – mint azt az imént láttuk – ő maga úgy véli, hogy az „a dolgok természetében fekszik”. És ha csak rápillantunk Eötvös kormányzati tevékenységére, láthatjuk, hogy reformkísérletei ugyancsak feltételezésekre épültek. Azok is, amelyek sikerre vezettek (értékmentesen fogalmazva: a céloknak adekvát változtatásokat eredményeztek), noha a célt a maga teljességében nem érték is el, és akkor is, ha kudarcba fulladtak, a szó azon értelmében, hogy a nem célzott következmények kétségessé tették az elért eredményeket is. Az előbbire az egyházpolitikai törvények adnak példát, az utóbbira a nemzetiségi törvény.²⁴ De gondoljunk bele, hogyan sikerülhetett volna Kossuth és az ellenzék ellenében elfogadtatni az országgyűléssel és a közvéleménnyel az új Magyarországot megalapozó törvényeket, ha tisztázták volna annak belső feszültségeit?

Eötvös maga sem teljesítette fogadkozását. Alighanem azért nem, mert benne cselekedve megismerte a politika természetét, és ha berzenkedve is, annak szabályai szerint cselekedett. Úgy hiszem tehát, hogy érdemes észben tartani a Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című, nagy visszhangot kiváltó esszéjében megfogalmazott tézist: a politikában, a politikai gondolkodásban léteznek bizony „termékeny fikciók”, amelyek „értéknorma erejével hatnak”,²⁵ amelyekre politikai rendszerek épülnek föl, persze csak akkor, ha az erőfeszítések sikerre vezettek.

²² Eötvös (1977): i. m. 714.

²³ Eötvös (1977): i. m. 716.

²⁴ Részletesen bemutatva: Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. II. kötet. Budapest, Századvég, 2018. 435–522.

²⁵ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle*, 24. (1981), 3. 322.

Három év kormányzati tapasztalattal a háta mögött, 1870 őszén viszont Eötvös mégis ugyanarra a következtetésre jut naplójában, mint 1866 márciusában: kétségek merülnek fel benne aziránt, hogy alkalmas lenne-e az ország vezetésére.

Az apropót most egy Lónyayval folytatott beszélgetés adta, amely arról a hírről szólt, hogy a Monarchia külügyminiszteri székébe készülő Andrássy helyét Lónyay vagy Eötvös veheti át. Eötvös szerint Lónyay a programját is kifejtette. „Alapgondolatja, hogy Magyarország az alkotmányos szabadság azon fokán, mely most létezik, nem kormányozható, s hogy ezért ennek megszorítása a nemzet érdekében fekszik.” Lónyay célszerűnek és kivihetőnek is tekinti tervét. Az utóbbival Eötvös is egyetért.

A beszélgetés után Eötvös „egy óránál tovább” sétált a Duna-parton, és gondolkodott „mindenfélről, saját helyzetéről is”, és a következő eredményre jutott:

„Ki valamit elérni akar, tartsa szem előtt a célt, haladjon bátran előre, nem gondolva avval, ha néha oly helyre lép is, hol magát bemocskolja. Ilyen Lónyay, s ez oka, miért ő az állam vezetésére nálamnál sokkal többet ér, habár minden, mit az államról életében önállólag gondolt, talán nem töltene be három nyomtatott lapot. – Végre is a leghelyesebb elmélet az államról napjainkban alig más egy szép álomnál, csakhogy logika van benne. Melyet Trefort szerint az élet kinevet.”²⁶

Ha „nagyeszűsége” és „nagytudományúságon” az elméletalkotásra, a logikai következtetések konzekvens végigvitelére, a „világtendenciák” kimutatására való képességet értjük, talán igazat adhatunk Eötvösnek. Viszont ne csodálkozzunk azon sem, hogy más kompetenciák híján e képességek birtokosai nehezen találják meg helyüket a politika világában és különösen nem a politikai vezető pozíciójában.

Mihasznák volnának – mint ezt Eötvös vélte keserűbb pillanataiban? Én nem erre a következtetésre lyukadok ki. A „kivihetőség” valóban súlyos, de nem mindent eldöntő szempont még egy vérbeli politikus számára sem. A cselekvést inspiráló elvek, értékek, normák nem adnak választ minden dilemmára, de korlátokat, sőt tilalmakat állítanak. Határt vonnak az elfogadható és az elfogadhatatlan, a megtehető és a nem megtehető között.

Úgy látszik, az elvek és a gyakorlat közti ellentétet sem így, sem úgy nem lehet feloldani: a cselekvő politikusnak újra és újra egyensúlyoznia, nemegyszer

²⁶ Eötvös József: Naplójegyzetek, 1870. augusztus 6. – 1870. november 30. Közzé teszi s jegyzetkkel ellátta Czeglé Imre. *Történelmi Szemle*, 21. (1978), 2. 394.

választania kell az elvek, értékek, normák által diktált „elvszerűség”, illetve a „kivihetőség” kényszere által korlátozott „célszerűség” között.

A *Vallomások és gondolatok* cím alatt megjelenő kötetben, amely Eötvösnek a kiadásakor ismert naplójegyzeteit, papírra rögzített gondolatait tette közzé, az utolsó, 1871-re datált feljegyzés így szól: „Az ember nem szabad, de szabaddá válhatik.”²⁷

Egyszer bizonyára így lesz. De azt hiszem, 150 évvel jóslata után még mindig nem állíthatunk többet annál, hogy elmélkedő és cselekvő elvbarátaival együtt ő is egy fikcióra, a tények által mindmáig nem igazolt hipotézisre tette fel életét.

Hibázott? Max Weber mondja *A politika mint hivatás* című híres előadásában: „Teljesen igaz, amit minden történelmi tapasztalat is megerősít, hogy az ember a leheletségest sem érne el, ha időről időre nem nyújtózkodott volna a lehetetlen felé.” A politikai hivatás beteljesítésének alapfeltétele – zárja fejtegetéseit – az állhatatosság, ami nélkül a lehetséges sem valósítható meg.²⁸

Bízom benne, előadásomból kitetszett: nincs okom temetni az ünnepelet makacsságát, ami – mivel ez másként nem lehetséges – végső soron a hiten és a képzelőerőn, ha tetszik, a fantázián alapult.

Felhasznált irodalom

- Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976.
- Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. Szerk. Bényei Miklós. Budapest, Magyar Helikon, 1977.
- Eötvös József: Naplójegyzetek, 1870. augusztus 6. – 1870. november 30. Közzéteszi s jegyzetekkel ellátta Czegle Imre. *Történelmi Szemle*, 21. (1978), 2. 364–410.
- Kónyi Manó (szerk.): *Deák Ferencz beszédei*. IV. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1903.
- Lónyay Menyhért *naplója 1860–1861*. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, Századvég, 2004.
- Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. II. kötet. Budapest, Századvég, 2018.
- Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. (1981), 3. 313–359.
- Weber, Max: *Tanulmányok*. Ford. Wessely Anna. Budapest, Osiris, 1998.

²⁷ Eötvös (1977): i. m. 802.

²⁸ Max Weber: *Tanulmányok*. Ford. Wessely Anna. Budapest, Osiris, 1998. 209.

[Vákát]

Eötvös József államtudománya

Az ötvenes évek, a szabadságharc leverése miatti keserűség és a cselekvési lehetőségek hiánya a magyar szellemtörténet sok fontos művét eredményezte. Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* (a továbbiakban: *Uralkodó eszmék*) című munkája mellett ekkor született Kemény Zsigmond tollából a *Forradalom után* (1850) és a *Még egy szó a forradalom után* (1851), Széchenyi István *Ein Blickje* (1859) és Madách drámája, *Az ember tragédiája* (1862). Ekkor jelent meg Eötvös műve két részletben mind németül, mind magyarul.

Eötvös könyvének műfaja, a politikai-társadalmi értekezés nem volt ismeretlen a magyar közönség számára, Európa nyugati felében pedig már régóta virágzott. Eötvös műve azonban kitűnt a kortárs magyar írások közül terjedelme, módszeres alapossága és tájékozottsága miatt. Eötvös láthatóan jól ismerte a kortárs francia és német szerzőket, ezeket használta, és hatottak is rá. Azonban Eötvös megmaradt szépírónak és politikusnak, és nem lett iskolaalapító. A későbbi magyar politikai gondolkodásban politikai és irodalmi elismertsége ellenére alig volt hatása.¹ Ezt talán magyarázza elmélet- és ideológiaellenessége is. Ugyanakkor az is igaz, hogy Eötvöst sem lehet a magyar államtudományból megérteni, sokkal inkább a német és francia forrásaiból. Az erősen szociológizáló érvelése² sokkal inkább megérthető Balzacból, vagy François Guizot-ból és Lorenz von Steinből,³ Guizot⁴ és Tocqueville uralja az első kötetet, Von Stein⁵ inkább a másodikat.

A 20. század olvasójának ez nem annyira feltűnő, mivel Locke, Rousseau és főleg Marx nyomán elterjedt a politikai – és lényegében bármilyen – jelenségek

¹ Lásd erre a hasonlóan elismert, de nem túlságosan hatásos Concha Győző életművét és következő munkáját: Concha Győző: *Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika*. Budapest, Athenaeum, 1908.

² „[V]ajon szabad államokban a politikai befolyás egyenlősége lehetséges-e anélkül, hogy a birtok és a társadalmi viszonyok tényleges egyenlőségéig kellene menni?” Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Budapest, Magyar Helikon, 1981. I. 86.

³ Vö. Eötvös (1981): i. m. I. 37, 39; II. 7, 75, 87.

⁴ Vö. Eötvös (1981): i. m. I. 266.

⁵ Vö. Eötvös (1981): i. m. II. 45.

olyan szociologizáló felfogása, amely az anyagi érdekeket és a vagyonosok-vagyontalanok közti harcot hangsúlyozza, mint ami a legfontosabb (politikai) problémáink megértésének a kulcsa.⁶ Azonban Eötvös nem csupán azt fogadta el ebből a magyarázatból Guizot nyomán, hogy a politika a tulajdonosok harca a tulajdonnélküliekkel, hanem azt is átvette Rousseau *Második értekezéséből*, hogy ez szükségképpen a szabadság hanyatlásához vezet.⁷

Az „államtudomány” megteremtésének kísérlete

Eötvös József, mint oly sokan a 18. század óta, a magyar nyelvű társadalomtudomány, azon belül az államtudomány megteremtésére tett kísérletet. A megteremtendő államtudomány célja nagyon is praktikus volt: a kontinensen, elsősorban Franciaországban látható társadalmi feszültségek viharában megtalálni az eszközöket az „angol” siker követésére. Hogyan lehet a soknemzetiségű országot egyben tartva gazdaságilag és katonailag sikeres, politikailag stabil országot alkotni az arisztokrácia vezetésével?⁸ A cél elérésében Eötvös szerint az államtudomány segíthet. Államtudománya nem teoretikus, és még kevésbé ideologikus, hanem az Arisztotelész–Machiavelli–Hobbes–Montesquieu-hagyományt követve gyakorlati volt. Emiatt nem törekszik valamilyen társadalom- vagy politikaelméletet megfogalmazni: „ne bíbelődjünk tisztán elméleti tanokkal” – írta az *Uralkodó eszmék* elején.⁹ Sőt, a kíváncsú államtudomány nem politikai mozgalmak támogatója, igazoló ideológiája.¹⁰

Eötvös leírásában úgy tűnik, a sikeres államtudós sokkal inkább a retorikai-kazuista hagyomány világ- és cselekvésfelfogását követi, mint a természettu-

⁶ Eötvös (1981): i. m. I. 272.

⁷ Eötvös (1981): i. m. I. 404–405.

⁸ Eötvös (1981): i. m. I. 120.

⁹ Eötvös (1981): i. m. I. 81.

¹⁰ „Nem volt talán még soha politikai mozgalom, melyre a bölcseletnek és államtudományoknak nagyobb befolyása lett volna. A forradalom ugyanazon elvekért küzdött, melyeket a tudomány felállított; megsemmisítette mindazt, a miben a század bölcei előbb az emberi nem szenvedéseinek forrásait keresték; létesítette, a mit a politikusok a közboldogságra szükségesnek tartottak; s mit alkotott? – Kényuralmat egy vagy más formában, a szabadság vagy az egyenlőség nevében, de kényuralmat mindig és mindenütt. S Franciaországban, mely a keresztyén civilisatio élén gondola magát, a caesarismus és jogtalan demokratia [...] már többször váltották fel egymást a nagy forradalom óta [...]” Eötvös József: A francia forradalom okai. In Eötvös József: *Tanulmányok*. Budapest, Révai Testvérek, 1902. 159.

dományok terén oly sikeres tudományos megközelítést. Az *Uralkodó eszmék*ben implikált államtudomány-felfogás szemben áll a korszellemnek tett engedménnyel. Eötvös a pozitívizmus felfelé ívelő szakaszában írta az *Uralkodó eszméket*. A pozitívizmus igazán az 1860–70-es években – Auguste Comte halála után, akinek nem volt könnyű természete – jutott uralomra a francia és a brit tudományosságban. Ennek ellenére Eötvös ismerhette volna John Stuart Mill *A System of Logic*-jét (1843), de a szövegben ez nem mutatható ki, és Saint-Simon kapcsán is csak az utópikus elképzeléseinek ismerete derül ki az *Uralkodó eszmékből*.

Eötvös a korszellemnek megfelelően az államtudomány tudomány volta leírásával igazolja, hogy amit művel, az „tudomány”. Ennek két ismertetőjegye szerint az, hogy tapasztalaton¹¹ és indukción alapul.¹² Azonban bármennyire is hasonlatos ez a tudományfelfogás a pozitivistához, ezek egyrészt Bacon óta a tudomány ismérvei; másrészt Eötvös esetében szó sincs róla, hogy remélné, hogy elérhető a biztos (pozitív) tudás, amely révén biztos előrejelzések, a cselekvések következményeinek biztos előrelátása, a tervezés lehetséges, és amely tudás révén a társadalom újjáépíthető. A pozitivista gnózisnak – „a tudás hatalom” – nyoma sincs a művében. És annak sincs nyoma, hogy az államtudománya révén egy végső, tökéletes, feszültség- és változásmentes társadalmat hozna létre.

Az *Uralkodó eszmék*ben leírt tudás nem bizonyos (nem pozitív),¹³ mint a természettudományos tudás, és mindig feltételezi az alkalmazóját, akinek esendő volta ellenére is döntenie kell folytonosan. Ugyanis a pozitívizmus döntést nem igénylő törvényeket igyekszik megfogalmazni, amelyek mintaképe a gravitáció törvénye. Itt nem a „gravitáció” és Newton okkult volta az érdekes, hanem a törvény „ha... akkor” megfogalmazásából eredő biztos előrejelzés lehetősége. Ilyen vagy ehhez hasonló törvények keresése, leírása nem az *Uralkodó eszmék* célja. Sőt, a könyv alapgondolata – az embereket mozgató egymással harcoló eszmék léte – ellentmond bármiféle államtudományi vagy társadalmi törvény létezésének. Az államtudomány nem pozitivista (nomotetikus), mivel a *conditio humana* ellentmondásokat tartalmaz, így értelmetlen törvényeket keresni benne.

A tapasztalat a tudományosság alapfeltételeként nem feltétlenül Comte pozitívizmusára utal, mivel ezt Francis Bacon óta a tudományosság elemének tekintették. Az bizonyos, hogy Eötvös a korszellemnek megfelelően a módszertanban vélte meglegelni azt, ami a tudományt, a *scientiát* az egyéb tudásoktól, az *opiniótól*

¹¹ Eötvös (1981): i. m. I. 67; II. 448, 461.

¹² Eötvös (1981): i. m. II. 451.

¹³ Eötvös (1981): i. m. I. 66.

elválasztja. Azonban a tapasztalat a korban nem csak a kísérletezést jelentette, és távol állt a 20. század empirikus társadalomtudományainak erősen matematizált módszereitől. A tapasztalat ekkor elsősorban a megfigyelést jelentette. A társadalomtudományi megfigyelés pedig a kortárs jelenségek mellett a történelmi jelenségek, események „megfigyelésére” is vonatkozott. A történelmet ugyanis emberi helyzetek, cselekvések és következmények végtelen példatárának tekintették.¹⁴

Ráadásul az államtudomány ilyen felfogása nagyon is illeszkedett a magyar politikai gondolkodás hagyományába, amelyre nem jellemző az elméletalkotás, sem az elméleti viták, hanem történetek elmondásával zajlik: a magyar politikai hagyományban az álláspontokat elsősorban a történelem ilyen vagy olyan elmondásai jellemzik, az érvelések történetiek, a múlt valamilyen elmesélésén alapulnak.

A történelmi példákra – a helyzetek értelmezésére és az azokra adott válaszok és következményeik elemzésére – alapozó államtudomány célja nem az eszközválasztás, nem is a célkijelölés,¹⁵ és nem is az előrejelzés, hanem a megértés. Pontosabban az, hogy megtanítsa a politika művelőit a politikai helyzetek megértésére. Eötvösre az *Uralkodó eszmék* megírása során a kortárs francia politikai események hatottak: korunk problémáit miért nem tudták megoldani a franciák,¹⁶ és miért tudták az angolok? Miért élnek az előbbieket forrongásban már fél évszázada, és miért élnek nyugalomban az utóbbiak? Miért hanyatlik a 18. század európai nagyhatalma, és miért virágozik Anglia? Ott ugyanis az arisztokrácia meg tudta őrizni a politikai vezető szerepét, az ország politikai stabilitása messze felülmúlta a kontinens országaiban megtapasztalhatót, gazdasági és katonai nagyhatalommá, soknyelvű és sokvallású birodalommá tudtak válni, szemben a francia tapasztalattal, ahol az „árként rohanó demokrácia pusztításai” (az egyenlőség igénye¹⁷) folytonos válságokat gerjesztettek. Mivel az egalitarizmusban látta Eötvös a francia bajok okát, számára az abszolút ellenpont Rousseau *Társadalmi szerződése* és az abból kialakult szocialista mozgalom. Az *Uralkodó eszmék* visszatérő kritikájának céltáblája Rousseau *Társadalmi szerződés* című írása és a „francia forradalom elvei”. A „létező bajok s azon forradalmi hajlam,

¹⁴ Eötvös (1981): i. m. I. 52.

¹⁵ Eötvös (1981): i. m. I. 29, 45.

¹⁶ Eötvös (1981): i. m. I. 31.

¹⁷ Eötvös (1981): i. m. I. 279.

mely korunkat jellemzi és a mely a kényuralom útját készíti elő, éppen azon elvek megvalósításából erednek, a melyeket a francia forradalom felállított”.¹⁸

Van-e politikai bölcsek köve, amelyet a filozófusok, majd a pozitivisták, szocialisták és más tudományhívők kerestek? Eötvös szerint nincs. És ez az ideológiák virágzása idején nem volt egyértelmű válasz.

Menczer Béla Eötvöst Montesquieu-höz hasonlította, és a kifejtés módja és a szemlélete valóban nem áll távol a francia mestertől. Eötvös könyve, mint a klasszikus szövegek általában, egy sűrű leírás: sok plauzibilis olvasata lehetséges, nem egyértelmű, és minden nemzedék újraolvashatja és értelmezheti.¹⁹

Az angomániájukban is hasonlítanak, azonban van egy fontos különbség: Eötvös szerint nincs politikai bölcsek köve. Talán ezért sem lett iskolaalapító. A hatalmi ágak elválasztása, amit Montesquieu tévesen Angliában látni vélt, biztosan nem az, ahogyan az emberi jogok vagy a „fékek és ellensúlyok” sem azok. Nincs intézményes megoldás, ugyanis a politika folytonosan mérlegelő döntéseket igényel. Eötvös nagyon távol állt a Heine által leírt szemlélettől.²⁰

„A világ és az élet túlságosan töredékes!
A német professzorhoz akarok menni
Ki tudja, hogyan kell összerakni az életet
És racionális rendszert csinál belőle
A kalapjával és a pongyola töredékeivel
Betömi a világ felépítésében rejlő hézagokat.”

Az államtudománya nem szcientista tudomány, szemben a 18. századtól terjedő szcientista (*doctinaire*) politika eszményével. „Szokássá vált egy idő óta, – s mi nem hiszszük, hogy a történet-tudományok e szokás által sokat nyertek volna – az emberi nemnek egyes korokbani kifejlődését geometrikus

¹⁸ Eötvös (1902): i. m. 160.

¹⁹ Gilbert Ryle: *A szellem fogalma*. Ford. Altreichter Ferenc. Budapest, Gondolat, 1974.

²⁰ Eötvös német eredetiben idézi Heinét: Eötvös József: *Kisebbségi politikai cikkek*. Budapest, Révai Testvérek, 1903b. 161.

A vers német eredetije: Heinrich Heine, Die Heimkehr LVIII.

„Zu fragmentarisch ist Welt und Leben!
Ich will mich zum deutschen Professor begeben,
Der weiss das Leben zusammen zu setzen,
Und er macht ein verständlich System daraus,
Mit seinem Mützen und Schlafrockfetzen
Stopft er die Lücken des Weltenbaus.”

problémaként egyes egyszerű tételekre visszavezetni, melyek által azután minden egyes tünemény jól vagy rosszul megmagyaráztatik.”²¹ Eötvös szerint korábban főleg a franciákra volt jellemző a doktriner, deduktív politika. Részben ez a bajaik forrása.

„E nemzet, melynek, úgy látszik, minden dolgok egyszerűsítése természetes hajlamaihoz tartozik, a történettudományokban is nem szívesen tűri azon változékonyságot, melyet az emberi nem kifejlődése előnkbe tüntet, s tudósai minden korban felkeresve az alapeszmét, melyből egyes tünemények megmagyarázhatók, benne azon kulcsot hirdetik feltalálni, mely előtt a múltnak minden titkai megnyílnak. A németek, kik semmiben, mi felett mélyen elmélkedhetni, nem szoktak hátra maradni, metaphysikus lelkesedéssel követték ugyanezen irányt.”²²

Eötvös nem csupán nem volt pozitívista, nem fogadta el a politika tudományra alapozhatóságát (a szcientizmust), hanem szemben is állt vele. Az államtudomány nem ad hatalmat, szemben a modernnek baconi reményével, és azért nem, mivel nincs ismétlődés. (Ez viszont megkérdőjelezi Eötvösnek az indukcióra mint a tudományos módszer elemére vonatkozó programját, amely lehetővé tenné a politikai vagy társadalmi előrejelzést a következmények, mások cselekedeteinek előre látását.) Az „államtudománynak főadata nem a jövővel foglalkozni [...]”.²³ Az államtudomány ezzel eltér a természettudományoktól, ugyanis a természetben nincs ellentmondás, sem csoda, ha mégis ilyen tapasztalunk, annak oka a tudáshiányunk. Megfelelő tudással a természeti valóság résmentesen kiismerhető. De nem így a politikai valóság, amelyre az államtudomány irányul. Kérdéses, hogy vannak-e felismerhető törvényei az emberi viszonyoknak. Az „emberi ész nem határozhatja meg előre azon képleteket, melyek a jelen polgárisodás romjai felett egykor emelkedendnek”.²⁴

Szemben J. S. Mill deduktív gondolkodásával, amely „*one simple principle*”-t megnevez, és abból igyekszik megoldani az emberi viszonyok problémáját, a politikai cselekvőnek sok elvnek kell egyszerre megfelelnie: „sem az állam hatalmát, sem az egyesek szabadságát, sem a haladást nem kockáztatják”.²⁵

²¹ Eötvös (1903b): i. m. 161.

²² Eötvös (1903b): i. m. 161.

²³ Eötvös (1981): i. m. II. 523.

²⁴ Eötvös (1981): i. m. I. 267.

²⁵ Eötvös (1981): i. m. II. 577.

A pozitivista tudomány másik nagy korlátja a szabad akarat, amely miatt „bizonytalan a közeljövő”.²⁶ Bár az államtudomány²⁷ törvényeket keres, de Eötvös gyakorlatában a paradoxonok, dilemmák, ellentmondások leírása megbékítést velük és felkészülés rájuk.²⁸ Önbecsapás azt hinni, hogy „a jelenkor szenvedésein csak összes társadalmi viszonyaink átalakítása segíthet”.²⁹ Mivel az eszközválasztás az államtudomány szerint is bizonytalan, a valóság uralása, ellenőrzése mindig csak korlátozott.

„A társadalom magától áll elő, nem lehet alkotni tetszésünk szerint: szintoly kevéssé lehet megsemmisítését dekretálni, mint bizonyos tervek szerint újraalakítani. Ezenfelül nem lehet az állam érintett alapelvét, mely szerint az egyén teljesen alá van vetve a közakaratnak, a társadalomra átvinni, anélkül, hogy minden további fejlődés, az ember emez első szükségének kielégítése, lehetlenné ne váljék.”³⁰

Mivel Eötvös szerint nincs politikai bölcsek köve, szabálygyűjtemény, sőt, a társadalmat nem lehet alakítani, az államot és intézményeit is csak lassan, ezért értelmetlen a doktriner politika (ideológiák átvétele, modellek utánzása). Szabadelvű, de semmiképpen sem ideologikus.

„Az emberiséget csak egy új eszme, vagy egy új igazság mentheti meg jelen szerencsétlen helyzetéből, – ezt halljuk sokszor, s ez általános meggyőződésből kiindulva, nem hiányzanak, kik ezen új igazság kereséséhez fognak, vagy minden tanban, mely, mint a kommunizmus vagy a socializmus, újnak látszik, e mindenben segítő gyógyszer, nemünk új megváltóját gyanítják, s mégis nincs semmi, mi a történet összes tapasztalásaival annyira ellenkezésben állna, mint e meggyőződés. – Az emberiség bajain soha új eszme nem segített még.”³¹

Minden szerzőnél felmerül az inkoherencia problémája. Ez azonban rögtön felveti azt a dilemmát, hogy az ellentmondások a szerző gondolkodási hibáiból erednek, vagy a tárgyában vannak ellentmondások.

²⁶ Eötvös (1981): i. m. II. 450.

²⁷ Eötvös (1981): i. m. II. 451.

²⁸ Eötvös (1981): i. m. I. 52.

²⁹ Eötvös (1981): i. m. I. 267.

³⁰ Eötvös (1981): i. m. II. 124.

³¹ Eötvös József: *Gondolatok*. Budapest, Révai Testvérek, 1903a. 164.

Ellentmondások az érvelésben

Eötvös kétségtelenül legfontosabb fogalma a „szabadság”. De hányféle van? Az *Uralkodó eszmék*ben rendre visszatérő a szabadságvágy említése, ami az állam működésének meghatározó és megszüntethetetlen feltétele. Ez lényegében az ágostoni vagy kalliklészi uralomvágy,³² ambíció: „A szabadságra és az uralkodásra törekvés csak különböző fokai ugyanazon emberi hajlamoknak. Aki saját erőinek önálló gyakorlását biztosítva látja, az mások erőit törekszik magának alávetni, s így mindnyájuk szabadság utáni küzdelméből szükségképp egyesek uralkodásvágya s végre maga ezen uralkodás keletkezett.”³³ A szabadságvágy lényegében uralomvágy (*libido dominandi*): „a szabadság neve alatt a hatalombani részletetésért folyt a harc”.³⁴ A „szabadság- vagy uralkodási vágy mindnyájunkkal velünk született”.³⁵ A szabadság hatalom.

A teljes szabadság ebben az értelemben mások teljes uralását jelentené, de ez csak egy-két zsarnoknak adatik meg: „a föltétlen szabadság és a korlátlan uralom fogalma lényegében egy”.³⁶ A többségünk szabadsága ebben az értelemben korlátozott, de ez az a szabadságvágy, amely mindig konfliktusok okozója egyének, illetve egyén és az állam között.

A „szabadság” másik jelentése szerint a *liberum arbitrium*, amit szabad akaratnak,³⁷ szabad választásnak fordítanak. Ebben az értelemben, a „szabad döntés” értelmében, a szabadság felszámolhatatlan. És ez az a szabadság, amely miatt az emberek cselekedetei megjósolhatatlanok, és nem lehetséges tudományon alapuló értelmes politika.

Harmadrészt az antik szabadságfogalom alatt a republikánust értette Eötvös. Ez a fogalom a *res publicához* (közállomány) kötődik. Ez lényegében az antik és rousseau-i, kanti republikánus felfogás: a szabadság a részvétel a közös törvényalkotásban, azaz közvetve önszabályozás: az egyén olyan törvényeknek engedelmeskedik, amelyeket maga alkotott meg.³⁸ De az *Uralkodó eszmék* szerint

³² Az állam célja a biztonság, ugyanis az emberek egymásra veszélyesek a szabadság- és uralomvágyuk miatt. A kettő ugyanis egy. Ezen a ponton, a realista emberkép és a rend problémájából kiindulva Eötvös érvelése hobbesianus. Eötvös (1981): i. m. II. 104–105, 196, 211, 328, 559.

³³ Eötvös (1981): i. m. I. 189. vö. Eötvös (1981): i. m. I. 348.

³⁴ Eötvös (1981): i. m. I. 285. vö. Eötvös (1981): i. m. II. 296, 298.

³⁵ Eötvös (1981): i. m. II. 367.

³⁶ Eötvös (1981): i. m. II. 303.

³⁷ Eötvös (1981): i. m. II. 450.

³⁸ Eötvös (1981): i. m. I. 73.

ez nem szabadság, sőt ez a felfogás vezet a népfőlség elvéhez, amelyet kora leginkább a szabadságra veszélyes, az állam hatalmát kiterjesztő elvének tekintett.

„Ha a szabadság a népfőlség eszméjének foganatosításában áll, s ha az egyenlőséget abban keressük, hogy mindnyájan egyenlő részt vegyenek az államhatalomban, akkor először: az államhatalom körét egyre tágabbra kell terjesztenünk, nemcsak azért, mert minden hatalomnak természetében rejlik egyre tovább terjeszkedni; hanem azért is, mert ez esetben a hatalom embereinek természetes hajlama szükségképpen még azok által is támogattatik, kik annak határt szabhatnának és más viszonyok között szabnának is valósággal – ti. maga a nép által. Hiszen minél továbbra terjed az állam hatalma, annál nagyobb a népszabadság; a polgári életnek minél több viszonya vonatik az állam körébe, annál nagyobbá válik a kör, melyben minden egyes, mint a népfőlség részese, hatalmát gyakorolhatja;

másodszor; minél tágabbra terjesztetik az államhatalom köre, annál szűkebbre fognak szoríttatni az egyéni szabadság határai, nemcsak azon oknál fogva, mivel, ha az állam számára fenntartott dolgok köre szélesbül, az egyén szabad működésre szükségképpen szűkebb tért talál: hanem azért is, mert oly állam, mely valamennyi ügy tetemes részét magának lefoglalá, s ezáltal polgárainak munkásságát megcsökkenté és irányukban mintegy a gondviselés szerepét vállalta magára, magát nemcsak minden komoly megtámadás, hanem munkásságának még pillanatnyi akadályozása ellen is biztosítani köteles, ami csak úgy lehetséges, ha az egyesnek szabadságát tetemesen korlátolja. [...]

Azon elvek szerint, melyek az államról jelenleg állítottak fel, az egyéni szabadság fogalma a nép felségében olvadván fel, természetes, miként az egyenlőség csak abban kereshető, hogy minden polgár egyaránt részesüljön azon korlátlan hatalomban, mely az egészet illeti. Nem annyira a hozott törvényeknek mindenkre egyenlő alkalmazása, mint inkább egyenlő részesítés a törvényhozásban; ebben kerestetik az egyenlőség. A törekvés nem mindenkinek egyenlő egyéni szabadsága felé, hanem arra van irányozva, hogy mindnyájan egyenlően és tökéletesen a többség korlátlan hatalmának vettessenek alája.”³⁹

A polgári szabadság – a politikai szabadság⁴⁰ – a törvény előtti egyenlőséget jelenti,⁴¹ és az állam korlátozott voltát.⁴²

Végül a „szabadság” az *Uralkodó eszmék* egészében végighúzódo jelentése a verseny. A verseny utal az először említett ambícióra, a kitűnni akarásra, de a verseny nem feltétlenül a hatalomért zajlik, hanem bármiért.

³⁹ Eötvös (1981): i. m. I. 84.

⁴⁰ „Vannak politikai állapotok, melyek csak erőszakosan változhatnak meg, de a szabadságot megállapítani csak rend által lehet. – Hisz végre a rend és szabadság ugyan azonosak, mert a hol bizonyos viszonyok megváltoztatása senkinek hatalmában nem áll, ott a viszonyokhoz alkalmazkodva mindenki szabadon és biztossággal élhet tehetségeivel.” Eötvös (1903a): i. m. 186.

⁴¹ Eötvös (1981): i. m. I. 74.

⁴² Eötvös (1981): i. m. II. 326.

A „szabadság” fogalmának sokrétűsége nem Eötvös sajátossága. Ezek a jelentések az európai kultúra termékei, amelyeket Eötvös használt, anélkül, hogy törekedett volna ezek viszonyát egymással elrendezni. Eötvöst nem izgatja a mai politikai gondolkodó problémája, hogy lehet-e igazolni a szabadság elsőbbségét az egyenlőséggel szemben. Ugyanis az emberi szabadság adottság. Az államtudományi kérdés csak az: miként lehet az államot az egyéni szabadság elve alapján felépíteni?⁴³ Erről szól az *Uralkodó eszmék* III. Könyve.

Eötvös következő bizonytalansága az emberi természetre vonatkozik. Az nem volt kérdés a számára, hogy az emberi természet változhatatlan.⁴⁴ Azt azonban nem tudta eldönteni, hogy az emberi természetre inkább a realista vagy az ágostoni–hobbesi⁴⁵ emberkép – *libido dominandi* – a jellemző, vagy inkább az eszmék⁴⁶ mozzgatják az embert.

A Guizot-féle osztályérdekeket hangsúlyozó és a Stein-féle eszméket megtestesítő csoportkonfliktusok két eltérő emberképet feltételeztek, és ez az ellentmondás végighúzódik az *Uralkodó eszmék*ben. Eötvös bizonytalansága, hogy a cselekvést magyarázza-e az osztályérdek, vagy az eszmékből erednek-e inkább a cselekvések, esetleg egyéb „realista” motívumokból, mint a hiúság, uralomvágy?⁴⁷ Az *Uralkodó eszmék* fő állítása szerint az eszméknek van elsődleges szerepük az emberi cselekvésben, azonban számtalan helyen ezt tagadja. Ha az embert az eszmék irányítják, akkor miért szükséges korlátozni azokat?

Hasonlóan ambivalens abban a kérdésben is, hogy vannak-e velünk született eszmék (*ideata innata*), a lelkiismeret, amit a keresztény emberkép⁴⁸ hangsúlyoz, és a „szellem mozzgatja az anyagot,”⁴⁹ vagy inkább az érdekeit követi az ember. Az érdek nem szűken anyagi (osztály-) érdeket jelentett számára, hanem a társadalmi pozícióhoz kapcsolódik, szemben a velünk született eszmékkal.

Eötvös következő ellentmondása a polgárosodás (civilizáció) fogalmához kapcsolódik. Egyrészt beszél polgárosodásról, másrészt historicista módon

⁴³ Eötvös (1981): i. m. II. 125.

⁴⁴ Eötvös (1903a): i. m. 168; Eötvös (1981): i. m. I. 53, 93.

⁴⁵ „Ezen emberek személyes hiúság, uralkodásvágy és gyávaság által tereltettek a lázadás zászlaja alá [...] vajon nem fog-e a jövőben is a személyes hiúság és az uralkodásvágy befolyással lenni az emberek eljárására?” Eötvös (1981): i. m. I. 277.

⁴⁶ Eötvös (1981): i. m. I. 29.

⁴⁷ Eötvös (1981): i. m. I. 277.

⁴⁸ Az ember törekszik „ama nemes elvek után, mikre a fogékonyságot isten oltotta az emberi szívbe”. Eötvös (1981): i. m. II. 83.

⁴⁹ Eötvös (1981): i. m. II. 525.

arról, hogy volt az ókori, antik, majd keresztény civilizáció, és most alakul ki valami új. Ez utóbbi alapján nem mondhatná, hogy régóta tart a polgárosodás (civilizálódás) folyamata. A kor konfliktusai az új születéséből erednek, de az új a keresztény civilizáció eszméiből épül, bár valami más lesz. Az új kor egymással harcban álló eszméi, ezekről szól az *Uralkodó eszmék*, eltérnek a két korábbi civilizáció eszméitől. Az ókorban más eszmék voltak, mint ma,⁵⁰ de akkor érvényesek-e az ókori és középkori tapasztalatok a jelen államtudománya számára? Lehet-e tanulni a középkori és ókori tapasztalatokból, ha azok teljesen eltérő civilizációk voltak? Ez a historicizmus aláássa az államtudományt megalapozó állítást, miszerint a történelem tapasztalatait kell megfigyelni, és arra építeni az államtudományt.

Ellentmondások a tárgyban

A kor tapasztalata és Guizot, illetve Stein hatása alapján Eötvös számára kétségtelen volt, hogy a társas világ tele van ellentmondásokkal. Ezek az ellentmondások részben a most kialakuló civilizáció részei, részben mindegyikben megvoltak. Mivel a minden elvnek megfelelni akaró állam terjeszkedik – kudarca és a vele szembeni elégedetlenség szükségszerű –,⁵¹ ezért a cél a versengő és ellentétes elvek és érdekek részleges kielégítése és korlátozása, ami újabb elégedetlenségek forrása lesz. Nincs középút, nincs *decorum*, sem *ars* (sem Arisztotelész, sem Cicero, sem Machiavelli), sem egyensúly, sem harmónia vagy szintézis. A központosítás talán az egyetlen, ahol elképzelhető a középút.⁵²

Egyrészt, a 19. század három uralkodó eszméje konfliktusban áll egymással,⁵³ ami sok gond és baj forrása, de ebből ered a haladás. Bármelyikük megvalósítása a civilizáció lerombolását, barbárságot eredményezne,⁵⁴ de ezeket az elveket nem lehet megvalósítani az államban:⁵⁵ „mindenikük létesítése egyszersmind a jelen államot sarkából kiforgatná; [...] azon esetben is, ha lehetséges volna

⁵⁰ Eötvös (1981): i. m. I. 419.

⁵¹ Eötvös (1981): i. m. II. 118.

⁵² Eötvös (1981): i. m. II. 513.

⁵³ Eötvös (1981): i. m. I. 81.

⁵⁴ Eötvös (1981): i. m. I. 457–458.

⁵⁵ Eötvös (1981): i. m. II. 5.

ezen fogalmakat divatos értelmükben keresztülvinni, az emberiség nem fogná megnyugvását találni.”⁵⁶

A második felszámolhatatlan ellentmondás a forrongás és a nyugalom, rend ellentéte. A haladás forrása az eszmék ellentéte, harca, az egyensúlytalanság. A haladás másik forrása az egyéni szabadság és a különféle egyéni törekvések. A harmadik forrása az érintkezés másokkal. Eötvösnél is megtalálható a liberális toposz, miszerint a haladás – és a konfliktusok – forrása az érintkezés másokkal,⁵⁷ az eltérő egyének találkozása,⁵⁸ azonban a szoros központosítás elszigetel egymástól.⁵⁹ Mivel a szoros központosítás elszigeteli az egyéneket egymástól, az eltérő egyének nem tudnak érintkezni, és konfliktusaik sem lesznek. Így a zsarnokság vagy a demokrácia egyaránt a haladás ellensége, hiszen elszigeteli egymástól az egyéneket.

A következő ellentmondás az állam – rendet ugyanis csak az állam tud alkotni és fenntartani – és az egyéni szabadság feloldhatatlan ellentéte: bár az egyéni szabadság államhatalmat kíván, az erős állam gyengíti az egyént. Az egyének viszont „térre van szüksége,” ahonnan „minden mást, magát az államot is kirekeszti”.⁶⁰ Korlátlan egyéni szabadság mellett az állam nem állhat fenn,⁶¹ de a szabadság igényli az államot, bármennyire küzd a korlátaival ellen. A korlátlan állam természetesen ellentétes a szabadsággal:

„[A]z egyéni szabadság élvezésének egyenlősége erős államhatalom fönnállását kívánja ugyan, de míg az állam merőben korlátlan hatalmát mindenre kiterjeszti, s minden egyes elszigetelten és gyámoltalanul áll az állammal szemben, azaz valamíg az állam mostani intézményei fönnállnak, el nem érhető: önként következik, hogy az államhatalom tetemes korlátozását – nem hatalmát, hanem azon kört illetőleg, melyre hatalma kiterjed –, míg korunk uralkodó eszméi nem változnak, az egyetlen útnak és módnak kell tartanunk, amelyen legyőzhetlen akadályok nem gátolják a haladást.”⁶²

A mai állam ezért veszélyes az egyéni szabadságra. Azonban – írta Eötvös burke-i módon – ezt az állami túlhatalmat olyan mozgalom építi ki, „mely a szabadság nevében kezdetett”, de „egyes fejedelmek korlátlan uralmához fog

⁵⁶ Eötvös (1981): i. m. I. 74.

⁵⁷ Eötvös (1981): i. m. II. 331.

⁵⁸ Eötvös (1981): i. m. II. 485.

⁵⁹ Eötvös (1981): i. m. II. 332.

⁶⁰ Eötvös (1981): i. m. II. 119.

⁶¹ Eötvös (1981): i. m. II. 323.

⁶² Eötvös (1981): i. m. II. 520.

szükségképp vezetni”.⁶³ Ez az ellentmondás talán nem is civilizációhoz (polgárosodáshoz) kötött, mivel a keresztény civilizációban is egyszerre volt meg az egyéni szabadság iránti és az erős állam iránti vágy.⁶⁴ Ezek hatnak a modern civilizációban is.⁶⁵

Ennek az ellentmondásnak egyik folyománya az egyéni szabadság és a központosítás szembenállása. Mindkettőt korlátozni kell,⁶⁶ de mindkettő igyekszik megváltoztatni az erőviszonyokat. Hasonlóképpen szembenállás van a központosítás szükségessége⁶⁷ és az autonómiák (az ellenállás lehetőségei) között. Minden elv egyedüli uralma – központosítás, szabadság, egyenlőség stb. – vezethet rossz eredményre. Nem lehet eldönteni, hogy a központosított vagy a nem központosított államban nagyobb-e a szabadság. Azonban feltűnő, hogy a centralistának nevezett Eötvös a központosítással kapcsolatosan Tocqueville kritikáját fogadta el.

„Franciaország példája leginkább fölvilágosíthat a központosítás eredményeiről.

Egy országban sem vontak el annyira minden eszközt az egyestől, mellyel az államhatalomnak ellenállhatna, mint Franciaországban. Lehetőleg nivelláltak minden társadalmi állást, semmivé tették a tartományok és községek autonómiáját, sőt új fölosztással a nép történeti emlékezeit is meg akarták semmisíteni.

Sehol sincs az egyén inkább elszigetelt helyzetben, sehol sem annyira gyámoltalan az államhatalom irányában. Nemcsak a konvent és Napóleon uralma alatt szorították meg Franciaországban inkább, mint bárhol az egyén személyes szabadságát: a restauráció és Lajos Fülöp szelidebb uralkodása alatt is ugyanez az eset, s a december második esemény leginkább bizonyítja, mennyire elő volt készítve a nép az egészen korlátlan uralkodásra; s mindamellett egyetlen országot sem nevezhetünk, melyben 50 évnyi időszak alatt gyakrabban ellenszegültek volna az államhatalomnak, s ahol egy község, sőt gyakran abban is csak csekély töredék ellenállása annyiszor megbuktatta volna az államhatalmat; sőt az egész állam alkotmányát is megváltoztatta. Franciaország, mely a XVII. és XVIII. században a korlátlan uralom mintaországa volt, századunkban a forradalom min-
tafölte lett.”⁶⁸

⁶³ Eötvös (1981): i. m. I. 388.

⁶⁴ Eötvös (1981): i. m. II. 518.

⁶⁵ Eötvös (1981): i. m. II. 519.

⁶⁶ Eötvös (1981): i. m. I. 279; II. 153.

⁶⁷ Eötvös (1981): i. m. II. 271.

⁶⁸ Eötvös (1981): i. m. II. 327.

A korábbi civilizációkban is voltak Eötvös szerint alapvető ellentmondások. Így a pápaság-császárság, egyház-állam harca; a tekintély (katolicizmus) és a szabad vizsgálódás (protestantizmus) dilemmája.

Látható, hogy a konfliktusokat okozó ellentétpárokból rendre felbukkan a szabadság. A szabadság és valami más állnak egymással szemben, és ez okozza a konfliktust és a változást. Hogy miért fontos a szabadság – ami egyszerre élvezet és problémaforrás –, arra meg sem próbál válaszolni Eötvös. Nem igyekszik megalapozni a szabadság fontosságát. Ugyanis a szabadság fontos, mindenki törekszik rá, és számtalan baj forrása: „az egyéni szabadság élvezete a legfőbb erkölcsi jó, s egyszersmind olyan, melytől egyéb erkölcsi és egyéni javak élvezete függ; az egyéni szabadságot pedig az államhatalom is veszélyeztetheti, és pedig mindennél inkább: mindenesetre az államhatalom ellen is védeni kell azt”.⁶⁹

Az állam el nem mondott képe

Miközben az *Uralkodó eszmék* visszatérő állítása a felszámolhatatlan ellentmondások léte, amivel együtt kell élni, mert megszüntetni vagy uralni nem lehet, megtalálható benne a *Zeitgeist*ra jellemző válsághangulat.⁷⁰ A régi, keresztény civilizáció (polgáriasodás) hanyatlik, és új küszöbén állunk, azt most kell megalkotni. Az állam pedig nem tudományos, hanem civilizációs termék.⁷¹ A korábbi keresztény-középkori civilizációban a vallás az állam támasza volt,⁷² ugyanakkor a „kereszténység a szabadság vallása”.⁷³ Mivel a kereszténység hanyatlik, a doktriner politika semmi jóra nem vezet, a francia forradalom következményei – elsősorban az individualizmus miatt – fönnttarthatatlanok. Folytonos forrongást eredményeznek.⁷⁴ Mi hát a teendő?

⁶⁹ Eötvös (1981): i. m. II. 146.

⁷⁰ Eötvös (1981): i. m. II. 6, 580.

„Meglehet, súlyos szenvedések állanak még előttünk ama nagy harcban, melyben a törvényes királyság és a cészárizmus, az alkotmányos egyeduralom és a szám szerinti többségek kényúri hatalma, az amerikaihoz hasonló köztársaság és a fővárosok csöcselékuralma, melyben az, aminek jog az alapja és az, ami csak anyagi erőre támaszkodik, áll szemben egymással, a küzdelem kimenetele még sokáig bizonytalan maradhat.” Eötvös (1981): i. m. II. 582.

⁷¹ Eötvös (1981): i. m. II. 394.

⁷² Eötvös (1981): i. m. II. 429.

⁷³ Eötvös (1981): i. m. II. 433.

⁷⁴ Eötvös (1981): i. m. II. 520.

Nincs kész modell, amit csak alkalmazni kellene. Anglia sem az.⁷⁵ Mások történetéből annyit tanulhatunk, hogy elkerüljük a hibáikat. Végig Franciaországról (az európai kontinensről⁷⁶) beszél, de a megoldásai Anglia⁷⁷ (az Egyesült Királyság) felé mutatnak. Pedig angol forrásra alig hivatkozik. Az Eötvös szeme előtt lebegő két példa – Anglia és Franciaország – közül az első a sikeres, míg a második a kudarcos. Láttuk, hogy „minden államra egyaránt illő államtudományt [...] bajos találni”,⁷⁸ az államtudomány csak alapelveket tud találni. Például azt, hogy az egyéni szabadság feltétele az állam,⁷⁹ de az állammal szemben védeni kell az egyént,⁸⁰ korlátozni kell az államot. A kerülendő francia modell doktrínere volt mellett káros alapelvekre épít: ez a népfelség elve, a korlátlan hatalom gyakorlata.⁸¹ Míg az angol példa lényege a korlátozottság⁸² – az emberek és az államé egyaránt. A kudarcos francia forradalom⁸³ bajainak a forrása a korlátlanlás⁸⁴ (népfelség elve), ugyanis az embert és államot korlátozni kell.⁸⁵ Az általános szavazati jog veszélye az, hogy az állam ekkor hajlamos korlátlanul mindenbe beleavatkozni.⁸⁶ „Absolut uralkodó, ki mindent tehet, a mit akar, s azt hiszi, hogy mindent akarhat, a mi eszébe jut: szörnyeteggé válik, akár egyes, akár többség legyen, akár Nérónak, akár conventnek nevezzék.”⁸⁷ Sőt, az abszolutizmusban nagyobb szabadság volt, mint a demokráciában.⁸⁸

⁷⁵ „[A]z angol alkotmányból vont tapasztalásokat viszonyainkra alkalmazni nem lehet.” Eötvös (1981): i. m. I. 84.

⁷⁶ Eötvös (1981): i. m. I. 37.

⁷⁷ Eötvös (1981): i. m. I. 270; II. 554.

⁷⁸ Eötvös (1981): i. m. II. 574.

⁷⁹ „[A]z állam fönnállását az egyéni szabadság első szükséges biztosítékának kell tekinteni.” Eötvös (1981): i. m. II. 159.

⁸⁰ Eötvös (1981): i. m. II. 575.

⁸¹ Eötvös (1981): i. m. I. 87.

⁸² Eötvös (1981): i. m. I. 81–82.

⁸³ Amely átalakult társadalmi forradalomná, hogy újjáteremtse az emberiséget [Eötvös (1981): i. m. I. 35.], ugyanis a politikai egyenlőség a társadalmi egyenlőségtől függ. Ezért az egyenlőség követelése a szocializmus vagy kommunizmus utópiájához visz szükségszerűen [Eötvös (1981): i. m. I. 83–84, 89].

⁸⁴ Eötvös (1981): i. m. II. 343–344.

⁸⁵ Eötvös (1981): i. m. I. 122.

⁸⁶ Eötvös (1981): i. m. II. 349.

⁸⁷ Eötvös (1903a): i. m. 9.

⁸⁸ Eötvös (1981): i. m. I. 98.

Eötvös átvette Guizot-tól és Tocqueville-től azt az antik felfogást, miszerint a demokrácia az ambíció kielégítésének lehetősége,⁸⁹ és ez a kor bajainak – a szabadságellenes túlhatalom létrejöttének és a visszatérő forradalmaknak – forrása:⁹⁰ a „világot azon bajoktól megszabadítsuk, melyeket egyesek nagyravágása okozott, milliók irigységét hívjuk fel küzdelemre. Ez az, a miben korunk demokráciájának nagy tévedése fekszik.”⁹¹

Az állam ellentétek terepe: egyrészt ellentétes érdekcsoportok, osztályok élnek benne (Guizot), másrészt ellentétes eszmék léteznek, amelyek motiválják az embereket (Stein). Ezek az ellentétek nem hibák, amelyeket fel lehet számolni, hanem politikai adottságok. Ebben a konfliktusos világban kell egy szabadságot védő és korlátozott államot apránként megalkotni, aminek az első lépése, hogy mindenkit érdekeltté kell tenni az alkotmány védelmében.⁹²

Ez az állam, a civilizációs termék azonban a gyakorlatban alakul ki, amihez idő kell, és nem elméleti alkotás.⁹³ Az állam próba szerencse⁹⁴ tanulás révén jön létre lassan, nem terv⁹⁵ vagy mintakövetés révén.⁹⁶ Eötvös eszménye az állóvíz és a hanyatt-homlok rohanás közti politikai cselekvés.⁹⁷

A szabadságért indított mozgalom a szabadság veszét eredményezte Eötvös szeme láttára.⁹⁸ Mit rontottak el a franciák? Összekapcsolták a szabadság és az egyenlőség eszméjét. Az eredmény káosz vagy cézárizmus – a politikai inga mozgása szerint. Az egyenlőség utáni velünk született vágy⁹⁹ vezet diktatúrához (Napóleon, Cromwell, népfelség, kommunizmus). A teljes egyenlőség ellentétes a szabadsággal, mivel korlátlan államot feltételez. Az általános

⁸⁹ Eötvös (1981): i. m. I. 269.

⁹⁰ Eötvös (1981): i. m. II. 354.

⁹¹ Eötvös (1903a): i. m. 222–223.

⁹² Eötvös (1981): i. m. I. 270; II. 75.

⁹³ „Feltarthatlanul halad az emberiség azon ösvényen, melyre múltja vezette, s egyeseknek hibái s fondorkodásai e hosszú fejlődésnek szükségét és végeredményeit nem változtathatják meg, de késleltethetik haladását, s pedig semmi által annyira, mint midőn a természetes kifejlődést mesterséges eszközök által siettetni igyekeznek.” Eötvös (1903a): i. m. 157–158.

⁹⁴ Eötvös (1981): i. m. II. 348.

⁹⁵ Eötvös (1981): i. m. II. 260, 262.

⁹⁶ Eötvös (1981): i. m. II. 580.

⁹⁷ Eötvös (1981): i. m. II. 398.

⁹⁸ Eötvös (1981): i. m. I. 388.

⁹⁹ Eötvös (1903a): i. m. 189.

választójog a korlátlan, mindenbe beleavatkozó hatalommal¹⁰⁰ és az egyéniség felszámolásával jár.¹⁰¹ Az egyenlőség esetén mindenki egyenlően gyenge a központi kormánnyal szemben, az egyének elszigeteltek: ilyen az abszolutizmus és a demokrácia. Franciaország a 18. században a korlátlan uralom mintáországáa volt, a 19. századra a forradalmak földje lett. Mindkét esetben az egyenlőség gyengévé teszi az egyént a hatalommal szemben, és felszámolja a szabadságát.

A francia forradalom korlátlanabbá tette az állam hatalmát,¹⁰² és elszigetelte az egyéneket egymástól, akik gyengék a központosított állammal szemben.¹⁰³ Az utópiák szabadságellenesek, mivel az egyéniség feláldozásával járnak.¹⁰⁴ Az egyenlőség állama, a tapasztalat szerint, hajlamos terjeszkedni és mindenbe beavatkozni, így felszámolva az egyén döntési szabadságát.¹⁰⁵

A szabad és korlátozott állam egyszerre stabil és konfliktusos, és ez a haladás feltétele. A korlátozottság azonban nem gyengeség. A szabadság feltétele a rend,¹⁰⁶ és nem a gyenge állam.¹⁰⁷ Az államot korlátozó, és így a szabadságot

¹⁰⁰ „Ahol korlátlan hatalom létezik, ott az egyén szabadsága pusztá véletlen, és nem az alkotmány következménye, sőt az egyén személyes szabadsága azon mértékben fogy, melyben az alkotmány céljának megfelel, azaz: azon mértékben, melyben a kormányzó hatalom valósággal korlátlan. Miután pedig minden abszolutizmus annál erősebb, minél inkább nemcsak fizikai erőn, hanem a polgárok meggyőződésén is alapszik, s miután a zsarnokság csak ott lehet tökéletes, ahol becsület dolgának tartja az egyes, magát neki alávetni, ezen viszony pedig sehol sem létezik oly mértékben, mint ott, hol a kormányhatalom a felséges nép nevében gyakoroltatik: ez okoknál fogva a személyes szabadság sehol sem korlátozottabb, mint ily államokban. E tekintetben még a kelet despotiai birodalmi sem képeznek kivételt [...]; de egyes despota sohasem bír mégis oly hatalommal alattvalóinak tetteit és szavait minden pillanatban ellenőrizni és a korona parancsait végrehajtani, amint a mindenütt jelenlévő és mindenható felséges nép az egyes polgár irányában gyakorolhat.” Eötvös (1981): i. m. I. 208–209.

¹⁰¹ Eötvös (1981): i. m. I. 449.

¹⁰² Eötvös (1981): i. m. I. 434.

¹⁰³ Eötvös (1981): i. m. II. 387. Guizot-nak ezt az érvét Tocqueville fejtette ki nagy hatással *Az amerikai demokrácia* című könyvében.

¹⁰⁴ Eötvös (1981): i. m. I. 102–105.

¹⁰⁵ Ezt később Jacob Leib Talmon bontotta ki a *The Origins of Totalitarian Democracy* című könyvében.

¹⁰⁶ „[A] szabadságot megállapítani csak rend által lehet. – Hisz végre a rend és szabadság ugyanazosak [...]” Eötvös (1903a): i. m. 185.

¹⁰⁷ Vö. „On a coutume aujourd’hui de chercher l’harmonie des pouvoirs et la garantie contre leurs excès dans leur faiblesse. On a peur de tous les pouvoirs. On s’applique à les énerver tous tour à tour, craignant qu’ils ne se détruisent mutuellement ou qu’ils n’empiètent sur la liberté. C’est une erreur énorme. Tout pouvoir faible est un pouvoir condamné à la mort ou à l’usurpation. Si des pouvoirs faibles sont en présence, ou bien l’un deviendra fort aux dépens des autres, et ce sera la

segítő intézményeket, mint a vallás, erkölcs,¹⁰⁸ a történeti jog¹⁰⁹ és az egyház,¹¹⁰ a községek, az emancipatorikus mozgalmak a szabadság nevében igyekeznek felszámolni. A franciák hibája, hogy a régi civilizációból mindent összerontottak, pedig azt csak lassan szabad újjászervezni.¹¹¹

Eötvös is a korban uralkodó módon, egyszerre vágyik a rendre és a haladásra, a szabadságra. Azonban ezt Franciaország nem tudta megoldani, míg Anglia igen.¹¹² És ez nyilvánvalóan nem a tudomány vagy a pozitívizmus eredménye, hanem bölcs politikusok szerencsés döntései. A konfliktus egyszerre átok – Eötvös csakúgy, mint a politikai gondolkodók zöme a görögök óta, a harmóniát becsülte – és áldás, ugyanis a döntéseket kívánó konfliktus a haladás forrása, és nem pedig a tudomány vagy az ész. A harmónia tespedés,¹¹³ a konfliktus forrása pedig az ellentétes eszméink és érdekeink létezése.¹¹⁴ Eötvös ambivalens abban a kérdésben, hogy az eszmék vagy az érdekek irányítják-e a cselekvéseket, az *Uralkodó eszmékben* mindkettő mellett érvel, hol Guizot-nak, hol Steinnek adva igazat. De semmiképpen nem abszolút idealista, aki szerint a Gondviselés minden emberi eseményt jótékonyan elrendez,¹¹⁵ de nem is dialektikus idealista, mint Hegel vagy Stein.¹¹⁶ Szemben ez utóbbiakkal, nem látja, hogy a konfliktusok valamilyen szintézisben feloldódhatnak. A konfliktusok forrása ugyanis örök, az ember szabadságvágya és ambíciói. Ezek egyszerre az együttélés és a politika alapvető problémáinak, ugyanakkor a haladásnak is forrásai.¹¹⁷ A konfliktus nem politikai hiba, hanem adottság, ezért együtt kell élni vele, nincs megoldás rá.

tyrannie; ou bien ils s'entraveront, ils s'annuleront les uns les autres, et ce sera l'anarchie." Guizot (1849): i. m. 116–117.

¹⁰⁸ Eötvös (1981): i. m. II. 76, 111, 221, 400.

¹⁰⁹ Eötvös (1981): i. m. II. 405–406.

¹¹⁰ Eötvös (1981): i. m. II. 438, 355.

¹¹¹ Eötvös (1981): i. m. II. 580–581.

¹¹² „Qu'est-ce qui a fait la force et la fortune de la monarchie constitutionnelle en Angleterre ?” Guizot (1849): i. m. 117.

¹¹³ Eötvös (1981): i. m. II. 150–151.

¹¹⁴ Eötvös (1981): i. m. II. 483.

¹¹⁵ A kortársak közül ezt a francia katolikus konzervatív Joseph de Maistre képviselte a leghatározottabban. (Vö. Joseph de Maistre: *Szentpétervári beszélgetések*. Ford. Kisari Miklós. Budapest, Századvég, 2021.)

¹¹⁶ Lorenz von Stein: *Die socialistischen und communistischen Bewegungen seit der dritten französischen Revolution*. Leipzig und Wien, O. Wigand, 1848; Lorenz von Stein: *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*. Leipzig, O. Wigand, 1850.

¹¹⁷ Eötvös (1981): i. m. I. 197, 435, 465, 471; II. 332, 506, 511, 523.

Ez a szemlélet a retorika és kazuisztika cselekvéseméleti pluralizmusa és realizmusa.

Felhasznált irodalom

- Concha Győző: *Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika*. Budapest, Athenaeum, 1908.
- Eötvös József: *Tanulmányok*. Budapest, Révai Testvérek, 1902.
- Eötvös József: *Gondolatok*. Budapest, Révai Testvérek, 1903a.
- Eötvös József: *Kiseb politikai cikkek*. Budapest, Révai Testvérek, 1903b.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. kötet. Budapest, Magyar Helikon, 1981.
- Guizot, François: *De la démocratie en France*. Paris, Victor Masson, 1849.
- Heine, Heinrich: *Buch der Lieder*. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1839.
- Maistre, Joseph de: *Szentpétervári beszélgetések*. Ford. Kisari Miklós. Budapest, Századvég, 2021.
- Ryle, Gilbert: *A szellem fogalma*. Ford. Altreichter Ferenc. Budapest, Gondolat, 1974.
- Stein, Lorenz von: *Die socialistischen und communistischen Bewegungen seit der dritten französischen Revolution*. Leipzig und Wien, O. Wigand, 1848.
- Stein, Lorenz von: *Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*. Leipzig, O. Wigand, 1850.
- Talmon, Jacob Leib: *The Origins of Totalitarian Democracy*. London, Secker & Warburg, 1952.
- Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter et al. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993.

[Vákát]

Eötvös és a döblingi Széchenyi

A szeptemberi fordulat

A fenti kifejezés napjaink történettudományában bevett megjelölése annak a változássorozatnak, amely az 1848-as esztendő kilencedik hónapjában a magyarországi politikai-katonai viszonyokban végbement. Arra utal, hogy kitisztult a korábbi időszakban még komoly félreértésekkel teli politikai helyzet. Miután a bécsi udvarban az a főhercegi-politikusi-katonatiszti csoport (korabeli nevén: *kamarilla*) került előtérbe, amely vissza akarta vonni a Magyarországgal a tavaszi forradalmi hullám idején megkötött alkotmányos kompromisszumot, nemcsak az első felelős magyar kormány kényszerült lemondásra, de Batthyány Lajosnak semmilyen más miniszteri kombináció megalkotására tett erőfeszítéseit sem fogadták el a császárvárosban. Ugyanakkor kiszélesedett a magyar államhatalom elleni szerb felkelés a Délvidéken, Josip Jelačić altábornagy, horvát bán pedig szeptember 11-én, a légrádi hídon át megindította csapatait Budapest felé, hogy megdöntse a törvényes magyar kormányt. Bár azt állította, a császár és király nevében közeledik, ám erre vonatkozó hadparancsot nem tudott felmutatni, így a lojalitásában meg-megingó magyar tisztikar kitartott, még ha egyelőre a védseregnek hátrálnia is kellett a túlerő elől. Az ellenállást azonban megalapozta az országgyűlés döntése, amelynek alapján Batthyány ügyvezető miniszterelnök elindította az állami pénzjegyek kibocsátását, intézkedett az újoncozásról, s arról, hogy a kiállítani rendelt 42 ezer újoncból a császári-királyi ezredek feltöltése helyett kizárólag új honvéd zászlóaljokat szervezzenek.

A dunántúli magyar hadvezetés végül szeptember 29-én elállta a horvát hadsereg útját Pákozdnál, és visszaverte rohamait, mire a meglepett bán fegyverszünetet kért, és Bécs felé vonult vissza. Egy nappal korábban érkezett Pestre Lamberg Ferenc altábornagy, akit e bonyolult helyzetben az összes magyarországi haderő főparancsnokává neveztek ki. Batthyány azt hitte, Jelačićot jön megállítani, ám Pesten az a hír terjedt el, hogy a magyar ellenállást akarja erővel felszámolni. A földühödött kedélyek sajnálatos tragédiához vezettek: Lamberget a tömeg a hajóhídon fölsímerre és meglincselte. Ez a hír is közrejátszott abban, hogy a kamarilla végül a nyílt ellenforradalmi fellépés útjára lépett: október 2-án

lemondatták Batthyányt, 3-án pedig rendeletileg feloszlatták az országgyűlést, törvénytelennek nyilvánítva (közjogilag tévesen) a magyar ellenállást, és Jelačić altábornagyot nevezték ki az ország teljhatalmú urává. Az ellenforradalmi „időszámítás” tehát ezen a napon kezdődött, ekkortól tekintették a „magyarokat” lázadóknak, és majd a megtorlás is az október 3. utáni tevékenységekre terjedt ki. Magyarországon azonban nem következett be sem felbomlás, sem anarchia, sem diktatúra, hanem az országgyűlés válaszként az uralkodói rendeleteket nyilvánította törvénytelennek (közjogilag helyesen), majd október 8-án a korábban alakult parlamenti bizottságot, az Országos Honvédelmi Bizottmányt bízta meg a végrehajtó hatalom gyakorlásával, élén az elnökké választott Kossuth Lajossal.¹

Ez a kifejezés – „szeptemberi fordulat” – ugyanakkor arra is alkalmas, hogy a korszak két kiemelkedő szereplője, Eötvös József és Széchenyi István ekkori helyzetét jellemezzük vele.

A Széchenyi-irodalomban majdhogynem általánosnak tekinthető az a nézet, hogy a politikai szemhatár erőteljes elborulása – főképpen a márciusi–áprilisi vívmányok visszavételére fölszólító, augusztus végi királyi leirat és az ellenforradalom immár bizonyosra vehető katonai támadása – játszott közvetlen szerepet Széchenyinek a szeptember elején bekövetkező lelki összeomlásában. Az orvostudomány mai álláspontja szerint azonban nem önmagában a heves hatásokkal bombázó külső élményvilág, az érzelmi-gondolati-politikai motívumok okozták a tragédiát. Ha így lett volna, akkor alighanem másokkal is előfordul hasonló baj e súlyosan konfliktusos nyárutón. Inkább közvetlen fizikai hatásuk – az egyre zaklatottabb életmód, a hiányos táplálkozás, a súlyos alvászavar, majd krónikus álmatlanság, a család elküldése miatt az érzelmi ellensúlyok és a fizikai felügyelet elvesztése stb. – eredményezte a gróf szervezetének gyorsuló tönkremenetelét, ami azután találkozott az alkati indulatingadozásokkal, a bipoláris hangulatzavar kórképére erősen emlékeztető szélsőséges érzelmi reakciókkal, egyre erősebb szorongással, és mindezt fölerősítve végül súlyos hallucinációktól kísért izgalmi állapotba hozta-hajszolta szervezetét. Amennyire megítélhető, a pszichotikus tünetcsoport váratlanul tört elő viselkedésében; új köros tudattartalmak nem jelentkeztek, csupán a régiek erősödtek fel gondolatvilágában (például az a makacs, ám teljesen alaptalan önvád, hogy ő okozta sógornője, a tüdőbajban elhunyt Caroline Mead halálát stb.). Úgy látta, augusztus 21-én őrá mutat a képviselőházban az ellenséget kereső radikális Madarász László;

¹ Minderre lásd Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 253–255.

29-én pedig órá fogja a kipróbálandó puskát a kormányülésen Kossuth Lajos. A hídláncokon járkált át Pestről Budára s vissza – nem csupán a menekülés útját gyakorlandó, hanem hogy oldjon valamennyit a mind elviselhetetlenebbnek érzett feszültségeken.²

Szeptember 4-én már a minisztertanács ülésén is föltűnt Széchenyi rendkívül rossz állapota, így kollégái „szabadságolták”, amíg meg nem gyógyul. Orvosa, Almási Balogh Pál eredetileg a család után indult vele Nagycenkre, de a gróf Vörösvárnál kiugrott a hintóból, s a földeken át rohant vissza Pest felé, majd Esztergomnál előbb pisztollyal, később a Dunába vetve magát kísérelt meg öngyilkosságot – vagyis a depressziós baj olyan mélypontra jutott, ahol már az őrzöngésig fokozódik (orvosi műszóval: ún. agitált depresszió), és így nem maradhat ápolói felügyelet nélkül. Győrben erről győződött meg a kétségbeesetten elébük siető felesége, Crescence grófnő is, majd a közös választás a jó hírű döblingi elme- és ideggyógyászati szanatóriumra esett. „Megérkezésekor a grófnak keze-lába meg volt kötve – olvasható Gustav Görgen igazgató-főorvos későbbi visszaemlékezésében –, s úgy kiabált és tombolt, hogy az ágyhoz kellett szíjazni. Erről a rosszhiszemű tudósítók által sokszorosan letagadott körülményről még ma is hitelesen tanúskodhatik jelenlegi portásom, Georg Reschenauer – annak idején az intézet kertésze –, akit azon az első éjszakán a tomboló páciens veszedelmesen megrúgott.”³

A szóbeszéd természetesen hamar megpróbálta kikezdeni Széchenyi félreérthető helyzetét, így a *Pesti Hírlap*ban barátja, Wesselényi Miklós sietett védelmére, erélyes szavakkal elítélve, hogy „a csapás feletti bű és az annyi hálát érdemlő férfi iránti meleg részvét helyett gúnyos és goromba szavakkal támadják meg őt, gyanúsítás, hazugság s rágalom fegyverét használva”.⁴ A vádaskodók rendreutasítását és erkölcsi elítélését kiegészítette orvosának, Almási Balogh Pálnak – a miniszterelnök, Batthyány Lajos utasítására közzétett – szakszerű

² A betegség kialakulási folyamatára lásd Csorba László: *Széchenyi Döblingben*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2016. 8–11.

³ Csorba (2016): i. m. 8–11. Vö. Oplatka András: *Széchenyi István*. Budapest, Osiris Kiadó, 2010. 399–402; Friedreich István: *Gróf Széchenyi István élete*. II. kötet, 1840–1860. Budapest, Szent-István-Társulat, 1915. 231–235. Dr. Goergennek a bécsi rendőrhatalósághoz benyújtott védekezését lásd Fenyő Ervin (szerk.): „Diszharmonia és vakság.” *Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai*. Budapest, Helikon, 1988. 272.

⁴ Wesselényi Miklós: Gróf Széchenyi Istvánról. *Pesti Hírlap*, 1848. szeptember 12. 855.

jelentése Széchenyi utolsó pesti napjairól és döblingi útjáról, korrekt orvosi elemzésével végképp elvágva a rosszindulatú pletyka útját.⁵

Válaszúthoz érkezett 1848 szeptemberében Eötvös József is. A Batthyány-kormány lemondása után már nem volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, de a mezőkövesdi kerület képviselőjeként továbbra is részt vett az országgyűlés munkájában. Szeptember 25-én az úrbéri törvény tárgyalásának halasztását indítványozta – nem sejthette, hogy ez volt utolsó felszólalása, és legközelebb csak jó tizenhárom esztendő múlva, 1861-ben nyílik módja hasonló parlamenti beszédet tartani.⁶ Három nap múlva azután legsötétebb félelmeivel szembesítette a Lambergen végrehajtott véres népítélet, amellyel – meg volt róla győződve – átszakadt minden alkotmányos rend és korlát. Éppen az erdélyi szabadelvű arisztokráciával, Pálffy János gróffal ebédelt, amikor a lincseléses gyilkosság híre körbeszárgulotta a várost.

„Amint a Dorottya-utcából be akartunk fordulni a Redout felé – írja Pálffy –, egy csapat városi ember jó velünk szemközt, s megismerve minket, megállott, s egyik azt mondja:

– Megölték Lambertet! [*sic!*]

Erre Eötvös karomba öltötte karját, s megindult velem a színháztér felé. De alig mentünk néhány lépést, s megállott. Nagyon fel volt indulva.

– Barátom – szólt hozzám –, én menyek.

– Hová mész?

– Én menyek ki az országból.

– Hogy mennél s mikor akarsz menni?

– Töstént. Meglásd, hogy itt borzasztó dolgok fognak történni, hogy ezek a vadállatok megízelve a vért, minden mérsékelt embert megölnék, aki itt marad, megölik legelőbb Batthyányit, aztán Deákot és úgy a többi. Jer te is velem, mert te nem sokáig leszel biztonságban.”⁷

Pálffy végül maradt, Eötvös pedig másnap, szeptember 29-én barátjával és sógorával, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium korábbi államtitkárával, Trefort Ágostonnal Bécsbe utazott. A Frankfurt Városához címzett fogadóban csatlakoztak családjukhoz (a hölgyek és a gyermekek már a nyáron

⁵ Balogh Pál: Gr. Széchenyi István. *Pesti Hírlap*, 1848. szeptember 22. 892; vö. Friedreich (1915): i. m. 235–236; Csorba László: *Széchenyi István*. Budapest, M-Érték Kiadó, 2009. 290–292.

⁶ Urbán Aladár: Br. Eötvös József. In Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–1849 évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, Magyar Országgyűlés, 2002. 232–234.

⁷ Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak – Pálffy János emlékezései*. S. a. r. Szabó T. Attila. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1939. 141–142.

kiköltöztek Bécsbe), és itt beszéltek utoljára a helyzetet szintén egyre borúlátóbban megítélő Batthyány Lajossal. Pár napra rá, október 6-án azután kirobant a második bécsi forradalom, és az osztrák kormány hadügyminiszterét, Theodor Franz Baillet von Latour gróf tábornakszernagyot – aki összejátszott a Bécshez közeledő horvát csapatok vezérével, Jelačić tábornokkal – a tömegtüntetés során szintén meglincselték. Ez adta az utolsó lökést Eötvöséknek: hajóra szálltak Passau felé, majd – immár bajor területen – bérkocsival haladtak tovább Münchenig, ahol Júlia nővére, Karl Vieregg gróf felesége várta a menekülőket.⁸

Eötvös „szeptemberi fordulatáról”, menekülési döntéséről sokban találó magyarázatot adott barátja, Csengery Antal a kor népszerű lexikona, az *Ujabb kori ismeretek tára* 1851-ben megjelenő 3. kötete Eötvös-címszavában:

„Eötvös a reform embere volt egész életén által. Most azonban kezdé átlátni, hogy a működés ezen mezeje lehetetlen, minden fáradozása hasztalan. A forradalom és ellenforradalom szenvedélyes harcrai közt az ő szerepe lejárt. »Ily viszonyok közt – írta ő maga – tökéletesen hasztalannak éreztem magamat. Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármilyen nagy célt lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfeledezni nem tudok s meggyőződéseim szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előrehaladhat.« – Nem vala tehát más szerepe, mint minden forradalmi lépés ellen felszólalni, a mi valószínűleg hasztalan leendett, vagy oly törekvést mozdított volna elő, melytől nem kevésbé volt idegen. Oly szerep után pedig, mint az övé volt, lehetetlen volt többé az ország kebelében, mozgalmas idők alatt, visszavonulnia. S így nem volt egyéb választása, mint egyidőre külföldre menni.”⁹

Persze nem mindenki fogadta ilyen megértéssel a volt miniszter visszahúzódási döntését. Jellemzőnek tarthatjuk a forradalom és a szabadságharc eseményeit népies/ponyvás stílusú verses krónikában megéneklő Sárosi Gyula csipkelődő, ám azért nem elfogultan rosszindulatú véleményét:

„Jobb sorsot érdemel szegény Ötvös Jóska!
Héj! keserű neked most Svájcban a sóska!
De bízzál istenben, írj rólunk szép regét –
Kik végig harcolnak a csaták öregét!”¹⁰

⁸ Sőtér István: *Eötvös József*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 235; Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1903. 169.

⁹ [Csengery Antal]: Eötvös. In *Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai 's társas élet encyclopédiája*. III. kötet. Pest, Heckenast Gusztáv, 1851. 70–71.

¹⁰ Sárosi Gyula: *Ponyvára került arany trombita. Az örök igazság parancsolatjára mondva csinálta Sárosi Gyula*. Közzéteszi Bisztray Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951. 119. – Az eredeti

Nem kétséges, hogy Eötvöst bántotta az a vád, hogy gyávának tarthatják, így érthető a törekvése, hogy valamilyen kiemelkedő teljesítménnyel igazolja-ellensúlyozza müncheni tartózkodását. Így lett a tudományos munka számára egyszerre indok, önigazolás, terápia, jóvátétel.¹¹ A Bajor Nemzeti Könyvtár szorgalmas olvasójaként – ahogy Ferenczi Zoltán írja – „Treforttal, ki családjával együtt szintén ott volt, egyszerre 40 kötetet is kivettek [...]”.¹² Több tudományos terv is formálódott ezekben a hónapokban, ám 1849 májusában a becsület arra készítette, hogy megszakítsa a munkát, és Bécsbe utazzék: Batthyány Lajos mellett tanúskodott az ellene folyó per vizsgálati szakaszában. Esküvel vallotta, hogy a kormányfő mindvégig az áprilisi törvényeket védelmezte, és sem szóval, sem tettel nem törekedett sem a dinasztia megdöntésére, sem Magyarországnak az örökös tartományoktól való elszakítására. Bár vallomása homlokegyenest szembement az addigra már kiagyalt koncepcióval, és így nem változtathatott a miniszterelnök végzetén, azzal a nyugodt lelkiismerettel utazhatott vissza Bajorországba, hogy megcselekedte mindazt, amit hazafiként és barátként megtehetett az ártatlan jóbarát és politikustárs védelmében.¹³ Nem tudhatta persze, ahogy senki sem számított rá – és ha netán tudja is, vajon mit tehet? –, hogy a kicsinyes és gonosz bosszú a bírósági komédia végén gyalázatos politikai gyilkossággal oltja ki az első felelős magyar miniszterelnök életét.¹⁴

„A’ röpirat mindeddig a’ legjelesebb, melyly a’ birodalom ujjaalakítása körül megjelent”

A tudományos munka mellett Eötvöst természetesen élénken foglalkoztatta, hogy a szélesebb német nyelvterület sajtójában miként szerepelnek a magyarországi események. Mivel ezek megítélése szorosan összefüggött azzal, amiként a publicisták ekkoriban az osztrák birodalom és Magyarország közjogi viszonyát

kiadás 1849 májusában jelent meg. Eötvösék tartózkodási helyének eltévesztése a korabeli pletyka tévedése, lásd Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Budapest, Csokonai Kiadó, 1999. 42–43.

¹¹ Eötvös külföldre távozásának komplex kérdéskörét részletesen tárgyalja Gángó Gábor az előző jegyzetben említett könyvében, lásd Gángó (1999): i. m. 24–55.

¹² Ferenczi (1903): i. m. 171.

¹³ Urbán Aladár: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála*. Budapest, Argumentum, 2007. 456–457.

¹⁴ Az embertelen döntés lehetséges okait számba veszi Urbán (2007): i. m. 482–484.

felfogták és bemutatták, ezért úgy vélte, a korszak és a térség egyik legjelentősebb sajtóorgánumban, az augsburgi *Allgemeine Zeitung*ban meg kell védelmeznie a *Pragmatica Sanctio* magyar értelmezését (tisztá perszonálunió) annak „hivatalos” osztrák interpretációjával (Magyarország is kvázi örökös tartomány) szemben. Ám a hagyatékában fennmaradt kéziratot és a *Die Rechtsfrage* (A jogi kérdés) címen 1848. december 7-én megjelent cikket¹⁵ összevetve azonnal látható, hogy a Béccsel jó viszonyt ápoló szerkesztőség sajnos kihúzott minden olyan utalást, amely az akkori osztrák kormányzatot akár csak a leghalványabban is bírálni merete volna. Ám a cikk így is határozott kiállás volt azzal az 1848. augusztusi osztrák államirattal szemben, amely vitatta Magyarország jogát a pénzügyi és hadügyi önállóságra.¹⁶

Eötvös 1850 őszén küldött újabb cikket¹⁷ az „ágostai Általános Újságnak”, immár a terjedni kezdő úgynevezett jogeljátszási elmélettel¹⁸ szemben sorakoztatva fel történeti érveit. Van dicső múlt, vannak álmok – és van a konkrét realitás, ami sajnálatosan, de immár eltávolodik az 1848-as viszonyoktól –, és ezt bizony tekintetbe kell venni, ha a problémákra megnyugtató megoldást szeretnénk találni. Mit lehet tenni?

„[T]udatosan akarni nem akarhatnak többet, mint az egyik azt, hogy a birodalom egysége a lehetőségekhez képest mihamarabb meg legyen alapozva, a másik pedig nem mást, mint hogy nemzetisége, amennyire ez az adott körülmények között lehetséges, biztosíttassék [...]”.¹⁹ A birodalom egysége a külföld irányában szükségszerű, az egyöntetűség a belső

¹⁵ Magyar fordítását közli Gángó Gábor: Eötvös József írásai az *Augsburgi Allgemeine Zeitung*ban. *Századok*, 128. (1994b), 3–4. 746–761.

¹⁶ A cikk keletkezéstörténetét és mondanivalóját részletesen elemzi Gángó (1999): i. m. 71–83.

¹⁷ A cikk eredeti megjelenése: Ungarn und seine Bestimmung, *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 1850. október 16; magyar fordítását közli Gángó (1994b): i. m. 763–766.

¹⁸ Ennek (nem számítva a 17. századi előzményeket) korai változatai már 1848 őszén jelentkeztek a Magyarországgal szembeni katonai fellépés hátterében, lásd Sashegyi Oszkár: Magyarország beolvasztása az ausztriai császárságba: iratok az olmtüzi alkotmány előtörténetéhez. *Levéltári Közlemények*, 39. (1968), 1. 63–71; majd 1849 júniusában újrafogalmazta Felix Schwarzenberg miniszterelnök Ferenc Józsefhez intézett felterjesztésében, vele indokolva a Magyarországnak mint „újonnan meghódított országnak” ideiglenes katonai és polgári igazgatására vonatkozó javaslatait, lásd Andics Erzsébet (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. III. Iratok. 1849 március – 1850 április*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 277–283.

¹⁹ Ez a kétpólusú megfogalmazás logikailag és stílusán is erősen emlékeztet Deák Ferenc nevezetes *Hűsvéti cikkének* majdani legfontosabb fordulatára: „Egyik cél tehát a birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni. Másik cél pedig fenntartása Magyarország alkotmányos fennállásának, jogainak, törvényeinek, melyeket a sanctio pragmatica is

elrendezéskor mindenekfelett kívánatos, és hiába akarjuk mindkettőt egyforma energiával, ha másfelől a nemzetiség iránti lelkesedésből kifolyólag elfelejtik [ti. a magyarok], hogy Európa jelen viszonyai közt saját fennállásuk is az osztrák birodalom lététől és erejétől függ. Attól a pillanattól fogva, mikor mind az osztrák kormány, mind Magyarország törekvéseit arra korlátozza, amit mindkettejük valódi érdeke követel, tekinthetők majd e nehézséget elhárítótnak.”²⁰

Fontos körülmény tehát, hogy bár Eötvös a magyar nemzetiség politikai-jogi védelméért emel szót, ám azt elfogadja, hogy ezt nem Magyarország önrendelkezésének 1848-ban kivívott, jelentős mértékben önálló állami/közjogi eszközeivel, de még csak nem is a rendi örökségből származó törvényes magyar különállás (lásd 1791. évi X. törvénycikk Magyarország és a hozzákapcsolt részek függetlenségéről²¹) alapján kell/lehet biztosítani, hanem immár csakis az újjárendezett alkotmányos összbirodalom jogi környezetében.²²

A politikai publicisztika mellett Eötvös intenzíven folytatta a tudományos igényű anyaggyűjtést a tervezett „nagy mű” elkészítéséhez. Az intellektuális tájékozódásában régóta ott rejlő belátás a dolgok lényege és története közötti összefüggésről arra készítette, hogy történeti jellegű írások révén is megvizsgálja a fölismert összefüggések „működését” az emberi kultúra korábbi korszakaiban. Az emigrációban ezért foglalkoztatta egy Mohács-regény tervezete (végül csak egy vers született meg ezzel a címmel), és ezért készített – valószínűleg párhuzamosan – két historikus kéziratot is *A francia forradalom története és*

ünnepelesen biztosít, s melyekből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosítása mulhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű”, lásd Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 441; ez utóbbi keletkezéstörténetére lásd Csorba László: Újabb adatok a kiegyezés előkészítésének történetéhez. Augusz Antal és Danielik János – közvetítők a király és a haza bölcse között. In Csorba László (szerk.): *Haza, nemzet, felekezet. Tanulmányok a polgári átalakulás politikai, társadalmi és felekezeti viszonyainak köréből*. Budapest, Line Design, 2020. 180–182.

²⁰ Gángó (1994b): i. m. 766.

²¹ Az 1791. évi X. törvénycikk a korabeli magyar közjogi felfogás szerint az ország valódi önrendelkezését biztosította, kimondva, hogy „Magyarország, a hozzá kapcsolt részekkel együtt, szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg [...] független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánynyal bíró, s ennél fogva [...] tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgatandó és kormányozandó ország”, lásd Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin-Társulat, 1901. 159.

²² A cikket alaposan elemzi Gángó (1999): i. m. 86–93.

Az 1848iki forradalom története címmel.²³ Sőt, ebből az időszakból valók későbbi nagy munkája, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* egyes részleteinek korai töredékei is. Végül azonban mindezt félbehagyta, alighanem azért, mert közben egész történelemfelfogása lényegileg megváltozott. Egyik korai politikai-filozófiai szintézistervének kéziratában új gondolat jelentkezik: „Nem a birodalom népei közül *néhány*nak az *érzésein*, hanem *valamennyi*nek az *eszméiben* kell felismernünk nagy nehézségeink forrását.”²⁴ A szemléleti változás lényege eszerint az, hogy a tényrekonstrukciót föl kell hogy váltsa az eszmék változásának követése, mert immár úgy látta, a történelem lényegi folyamatait egyedül a fejekben uralkodó eszmék bemutatásával lehet hitelesen ábrázolni.

Ez a felismerés ugyanakkor összefonódott egy konkrét témakör közelebbi boncolgatásával, amivel a báró választ kísérelt adni az akkori idők legégetőbb, legaktuálisabb problémájára: „Mindama nagy kérdések között, melyek megoldása a jelent foglalkoztatja, nincs egy sem, mely a jövőre nézve fontosabb volna, mint az, hogy az osztrák birodalom miként alkottassék újjá az utóbbi idők megrázkódtatásai után.”²⁵ Őt is magával ragadta a perspektíva, hogy megtalálni vélte azt az irányt, ahonnan a probléma teljes egészében fölfejtethető: „úgy tűnik, hogy az állam, amelyben Európa három legnagyobb nemzetisége, a szláv, német és román találkozik, és ahol közéjük egy negyedik (a magyar) ékelődik, amelyik Ázsia sztyeppéiről jövő utolsó vándorként oly sok éven át nem vesztette el nemzetiségét, arra rendeltetett, hogy a *nemzeti ellentétek kiegyenlítését* (kiemelés – Cs. L.), amely után a hit és a civilizáció közössége oly régóta hiába törekszik, előremozdítsa.”²⁶

Eötvös tehát fölismerte a nemzetiségi probléma kulcsfontosságú jelentőségét, ám nem magyar nemzeti/hazafi szempontból, hanem összbirodalmi patriotaként elemezte történetét, természetét, jelenét és jövőjét *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* (Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról) címmel 1850-ben közreadott röpiratában.²⁷ Miként e korszakának monográ-fusa, Gángó Gábor a röpirat hatástörténetének vizsgálata során megállapította, az elemző jó tíz évvel megelőzte korát: munkáját sokan úgy értékelték, mint

²³ Elemzésüket lásd Gángó (1999): i. m. 101–120.

²⁴ Gángó Gábor: Eötvös József első politikai-filozófiai szintézisterve. *Századok*, 128. (1994a), 1. 163; vö. a gondolat jelentőségének hangsúlyozását: Gángó (1999): i. m. 131.

²⁵ Gángó (1994a): i. m. 160.

²⁶ Gángó (1994a): i. m. 161.

²⁷ Pesten adta ki Hartleben Konrád Adolf, ekkor még névtelenül, majd egy évre rá Bécsben is megjelent, itt már a szerző nevének feltüntetésével, lásd Ferenczi (1903): i. m. 174.

a nemzetiségi kérdés első átfogó, komplex elemzését, továbbá az osztrák birodalom újjászervezésére vonatkozó, fontos javaslatot, méghozzá olyat, amely a föderatív gondolat egyik első reprezentáns képviselőjének tekinthető.²⁸ Ehhez hozzátehetjük, hogy a modern nacionalizmus kutatás olyannyira egyetért ezzel az értékeléssel, hogy a könyv 2017-ben újra megjelent a *Forgotten Books* kiadó *Classic Reprint* sorozatában.²⁹

Eötvös a francia forradalom közelebbi elemzése során elsőként vette észre a nemzeti érzés egyik legfontosabb pszichológiai sajátosságát: azt, hogy a nyelvi összetartozás élménye előbb-utóbb fölülírja a többi identitásokat, vagyis modern kategóriákkal: a nyelvi nacionalizmus dinamikája a nemzeteszmé „etnicizálódásának” irányába halad. A francia forradalom ugyan célul tűzte ki az általános testvériséget, de ennek megteremtésére nem volt képes, Csak arra – de arra igen –, hogy ennek kvázi öntudatát egy nemzeten belül kialakítsa. Ez a proaktív morális program eszközöket kíván a csoport önépítő és önvédelmi törekvései számára, és ennek útja a francia példán szemléltethető: a nemzetté átalakuló francia nép birtokába veszi a köztársasági gondolat (és a republikánus politikai nyelv) jegyében az állami szuverenitást, az állam hatalmi eszközeit, és azokat a nemzet céljaira fordítja („uralmi vágy”). Vagyis Eötvös tömör summázatában: „Minden nemzeti törekvés alapja felsőbbiségének érzete, célja az uralkodás.”³⁰

E történelmi folyamat egyes következményei azután átalakítják a nemzetről való korábbi gondolkodást. Ha az állami szuverenitást csak egy nemzetiség birtokolhatja, akkor teljes jogú állampolgár csak az adott nemzetiség tagja lehet – vagyis külső, kirekesztő korlátot állít az egyén identitásválasztási szabadsága elé, továbbá megkérdőjelezi a nemzetek és nemzetiségek egymással való egyenlőségének feltételezését. Vagyis megint csak modern kategóriákra lefordítva: a kizárólag nyelvi meghatározottságú nemzetiség kizárja a többes identitást, így a meghódított állami szuverenitást sem lehet más nemzetiségekkel megosztani. Emiatt pedig a többnemzetiségű államalakulatok elvileg felbomlásra vannak ítélve.³¹

Eötvös tehát éppen azt tagadná, amit röpirata címében emleget: a nemzeti-ségi *Gleichberechtigung*ot, vagyis izgalmas korabeli szavával: a nemzetiségek

²⁸ Gángó (1999): i. m. 142–143.

²⁹ Lásd online: www.amazon.com/Gleichberechtigung-Nationalit%C3%A4ten-Oesterreich-Classical-Reprint/dp/0266699073

³⁰ Eötvös József: Ausztria népeinek egyenjogúságáról. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. II. kötet. S. a. r. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978b. 481.

³¹ Eötvös (1978b): i. m. 483–494.

„hasonfeljogosítását”? Pedig ez a századközép olyannyira „uralkodó eszméje” volt, hogy – amiként Deák Ágnes találóan megállapította – „1848 novemberétől, Felix Schwarzenberg herceg kormányának színrelépésétől [. . .] egészen az 1849. március 4-én aláírt oktrojált alkotmány felfüggesztéséig, 1851. augusztus 20-ig a *Gleichberechtigung* elve a hivatalos birodalmi kormányzat legitimációs elveinek egyikéként szerepelt, s szinte elhagyhatatlan részét képezte a politikusok közhelyszótárának”.³² Nem, semmiképp sem tagadja ezt, mert szerint van megoldás az elvi dilemmára: az, ha a nemzet által meghódítandó államhatalom maga úgy épül fel (!), hogy a központi irányítás hatalmi centralizációja eleve közigazgatási decentralizációval párosul, ahol azután (az önkormányzatokban) a különböző nemzeti identitások teret találnak szuverenitásiigényük megélésére. Konkrétan: egyfelől az összbirodalmi Reichstag mint valódi népképviselői parlament és a központi kormányzat, másfelől pedig a tartományi országgyűlések és a nekik felelős külön beligazgatás rendszere egyensúlyt képeznek az állam működésében.³³

Bár kezdetben voltak komoly cenzurális nehézségek,³⁴ a röpiratot a birodalmi nyilvánosság jól fogadta. Csengery – fentebb fejezetcímnek választott – szavaival: „A’ röpirat mindeddig a’ legjelesebb, melyly a’ birodalom ujjaalakítása körül megjelent. Nagy figyelmet ébresztett az egész birodalomban. Tisztelettel emlékezett róla a’ birodalmi főváros napi sajtója.”³⁵ A mérvadó magyar politikusok és a hazai közvélemény – már ha lehet erről beszélni az önkényuralmi sajtóviszonyok közepette – azonban elhatárolódott tőle, mert számukra elfogadhatatlan volt az összbirodalmi patrióta szempont. Nem engedtek a 48-ból, vagyis abból, hogy a modern polgári államszerkezet ne csak birodalmi szinten, hanem az április törvényekben egyszer már megalkotott módon, tehát a maga nyolc évszázados saját kereteit, politikai-igazgatási önrendelkezését őrző magyar államéleti hagyomány megújulásaként valósuljon meg ismét az országban – és így nem fogadták el az ezen kívüli politikai útkeresést.³⁶

³² Deák Ágnes: „*Nemzeti egyenjogúsítás*” 1849–1860. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 8.

³³ Eötvös (1978b): i. m. 522–548.

³⁴ Ferenczi (1903): i. m. 174.

³⁵ Csengery (1851): i. m. 71.

³⁶ Az Eötvössel kapcsolatos bírálatokra lásd Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865*. I. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1922. 209–210.

Szabadság, egyenlőség – és nemzetiség

Eötvös és családja 1850 decemberében tért haza Magyarországra,³⁷ és a szerző valóban magával hozott egy nagy államelméleti – és ennek hátterében nem kevésbé aktuálpolitikai igénnyel megfogalmazott³⁸ – kéziratot, pontosabban annak első kötetét. A szerző azonban hamarosan meglepődve tapasztalhatta, hogy a közeg, amelynek írását szánta, alig egy esztendőn belül drámaian megváltozott. Az *Uralkodó eszmék* szellemi születésekor még Franciaország alkotmányos köztársaságként működött, a Habsburg Birodalomban pedig még elvileg érvényben volt az olmützi alkotmány (csak épp a statárium miatt nem alkalmazták). 1851 decemberében azonban bekövetkezett a bonapartista államcsíny Párizsban (Louis Bonaparte elnöki mandátumának törvénytelen, erőszakos meghosszabbítása), Bécsben pedig majdnem napra ugyanekkor döntöttek az olmützi alkotmány eltörléséről, vagyis a korlátlan önkényuralmi rendszer életbe léptetéséről. Gángó Gábor állapította meg, hogy Eötvös – mivel munkáját nem csupán teoretikus értelmezésnek, hanem gyakorlati-politikai vezérfonálnak is szánta („konkretizmus”) – az új helyzetben arra kényszerült, hogy egy új, második kötetet is írjon (immár a „forradalom utáni” helyzetből átszorulva az „alkotmányosság utáni” helyzetbe), több lényeges ponton átfogalmazva a szabadság, egyenlőség, nemzetiség kapcsolatrendszerét tárgyaló, korábbi tudományos, politikaelméleti és politikai koncepcióját.³⁹

Természetesen itt nincs rá mód, de nincs is rá szükség, hogy akár csak vázlatosan is bemutassuk Eötvös átfogó igényű, egyszerre két – politikai és tudományos – tervet is megvalósítani igyekvő alkotását. Már csak azért sem, mert írásunk célja Eötvös és Széchenyi politikai tájékozódásának, pozícióinak összehasonlítása az 1850-es években, márpedig a gróf ebben az időszakban sem méreteiben, sem céljai komplexitásában nem hozott létre a báróéhoz fogható méretű és igényű szellemi-tudományos teljesítményt. Elég tehát annyit fölvázolnunk

³⁷ Ferenczi (1903): i. m. 179.

³⁸ Erre külön fölhívja a figyelmet Szabad György: Eötvös József a politika útjain [1971]. In Szabad György: *Polgári átalakulás és nemzeti önrendelkezés. Válogatás Szabad György írásaiból*. Vál., előszó Csorba László – Hermann Róbert. Szerk. Bárány Zsófia. Budapest, Line Design, 2019. 133.

³⁹ „A filológiai megközelítésmód [...] tanulmányai alapján láthatóvá vált, hogy az 1849 és 1853 között történt lejegyzés során a szerző érzékenyen és feltétel nélkül hozzáigazította álláspontját a politikai eseményekhez”, lásd Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2006. 10; a két kötet nagypolitikai környezetének különbségére ugyanebben a kötetben lásd 26–27.

A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra gondolatvilágából, ami párhuzamba állítható Széchenyi majdani szellemi-politikai orientálódásával az évtized második felében. Az első kötet kezdete nem más, mint a francia forradalom híres hármas jelszavának hatásos és szellemes átfogalmazása: „Európában, Oroszország és Anglia kivételével, hol a polgári szabadság utáni törekvés még kezdetét sem vette, vagy már régen kielégítettet, mindenütt három eszmével találkozunk, mely, lelkesedéssel felkarolva, irányt ad a nyilvános életnek. Ezen eszmék: a szabadság, az egyenlőség, a nemzetiség eszméi.”⁴⁰ A nemzetiség fogalmának lényege elsősorban érzelem – szögezi le Eötvös –, amelynek két fontos oka van: az egyik „a nyelvek különfélesége”, másik „a történeti jog”, az erre való hivatkozás.⁴¹ Majd kifejti gondolatmenetét, amely lényegében azonos azzal, amit a *Gleichberechtigung* lapjain olvashatunk: a két mű ugyanis párhuzamosan készült, így nemcsak gondolatviláguk, de számos részletük is szó szerint megegyezik. Ám mivel az első kötetben kifejtett koncepció fogadtatása negatív volt, a második kötetben Eötvös megpróbálta korrigálni korábbi, inkább pesszimiztikus végkövetkeztetéseit.

Miközben nem adta fel a nemzetiségi elköteleződés konfliktusokat generáló belső dinamikájáról vallott meggyőződését, most újonnan visszatekintve a „népek tavaszára”, meglepően optimista következtetéseket vont le annak eseményeiből.

„Az 1848. évi nemzetiségi harcok eredménye azon meggyőződés, hogy a béke kezességét a jövőre nézve csak minden nép egyenjogúságában kell keresnünk, s ez elv egy időre alkalmul szolgálhat ugyan az állások tetteles egyenlősége miatti harcra – amint az egyéni egyenjogúság elvénél tapasztaljuk –, a végeredménynek azonban szükségképp annak kell lenni, hogy minden nemzetiség törekszik fölemelkedni, s a humanitás érzése diadalt ül a népek között, és csak akkor fog az összes emberiség óriás léptekkel haladni előre, ha minden nép minden erejével a legfőbb célra törekszik, ha minden nemzetiség szintűgy becsülni tanulja mások jogait, amint az egyes már most sem meri másoknak bizonyos jogait megtagadni.”⁴²

A keresztény testvériségről kifejtett gondolatai is segítik megemlíni a tollat és a perspektívát, amikor a kisebbségi probléma egyes aspektusaival találkozik:

⁴⁰ Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I. kötet. Pest, Ráth Mór, 1870. 49.

⁴¹ Eötvös (1870): i. m. I. 89–90.

⁴² Eötvös (1870): i. m. II. 710–711.

„Ugyanazon nép államilag különválasztott részeiben minél inkább fölébred a közös nemzetiség öntudata, minél inkább egy törzs ágainak érzik magukat, mely egy töről sarjadva, ha egy állam határain túl is terjeszkedik koronájával, minden virágát és gyümölcsét csak az egésznek díszére hozza: annál inkább közeledniök kell az államoknak is egymáshoz; s minél inkább testvérekül tekintik valamely állam lakói a szomszéd állam népessége egy részét: annál inkább kell a békés együttélés szükségét érezni, és azon szükségét, hogy összeütközések esetén a vitát fegyver nélkül igazítsák el.”⁴³

Végül valamiképp az örök béke lelkesült utópiájának gondolatát is össze tudja kötni a nemzetiség eszméjének sajátos megszeliődésével:

„A nemzetiség elve melletti harc, azon értelemben, amint vették, sokkal többre került minden népnek, hogysem attól kellene tartanunk, miszerint újra kezdik; s mihelyt a nemzetiség, olyan harcra való ösztönzés helyett, amelyben végleges győzelmet nem remélhetni, azzá lesz, aminek – minden néppel közös lévén – mindenütt be kell folynia a haladás iránya meghatározására: azonnal mindenki be fogja látni ama jótékony befolyást is, melyet ez elv az államok szervezésére, az egyes államokban fönnálló jogviszonyok és az általános béke megszilárdítására, amint megmutattam, szükségképp gyakorol.”⁴⁴

E biztató távlatokat elsősorban nyilván a birodalom újjászervezésével bajlódó kortárs politikusoknak vázolta fel – miközben századvégi sajnálatos kudarcukat (ha valóban őszintén hitt bennük, ami azért legalábbis kérdéses) már nem élte/érte meg.

Bár az *Uralkodó eszmék* széles körű európai visszhangjára vonatkozó állítás inkább csak mítosz,⁴⁵ a szerző személyes levelezésében fönnmaradt pár fontos reflexió. Ezek közül bizonyára különösen örülhetett a világhírű francia liberális teoretikus, Alexis de Tocqueville szavainak: „a valódi és törvényes szabadság szeretete, az ember egyéni méltóságának tisztelete, s amaz óhajtás, hogy meg-
tarthassuk a keresztyén polgárisodásnak apáinktól ránk szállott örökségét, e kérdésekre nézve szívem mélyében rokonszenvet érzek ön iránt, s önnel egyazon politikai valláshoz tartozom.”⁴⁶

Ám alighanem bosszankodással értette magára Kemény Zsigmond egyik nevezetes korabeli röpiratának kiszólását: „Csak nem kell hiú állami elméletekhez, miket a bornírozott tudomány, mely könyvein túl nem lát, önteltségében

⁴³ Eötvös (1870): i. m. II. 714–715.

⁴⁴ Eötvös (1870): i. m. II. 718.

⁴⁵ Lásd ennek kapcsán főképp Concha Győző szerepére Gángó (2006): i. m. 13.

⁴⁶ Idézi Trefort Ágoston: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1881. 59.

fércele össze, s az élet argumentumai ellen makacssággal véd [...], kötni a haza szent érdekeit.”⁴⁷

De a modern patrióta értékvilág szempontjából máig érvényes Mocsáry Lajos pár évvel későbbi figyelmeztetése (ez elsősorban az első kötetre vonatkozik): „Eötvös József tagadván a tiszta és őszinte nemzetiségi érzelmeket, oda jut, hogy tagadni kénytelen a hazafiúság érzelmét is, – miután a kettőt más formában azonosnak mondja”,⁴⁸ vagyis „lehangolja azon buzgalmat, melyet érzünk nemzetiségünk mellett; azon okoskodások pedig, melyeket körülötte és ellene felhoz, igen képesek arra, hogy skepsist költsenek fel bennünk a nemzetiség tárgyában”.⁴⁹

Az 1850-es évek első felében tehát Eötvös szellemi ereje teljében alkotott, és komoly figyelmet keltett munkáival – még ha tartalmilag és formailag nem is mindig volt megelégedve visszhanggal. Baráti körében és szellemi horizontján azonban számontartotta és nem felejtette el a döblingi szanatórium lakóját. „Széchenyi régi állapotában van, s szívem megindul, ha reá gondolok” – írta 1852 februárjában barátjának, Szalay Lászlónak Velencéről.⁵⁰

Visszatérés

A „legnagyobb magyarról” kortársai mindig tudták, hogy bonyolult érzelmi élete van, hogy sajátos „kettős” lelki alkata folytán a felhangoltság és a lehangoltság állandóan hullámozott érzelmi állapotaiban. Kevesen vitatják, hogy 1848 nyarának végére nagyon komoly baja alakult ki, és ezért indokolt volt szanatóriumba szállíttatása. Ám amikor állapota az 1850-es évek közepére „föltisztult”, mi több, az évtized végére magas színvonalú értelmiségi tevékenységre lett képes, az erről író biográfusok véleménye újra megoszlik. Beteg volt-e, vagy beteg maradt-e Széchenyi ebben a korszakában is, vagy nem, gyógyítási színhely vagy csupán politikai búvóhely volt-e számára Döbling? A dilemma többek között azért maradhatott eldöntetlen, mert ekkoriban még hiányzott a sok évtizedes

⁴⁷ Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után* [1851]. In Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*. Utószó, jegyz. Tóth Gyula. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1982. 558.

⁴⁸ Mocsáry Lajos: *Nemzetiség*. Pest, Ráth Mór, 1858. 100.

⁴⁹ Mocsáry (1858): i. m. 76.

⁵⁰ Eötvös József – Szalay Lászlónak, Velence, 1852. február 22. In Eötvös József: *Levelek*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976. 232. – Eötvösék a családi vagyon tönkremenetele (1841) után kisebb birtokot béreltek Velencén; itt halt meg az előző esztendőben az édesapa, Ignác báró volt alkancellár és főpohárnokmester (1786–1851).

megfigyelés és tapasztalat arról, milyen hosszú ideig tarthat a rohamban jelentkező mániás depressziós jellegű/alkatú pszichés betegeknél a mélypontok közötti normális, föltisztulási időszak.⁵¹

Ha áttekintjük Grünwald Béla történész, valamint Salgó Jakab, Schaffer Károly és Környey István ideg- és elmeorvosok tanulmányait, jól érzékelhető a koncepciók formálódása. Környey úgy összegezi elődei előremutató megállapításait, miszerint ugyan hatottak a grófra a környezet politikai és magánéleti eseményei, de a döntő elem idegrendszere alkati labilitásának reaktív megnyilvánulása volt. Diagnózisként a *thymopathia* (mai kifejezéssel: *personopathia*) elnevezést ajánlotta, mert ő is – többekhez hasonlóan – az érzelmi és hangulati elemek kóros ingadozásában vélte fölfedezni Széchenyinek azokat az alkati pszichopátiás vonásait, amelyek őt sokszor kiszámíthatatlan magatartásra hajlamosították. Bizonynal a Széchenyre vonatkozó pszichopatológiai irodalom egyik legfontosabb megállapítására jutott, amikor hangsúlyozta:

„[K]óros psychés sajátosságai Széchenyi hatalmas értelmi képességét nem korlátozták. Psychopathiás vonásai a psychének azon az oldalán voltak, amelyet a psychológia elég határozatlanul a temperamentum fogalmába illeszt. De ami a jellem mint érték szempontjából a legfontosabb, a psychopathiás vonások által az ethikai érzelmek köre nem szenvedett. A kóros érzelmi háttér nem gátolta – és helytelen irányba sem terelte – Széchenyi aktivitását és törekvéseit a tökéletesbülésre.”⁵²

E megfigyelés azért is nagyon fontos, mert megmagyarázza sokak jó szándékú hitét, sőt – a gróf föltisztulási, tünetmentes periódusában – vélt tapasztalatát, miszerint a gróf 1857-re úgymond tényleg meggyógyult. E tévedést olyan tekintély erősíti, mint Deák Ferenc, aki Marienbadba menet, 1857 júliusában járt Döblingben, és úgy látta: „[a] mi lelki állapotját illeti, abban, úgy látom, semmi nyoma a betegségnek. Eszejárása épen olyan, mint előbb volt; előadása épen olyan érdekes.”⁵³ Ezt azonban csak azok hihették, akik nem vele éltek, hanem csupán meglátogatták a szanatóriumban. Jelen ismereteink szerint ugyanis az egyszer már rohamban jelentkező, cikloid vonásokat mutató pszichózis kóros alapja többé nem múlik el. Izgalmi szakasza ugyan általában minimális maradványtünettel

⁵¹ Széchenyi betegségének problematikáját részletesen áttekinti Csorba (2016): i. m. 14–23.

⁵² Környey István: Széchenyi István lelki alkata és elmebetegsége. *Orvostörténeti Közlemények*, 102–104. (1983), 2–4. 41.

⁵³ Deák Ferenc – Tarányi-Oszipterhuber Józsefnek, Marienbad, 1857. július 21. In Kónyi Manó (kiad.): *Deák Ferenc beszédei*. II. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1903. 182.

gyógyul egy időre, és az ilyen beteg a vele ritkábban érintkező külső szemlélő számára tökéletesen normálisnak látszik. A következő betegségfázis, vagyis az újabb roham fellépése azonban mindenféle „lelki megterhelés” nélkül is bizonyosra vehető (a mai modern gyógyszeres kezelés sem tudja elhárítani, csupán ritkítani és szimptómaiban enyhíteni a betegségzajlásokat). Miközben tehát Széchenyi pszichózisa visszafordíthatatlan élettörténeti kisiklást jelentett, a heveny zajlásokat követő tiszta periódusban, bár beszűkült életterben, de nemcsak teljesen normális szellemi életet folytathatott (információszerzés, kommunikáció, önálló véleményformálás stb.), hanem zsenialitása révén képes lehetett a kivételes színvonalú alkotómunkára is.⁵⁴ Nem a politikai gondolkodása volt „zavaros”, „bolond” – hanem a viselkedésében, hangulati világában, indulatai hullámlásában maradtak meg továbbra is bizonyos kóros elemek.⁵⁵ Napjaink pszichiátriája ezt a kórképet a modern bipoláris diagnózis segítségével értelmezi újra. Rihmer Zoltán, Gonda Xénia és Rihmer Annamária úgy látják:

„Gróf Széchenyi István (1791–1860), akinek kreatív személyisége és életpályája mindenki előtt ismert, minden valószínűség szerint mániás depressziós betegségben szenvedett, hiszen az életével kapcsolatban fennmaradt dokumentumokban, illetve a saját maga által vezetett részletes naplójában mind enyhébb mániás, mind enyhébb vagy súlyosabb depressziós fázisokkal kapcsolatban találunk egyértelmű leírásokat.”⁵⁶

Az 1850-es évek első felében elsősorban a játékszenvedély – ostábla, malom, főként pedig a sakk – segítette Széchenyit, hogy megkapaszkodjon a szellem napvilágának innenső oldalán. 1856 táján azután, a letisztulás jeleként a sakkmánia mellett lassan újra fölébredt benne az érdeklődés a külső környezet, a világ s az emberek iránt. A Bécsbe költöző Crescence örömmel tapasztalta, hogy – a korábbi

⁵⁴ Philipp Goldberg doktor vonatkozó, részletes feljegyzéseit közli Fenyő (1988): i. m. 261–270. Állapotának mérlegelésében joggal játszik központi szerepet az a tény, hogy még legvilágosabb szellemi pillanataiban sem volt hajlandó elhagyni az intézetet, lásd Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*. Budapest, Magvető Kiadó, 1976. 121–122; ugyanez Sashegyi Oszkár szellemes megfogalmazásában: „Döblingre ítélte saját magát”, lásd Gergely András – Spira György – Sashegyi Oszkár: *Széchenyiről röviden*. In Széchenyi István: *Válogatott művei III. Önismeret*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991. 1290.

⁵⁵ A pszichésen beteg történelmi cselekvő szándékainak historikusi mérlegeléséhez lásd Lackó Mihály alapvető tanulmányát: Lackó Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 2001. 29–42.

⁵⁶ Rihmer Zoltán – Gonda Xénia – Rihmer Annamária: Mi áll a kreativitás és a zsenialitás hátterében? *Természettudományi Közlöny*, 148. (2017), 5. 197.

kudarcos élményekkel ellentétben – nemcsak látogatásait fogadja mind nagyobb örömmel a „vén orosz lány”, de ismét figyelni kezd a család és a vagyon ügyeire is. Crescence első házasságából született fia, Zichy Géza is sokat járt ki mostoha-apjához, majd az évtized második felétől ömellette Béla fia lett leggyakoribb látogatója. Végül újra tollat fogott, és hamarosan már nemcsak leveleket írt, hanem egy kézirat lapjai kezdtek fölgyülni íróasztalán.

Kosáry Domokos joggal figyelmeztet arra, hogy Széchenyi számára maga az írás „a föleszmélés” egyik legfontosabb eszköze lett.⁵⁷ Kezdetben még rendszertelen – emlékeket, anekdotákat, megfigyeléseket, bölcsességeket tartalmazó – feljegyzései lassan határozott irányt vettek, és a szöveg harmadánál a politikába torkolltak. Az eredetileg tévesen két önálló műnek – *Önismeret* és *Nagy magyar szatíra* – tartott írás a témaváltást követően a Magyarországon 1849-től berendezkedő osztrák önkényuralom elképesztően gyilkos erejű kigúnyolásává vált.⁵⁸ A célpont nem egyszerűen a véreskezű Julius Haynau tábornok („tigris és számár-féle mixtum compositum”) vagy akár a törleszkedő, egykori liberális, Alexander Bach belügyminiszter („gazza ladra”, tolvaj szarka), sőt még az abszolutizmust bevezető Felix Schwarzenberg herceg („halavány, vér után szomjazó vámpyr”) sem, hanem maga az „elbízott, kevély, szívtelen, rövid eszű, vért szomjuzó” fiatal császár, az 1848 decemberében kisebb államcsinnyel trónra ültetett Ferenc József. E különleges és lenyűgöző írásfolyam – a magyar szatírairodalom kétségkívül legjelentősebb és leghatalmasabb alkotása – azonban nem tartalmaz olyan összefüggő teoretikus eszmefuttatásokat, amelyek bármilyen szinten párhuzamba állíthatók Eötvös korabeli munkáinak fejtegetéseivel. Ugyanakkor számos pontján felvillannak fontosabb összefüggések, amelyek visszaautalnak olyan gondolatmenetekre, amelyeket a gróf korábbi írásaiból jól ismerhetünk. Ezek is segíthetnek annak a pozíciónak a pontosabb meghatározásában, amelyet az évtized második felének politikai útkeresésében a döblingi belső száműzött elfoglalt.

Jellemző példa, ahogy Széchenyi – a nemzetek egyenjogúsítására törekvésről és a magyarországi politikai gyakorlat germanizációs mozzanatairól érkező hírek egybevetése kapcsán – kéziratában fölteszi a kérdést: lehetséges-e és helyes-e az Új Ausztriában („*Neu-Österreich*”) a nemzetek összeolvasztására törekedni? Mivel számára nyilvánvaló, hogy az embercsoportokra jellemző etnikai és magatartásbeli sajátosságok (és azok különbségei is) az isteni gondviselés alkotásai,

⁵⁷ Kosáry (1976): i. m. 72–73.

⁵⁸ A modern kutatás a teljes kéziratfolyamot ma három – tartalmilag elég jól elkülönülő – részre osztja: *Elmélkedések–Vádirat–Szatíra*, lásd Széchenyi (1991): i. m. 1335–1337.

így „[c]sak buta vagy az igenis sok tudomány által kifecsemlött eszű képzelgő ringathatja magát azon csalfa *aberratió*ban, mihez képest nemzeteket úgy lehetne egybekeverni és összeolvasztani, mint a spanyol elkészíti *olla potridá*ját, és mint tűz közelében elolvad a zsír”.⁵⁹ A hajdani katonatiszt személyes tapasztalata találkozott a visszatekintő elemző értékelésével, amikor a fenti felismerés kapcsán rámutatott a katona harctéri bátorságának, erkölcsi helytállásának egyik leghatékonyabb érzelmi motívumára.

„A nemzeti szellem és sajátság például francia és muszka, spanyol és török etc. etc. közt oly élesen különbözik, hogy ennek bebizonyítására, úgy hiszem, szót vesztetni kár, mert azt kik-ki kézzel foghatja. Oly kitűnően ezen színezet külön azonban sehol és soha nem mutatkozik, mint nagy életveszély órájában, mint például véres csata alatt, mikor az illetők, hadaik feltűzésére, nem tudnak bölcsebbet kigondolni, mint a nemzeti sajátságra és jellemre apellálni.”⁶⁰

A birodalom lakóinak nemzeti mozgalmával szembeni elnyomás ostobaságát e jelenet csúcspontjával is szemlélteti: „[m]ikor azután, magatúl értetődik, az nékiek [értsd: az osztrák államférfiaknak] vajmi jólesik, hogy ezen apelláció visszahangra talál [vagyis a nemzeti érzésre hivatkozás folytán a katona kitar a csatában] – és ők nem voltak elég hosszú fülű Krisztus-paripák [értsd: szamarak] azt nagy okosan előlegesen lepiszkolni, legázolni és gyökerestül kipusztítani.”⁶¹

A birodalomnak tehát akkor van jövője, ha a nemzeti sajátosságokat tiszteltben tartja, és a döntési folyamatokban is mindig figyelembe veszi.

Az *Önismeret* gúnyfolyamat a szerző 1857 novemberében megakasztotta, és új szövegbe kezdett: külföldről hazatérő Béla fiának fogalmazta meg *Intelmeit*, a közéleti szerepre hivatott fiatalembernek szóló pedagógiai iránymutatásként, de egyben fölkészítve őt az apjával közös cselekvésre is.⁶² A korábbi esztendőben fölhalmozott politikai-érzelmi muníció azonban nem maradt paragon. Miután elolvasta a kormányzat zsoldjában álló Bernhard Meyernek a magyarországi Bach-kormányzatot émelyítően földicsérő, röviden *Rückblick* (Visszapillantás) címen ismert röpiratát, fölháborodása és szatirikus kedve hamar fölismerte

⁵⁹ Széchenyi (1991): i. m. 271. *Olla potrida*: apróra metélt húsokból és zöldségekből készített spanyol egytálétel, itt a heterogén elemek egybekeverésének metaforája. Ugyanebben a gondolatmenetben Széchenyi arra is utalt, mint korábbi műveiben is sokszor, hogy maga a nemzet viszont képes arra, hogy saját „nemzeti géniuszát elárulja és meggyilkolja”, lásd Széchenyi (1991): i. m. 272.

⁶⁰ Széchenyi (1991): i. m. 272.

⁶¹ Széchenyi (1991): i. m. 272.

⁶² E kontextusban elemzi a művet Kosáry Domokos, lásd Kosáry (1976): i. m. 114–115.

az ellencsapás lehetőségét. Ahogy Szőgyény László egykori alkancellárnak említette: „piquant” tudná „diluálni” (kb. átmosva széjjelszedni) a Bach-apológiát, és 1857 novemberének végén már neki is látott, hogy a *Szatíra* nyersanyagából megformálja az *Ein Blick auf den anonymen Rückblick* (Pillantás a névtelen Visszapillantásra) szövegét. A pár hónap alatt megszülető kézirat persze – tudatos szerkesztői fogásként – más elemzési szemszöveget választott, mint a „belső” kritika. Bár messzemenően tisztában volt az uralkodó szerepével és felelősségével a magyarországi önkényuralmi folyamatok irányításában, mégis elbeszélésében a „jó király – rossz tanácsadók” struktúrát alkalmazta, hogy monarchikus kontextusban is érvényesüljön mondanivalója. (Ettől kezdve összes további írásában a császár személye kapcsán ezt a „felségillúzió”-szemléletet alkalmazta.) A Londonban titokban kinyomtatott és névtelenül megjelenő pamflet kellő figyelmet keltett, így megvan a maga – dicsőséges és jelentőségteljes – helye az önkényuralom-ellenes politikai mozgalmak történetében.⁶³ A hol elegáns, hol vulgáris, de mindvégig szórakoztató satíra azonban – műfajából eredően – szintén nem tartalmaz olyan teoretikus igényű eszmefuttatásokat, amelyeket párhuzamba állíthatnánk Eötvös korabeli gondolataival.

Van azonban olyan szempont, ahonnan nézve a teoretikus és a satirikus röpiratok egyaránt alkalmasak a két politikus viszonyának jellemzésére: ezek segítségével már megjelölhetjük politikai pozíciójukat és azok esetleges változásait a korabeli nemzetközi és hazai közélet erőterében.

Politikai érintkezések

Amikor Ferenc József császár, a felesége és két kislánya 1857-ben Magyarországra látogatott, az önkényuralmi rendszer propagandisztikus célja annak demonstrálása volt, hogy az 1851-ben kibocsátott „kormányzati alapelvek” alkalmazása révén „az ország elvitázhatatlan fellendülése” következett be. Ugyanakkor amnesztiarendelet és számos más látványos gesztus igyekezett javítani a meglehetősen feszült hangulatviszonyokon. A konzervatív politikai csoport arisztokrata és főpapi vezetői ebben a helyzetben úgy döntöttek, kérvénnyel fordulnak a fiatal uralkodóhoz, és – a neoabszolutista hivatalnoki-katonatiszti elitől az irányadó szerep visszahódítására törekedve – az önkényuralmi kormányzást

⁶³ A *Blick* elkészülésének és hatásának történetét legutóbb összefoglalta Csorba (2016): i. m. 27–29.

enyhítő, a kibontakozás felé ösztökélő (összességében az 1847 előtti kormányzati-igazgatási rendszer keretein belül megfogalmazott) intézkedésekre tesznek javaslatot. A császár azonban elutasította a petíció átvételét, jeleként annak, hogy egyelőre még komoly illúziókat táplált birodalma belső politikai-gazdasági stabilitásával és az azzal összefüggő nagyhatalmi szerepvállalással kapcsolatban.⁶⁴

Széchenyit erősen fölzaklatta a császári család magyarországi látogatásának híre.⁶⁵ A rendszer átlátszó demagógiája egyfelől legelemibb morális önértékében bántotta, ugyanakkor erősen provokálta humorérzékét és gúnyos-szatirikus hajlamait. Különösen felháborította, hogy a meghódított tartományba érkező uralkodó elvárta alattvalói hízelkedő lelkesedését.⁶⁶ Az ő fia hajbókoljon a magyar alkotmány eltiprója előtt? Utazzon Béla inkább Angliába, már csak pedagógiai okokból is: lásson világot, tanuljon, s ápolja apja egykor kényszerűen félbeszakadt szigetországi kapcsolatait! A konzervatív „petíció” körüli „kavarást” pedig az *Önismeret* egyik vitriolos fejezetében tűzte tollhegyre. E ponton érintkezik újra a gróf és a báró pályája: a kérvényezést szervező Apponyi György gróf ugyanis az aláírók közé sikeresen beszervezte Eötvös Józsefet is.⁶⁷

A kérvény kapcsán a szépiró Széchenyi azt a fikcionális jelenetet dramatizálja, amikor Alexander Bach belügyminiszter igyekszik rábeszélni a császárt, miszerint éppen az a jó taktika, ha elfogadja a petíciót. Majd kéri, hívassa lakáját:

„[Császár:] Van-e eleven árnyék ezen várban?

[Lakáj:] Igen, van.

[Császár:] Vessed tehát ezen otromba tentakarcolást belé és hallgass!”

Ha pedig majd jönnek a magyar urak reklamálni, a császár felelje ezt:

„Az uraknak petíciója biztos helyen van, még biztosabb, mint a Wertheim-féle pénzszekrény, honnan, tudom, senki ki nem veszi, el nem lopja és én minden huszonégy

⁶⁴ Szabad György: Az önkényuralom kora (1849–1867). In Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 493–494; Manhercz Orsolya: Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867. *Aetas*, 32. (2017), 4. 101–102.

⁶⁵ Széchenyi (1991): i. m. 1297. (A zárótanulmány hivatkozott részét Sashegyi Oszkár írta.)

⁶⁶ Berzeviczy Albert szerint a főnemesség tagjait külön fölszólították a császárlátogatás alkalmán az ünnepélyes megjelenésre, lásd Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. II. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1925. 114–115.

⁶⁷ Szabad (1979): i. m. 493.

órában *regulariter* legalább egyszer (kérdézzék csak meg Seeburger orvost⁶⁸), sőt, néha még többször is ülök, *ruminálók* [itt: alaposan gondolkodik] fölötte. Legyenek az urak béketűrőssel. [...] adják az urak csak át azon új kérelmet, melyet, mint látom, kezükben forgatnak, melyet én legszívesebben fogadok, és legyenek tökéletesen meggyőződve, hogy azt a régiebbel tüstént kombinálni fogom, és minden konfúzió [zavar] elhárítása végett éppen azon rekeszben teendém le, mint a másikat.”⁶⁹ „És miután a lelkes magyarok egyikének sem jut eszébe, hogy az »éjjeli király« adhatna legtöbb információt, hová dobták a petíciót, méreggel teli eltávoznak, de senkire nem tudják irányozni fullánkjukat, mert nem is gyaníthatják, tulajdonképp ki misztifikálja őket.”⁷⁰

A vaskos tréfa még olyan ügyet mutatott a görbe tükörben, amely nem érintette személyesen a grófot. Am hamarosan kibontakozott egy újabb konfliktus – a Magyar Tudományos Akadémia alapszabályainak jóváhagyása körüli vita –, amellyel kapcsolatban a két alelnök, Széchenyi (1830 óta) és Eötvös (1855 óta) eltérő álláspontot foglalt el. Az 1850-es években fölfüggesztett, és csak eseti engedélyekkel működő intézmény új alapszabályát az uralkodó 1858. február 27-én azzal a komoly változtatással hagyta jóvá, hogy a tudomány magyar nyelvű művelésének kötelezettsége kikerült az Akadémia alapfeladatai közül. Az Igazgatótanács ekkor egy Deák Ferenc fogalmazta feliratban külön kérte a magánintézmény alapítói akaratának respektálását, a király azonban kijelentette a folyamodványt átadó küldöttségnek, hogy a régi alapszabályokat megfontoltan módosította, s az újakon változtatni nem lehet.⁷¹ Eötvös később szó szerint idézte Pauler Tivadarnak a császár szavait: „készakarva hagyatott ki a »magyar« szó, mert több nemzetiség van”.⁷² Majd levélben kérte Széchenyitől a kényszerhelyzet megértését:

„Lesznek talán, sőt valószínűleg – s pedig nemcsak a magyar nemzetiség barátai között –, kik ezen eljárásunkat gyengének fogják nevezni. Kik demonstrációkban gyönyörködnek s a hazafiság kötelességét abban keresik, hogy a dolgokat élökre állítsák, jobban szeretnék, ha az Akadémia előbbi határozatához ragaszkodva inkább feloszlik, mint enged. Én azonban, ki ezen intézetnek fontosságát ismerem, ki tapasztalásból tudom,

⁶⁸ A császár kalocsai születésű személyi orvosa, Johann Nepomuk Seeburger (1800–1870), lásd Constantin von Wurzbach (szerk.): *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 33. kötet. Wien, L. C. Zamarski, 1877. 304.

⁶⁹ Széchenyi (1991): i. m. 578, 582.

⁷⁰ Széchenyi (1991): i. m. 581.

⁷¹ R. Várkonyi Ágnes: Küzdelmek a Tudományos Akadémia önállóságáért 1849–1867. In Pach Zsigmond Pál (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 89.

⁷² Deák (2000): i. m. 302.

mily fontos maga az, hogy magyar *akadémia* létezik, nem csak a nemzeti irodalom, de főképp a nemzeti önérzet feltartására, késznek érzem magamat mindenre, mit ezen intézet feltartása kíván, s úgy hiszem, Te, kinek az Akadémiát köszönjük, s kinek a nemzet semmiért nem tartozik több köszönettel, mint éppen ezen teremtményedért, helyeselni fogod eljárásomat.”⁷³

Széchenyi azonban nem értett egyet alelnökságával. Levelet fogalmazott az ősszel összeülő új akadémiai közgyűlés számára, és azt kérte, ott felolvastva kapjon széles nyilvánosságot tiltakozása. Mivel úgy látta, az uralkodó „előbb-utóbb, de elvégre bizonyosan át fogja látni, hogy a célba vett amalgám-ciója [egybeolvasztása] és németesítése a közbirodalmi népeknek nem egyéb, mint a mostani államférfiak észficamlott teóriája és keserű önmisztifikáció”, így taktikusan leszögezte: bizalommal tekint a jövőbe. Ám ami a konkrét helyzetet illette, ünnepélyes óvást tett: „én a haza oltárára tett áldozatomnak kamatját azon pillanattal kezdve fizetni nem fogom,”⁷⁴ ha tapasztalni volnék kénytelen, hogy adományom de facto – mert bizony szép szavakra és ígéretekre én nem adok semmit is – más vágásba szoríttatnék, mint az, mely a magyar Akadémia eredeti céljával tökéletesen megegyez.”⁷⁵

Dessewffy Emil gróf, a társaság elnöke természetesen el akarta kerülni a botrányt, így amikor a levelet kézhez vette, legott visszaküldte Lonovics Józsefnek Bécsbe, arra kérve a császárvárosi internálásban élő csanádi püspököt, akiről köztudott volt, hogy bejáratos a döblingi „oroszlánbarlangba”, próbálja meg rávenni a gróft a küldemény visszavételére.⁷⁶ Ez végül megtörtént, de a szellem kiszabadult a palackból: a szövegről időközben másolatok készültek (a német fordítást maga Széchenyi csináltatta⁷⁷), és amiként a helytartó, Albrecht főherceg pár hónappal később kelt, intézkedést kérő levelében megjegyezte: „említett

⁷³ Eötvös József – Széchenyi Istvánnak, Pest, 1858. augusztus 2. In Eötvös (1976): i. m. 287.

⁷⁴ Amikor Széchenyi birtokai egy évi jóvedelméről nevezetes felajánlását tette, nem fizette be konkrétan (bankjegyben vagy váltóban) a 60 ezer forintot a Tudós Társaság pénztárába, hanem – a korabeli pénzgazdálkodási szokásoknak megfelelően, amit a készpénz szűkössége határozott meg – azt vállalta, hogy az összeg 6%-os kamatát utalja át rendszeresen az intézmény számára; vö. Östör József: Tévedések, ferdtések. Széchenyi István tudóstársasági alapítása. – Magyar nyelvtudása. – Állítólagos gögje. – Újabb a Karolina-ügyben. *Soproni Szemle*, 3. (1939), 5–6. 274–279.

⁷⁵ Fenyő (1988): i. m. 306–307.

⁷⁶ Bártfai Szabó László (szerk.): *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860*. II. kötet. Budapest, a szerző kiadása, 1943. 811. A gróf és a püspök kapcsolatára lásd Zakar Péter: Széchenyi István gróf és Lonovics József barátsága. *Aetas*, 28. (2013), 2. 90–106.

⁷⁷ Széchenyi (1991): i. m. 995. (Sashegyi Oszkár jegyzete.)

írásművet mohó kíváncsisággal olvassák, s igen nagy számban terjesztik – már ez elegendő bizonyítéka az iránta megnyilvánuló rokonszenvnek [...] [mert] alkalmasnak látszik arra, hogy – eltekintve a dinasztiairól beleszótt megjegyzésektől – megvetést keltsen és gyűlöletet szítson a kormányzat ellen.”⁷⁸

A „48-as alap” felé

Bár Eötvös aláírta a konzervatív politikusok 1857 tavaszán készült memorandumát, nem vált „negyvenhetessé”: nem adta fel azt a meggyőződését, hogy mindazokra a komplex problémákra, amelyekkel a Habsburg-államnak ekkoriban szembe kellett néznie, nem az 1847 előtti rendi szerkezet, de még nem is az 1848. áprilisi törvények, hanem az összbirodalom polgári parlamentáris kormányzásának (és a nemzeti érdekeknek is teret adó önkormányzatok hálózatainak) megvalósítása révén – tehát az *Uralkodó eszmék* és korábbi röpirata platformján belül, elvileg tulajdonképpen az olmtüzi alkotmány javított változatához közelítve – lehet és kell megoldást találni. Újabb írása, amelyet *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* (Ausztiria hatalmának és egységének biztosítékai) címen 1859 tavaszán publikált, a birodalom válságos külpolitikai helyzetének bemutatásával igyekezett nyomatékosítani mondandóját. „Csak egy erős Ausztiria számíthat Anglia szövetségére. Attól a pillanattól kezdve, ahogy Ausztiria nem képes eleget tenni az Oroszországgal szembeni ellensúly feladatának, Anglia el fog fordulni Ausztriától, és olyan kombinációhoz fog folyamodni, mellyel ez a cél jobban elérhető.” Mi teheti kellően erőssé a Habsburg-államot? Nos, „[a] monarchia 1848 előtti viszonyai vissza nem állíthatók” – szögezte le axiómaként. Ehhez képest „az állam szükséges egysége” kétféleképpen jöhet létre: „az abszolút monarchia útján” vagy „egy közös alkotmány révén Ausztiria népeinek szabad megegyezése által”. Természetesen ez utóbbi a követendő út, mely esetben az egységes birodalomban a többivel egyenrangú, egyik tartományként szerepelhet Magyarország is, míg az önkormányzattal rendelkező tartományok közös ügyeit központi minisztériumok intézik (külügy, hadügy, pénzügy, kereskedelemügy). Korábbi kételyeihez képest a nemzetiségi viszonyokkal kapcsolatos optimizmusa némiképp meglepő: szerinte „egy több nemzetiségből álló állam, mely a nemzetiségeket évszázadokon át képtelen volt asszimilálni,

⁷⁸ Albrecht főherceg – Johann Franz Kempen báró rendőrminiszternek, Buda, 1859. január 9. In Fenyő (1988): i. m. 221.

csak azáltal lehet hatalmas, ha e nemzetiségek természetes fejlődését megkísérli támogatni és fejleszteni”. Ez talán lehetséges, de vajon nem fognak-e ezek a nemzetiségek a birodalmon belül netán rivalizálni, egymás ellen fordulni? Nem, állítja Eötvös, ha „Ausztria népei meggyőződnek arról, hogy minden egyes nemzetiség léte és fejlődése azon összállam lététől függ, melyé egyesülnek”.⁷⁹

Ez az összbirodalmi patrióta szemlélet az alkotmányos-parlamentáris berendezkedésre törekvéssel párosult – ám mivel nem ragaszkodott a középkori eredetű magyar állami önrendelkezéshez, így újra kiváltotta a báró hazai barátai – még inkább ellenfelei – bírálatait.⁸⁰ Bár a brosúrát Lipcsében többször is kinyomtatták,⁸¹ a birodalmi siker nem ellensúlyozta a hazai elszigetelődést, ami komoly csalódást okozott a szerzőnek – ekkor döntött úgy, hogy a döblingi „belső száműzöttek” önti ki szívéét. 1859 áprilisában kelt, nagy levelében mintegy önigazolásként fejtegette: be kell látnunk, hogy „miután Európa ezen részét, melyen az osztrák birodalom alakult, nem egy nagy, kompakt nemzetiség lakja, Európa ezen részében nagy állam csak mint föderáció tarthatja fenn magát”. Ezen belül kell keresnünk a magyar „megoldást” – és felsorolta írásának a hazai helyzetet érintő legfontosabb alapelveit, nyilván abban a szilárd meggyőződésben, hogy ezeket Széchenyi is osztja:

„Hogy hazánk jogai, hogy nemzetiségünk jövője biztosítva legyenek, felfogásom szerint a következők kívántatnak:

- 1) Hogy az egész birodalom alkotmányos formák szerint kormányoztassék.
- 2) Hogy az alkotmányos kormányban s törvényhozásban, mely a birodalom közös ügyeit vezeti, Magyarországnak nagyságához és fontosságához illő befolyása biztosíttassék.
- 3) Hogy nemcsak Magyarország, de a birodalom minden tartományai, mi belső ügyeik kormányzását illeti, tökéletes autonómiával bírhassanak.
- 4) Hogy miután a nemzetiségek egyenjogúságának elvétől korunk általános iránya miatt eltérnünk nem lehet, a nemzetiség értelmezésénél ne a nyelvbéli különbség, hanem a történeti kifejlődés vételesség alapul.”

⁷⁹ Eötvös József: Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. III. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978a.

⁸⁰ Kónyi Manó jegyezte fel azt a pletykát, miszerint Andrássy Gyula kritikájára Eötvös azzal védekezett, hogy a kefelevonatot elküldte Deák Ferencnek, ám tőle megjegyzés nélkül kapta vissza. Andrássy erre Deákot kérdezte, „ki meg azt felelte, hogy az ő politikája homlokegyenest ellenkezik Eötvössel; de a haza mai válságos helyzetében nem érez jogot rá, hogy az övétől eltérő vélemény nyilvánítását megakadályozza”, lásd Ferenczi (1903): i. m. 210–211.

⁸¹ Ferenczi (1903): i. m. 208.

Mindehhez ráadásként járul a magyar befolyás tényleges növekedése, mert „Magyarország a birodalmi országgyűléshez küldött követi által oly tárgyak kormányában is részt venne, mely 1848 előtt egy nem magyar kormány és álladalmi tanács által intéztettek el”.⁸² A befejezés megindító vallomás a politika útjain kísértő magányról:

„Miért írom Neked mindezt, tulajdonképp magam sem tudom. Miután azonban könyvemről a lapokban írni nem szabad, s így mindenféle rágalom és gyanúsítás súlya alatt elleneimmel nyilván szembe nem szállhatok, szükségét érzem expektorálni [kipanaszkodni] magamat, és Hozzád intézem igazolásomat, ki hazánk ügyeit mindig legtisztábban fogtad fel, s a fájdalmat s indignációt [megbotránkozás], mely szívemet pillanatokra eltölti, másoknál jobban érteni tudod.”⁸³

Széchenyi akart felelni, de végül nem küldte el válaszát, így Eötvös számára egyelőre nem derült ki, hogy a gróf álláspontja valóban azonos volt-e az övével, vagy esetleg már közelebb állt Deák Ferenc nézeteihez, aki egyértelműen az 1848-as törvények előleges visszaállítása alapján képzelte el bármilyen további kibontakozást.⁸⁴ A gróf energiáit ugyanis a döblingi adottságokhoz képest egészen nagyszabású vállalkozás kötötte le: egy titkos sajtóközpont szervezése! A *Blick* sikere ugyanis kijelölte az utat, amelyen haladni lehetett: az osztrák abszolutizmust kompromittáló cikkeket kell írni és titokban eljuttatni a nagyvilág vezető lapjaihoz, így próbálva ellensúlyozni valamennyire a rendszer demagógiáját és hazugságait. A bizalmas „csapat” tagja lett Hopf János kanonok, Lonovics püspök titkára, a *Blick* magyar törvényszövegeket tartalmazó függelékének összeállítója, továbbá két igazi „profi”: a hírlapíró Falk Miksa és a rendőrségen sajtóügyekkel foglalkozó Kecskeméthy Aurél. Beajánlották továbbá a volt honvédtiszt mérnököt, Hollán Ernőt is, aki röpiratában a konzervatívokéhoz közel álló javaslatokat fogalmazott meg. Mivel azonban a Kossuth-emigráció is működtetett cikkeket „gyártó” és elhelyező sajtóirodát ebben az időben Brüsszelben, Jósika Miklós báró, a jeles regényíró vezetésével, és mivel a két központ között Falk és Kecskeméthy ismeretségi hálói révén voltak kölcsönkapcsolatok, továbbá a vezető korabeli lapokban a kutatás még

⁸² Eötvös József – Széchenyi Istvánnak, Pest, 1859. április 7. In Eötvös (1976): i. m. 296–302.

⁸³ Eötvös (1976): i. m. 304.

⁸⁴ Kónyi Manó munkájában külön fejezetben gyűjtötte össze azokat a forrásokat, amelyek arról szóltak, hogy Deák mikortól tette világossá környezetében a „48-as alaphoz” való ragaszkodást, lásd Kónyi (1903): i. m. 191–194.

nem azonosította szisztematikusan a magyar vonatkozású írárok származását, jelenleg még nemigen tudjuk megbecsülni Széchenyiék „cikktermelésének” mennyiségét és reális hatókörét.⁸⁵

A pontos politikai irányvonalat sem egyszerű azonosítani, alighanem főként amiatt, mert kezdetben maga Széchenyi sem tartotta még időszerűnek az álláspontok túlságos lehatárolását. „Jelszavakról – mint például 1847 vagy 1848 – mit sem akart tudni – emlékezett vissza első beszélgetésükre Falk Miksa –; úgy vélte, nem létezik semmi törvényes forma, melyben e pillanatban újra lehetne kezdeni Magyarország alkotmányos életét; hol azonban nincs meg a forma, ott a lényeghez kell ragaszkodnunk, s ezt a lényeget a *pragmatica sanctio*ban látja.”⁸⁶ A háttérben ugyanakkor egy szemléletváltozási folyamat játszódott le, amelyhez közelebb jutunk, ha fölidézzük Hollán Ernő emlékeit első találkozásáról a „legnagyobb magyarral”.

„Gróf Széchenyi Pálnak irányomban tanúsított jóindulatából gyakran megfordultam Vas megyében levő apáti-i kastélyában [idézi fel a mérnöktől kapott adatokat Kónyi Manó – Cs. L.]. Bizalmas társalgás közben elbeszéltem neki a történeteket,⁸⁷ s az ő biztatása folytán beleegyezésemmel történt, hogy levelem fogalmazványát testvéröccsének gróf Széchenyi Istvánnak megküldötte. Rövid idő múlva meghívást kaptam Döblingbe, hol mint az akadémiának nem rég elválasztott tagja nem várt szívélyes fogadtatásban részesültem. Elmondotta nekem a nagy hazafi, hogy gróf Rechberg külügyminiszter őt meglátogatta, s a közelebbi teendőkre nézve tanácsát kikérte. Ezen első felhívásra addig még nem tett semmit, most azonban hajlandó lenne, a válasz megadása végett, engem levelemmel együtt gróf Rechberghez küldeni, de ehhez még megkíváncsatik, hogy első levelemet, mely főképen a negatívum terén mozog, kiegészítsem egy másodikkal, melyben a teendők sorozata, pozitív javaslat alakjában, kifejtetnék.”⁸⁸

⁸⁵ A „sajtóközpont” összefoglalóan lásd Csorba (2016): i. m. 30–33, Széchenyi István és Béla cikkeire pedig még külön lásd Amelie Lanier: *Széchenyi István és Széchenyi Béla cikkei a Timesban 1859–1862*. Budapest, Kossuth Klub, 2011.

⁸⁶ Falk Miksa: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (Emlékezések)*. Budapest, Európa Kiadó, 1984. 56; vö. Kosáry (1976): i. m. 223.

⁸⁷ Ti. azt, hogy a mérnök valamivel korábban egy, „az ország politikai adminisztrációjában előkelő állást” elfoglaló férfiú kérésére, levélben egy röpiratszerű politikai összefoglalást készített, amelyben megpróbálta „a monarchiának általános politikai helyzetéből kiindulva, a közhangulatnak lehetőleg hű képét feltüntetni, miből azon következtetésre jutottam, hogy az állam biztonsága nem a politikai experimentációk [kísérletezések] kétes eredményében, de a nemzetnek visszanyert bizalmában keresendő, a mi pedig a százados törvények által szentesített jogállapotnak visszahelyezése nélkül el nem érhető”, lásd Kónyi (1903): i. m. 196.

⁸⁸ Kónyi (1903): i. m. 196.

Hollán Ernő hirtelen megérezte, hogy belekerült a történelem alakításának fősodrába.

„Megvallom, hogy e missió és a vele járó megbízás kissé megdöbbenett. A haza s a közügy szolgálatában kész voltam megtenni mindent, a mi gyenge erőmből kitelik. Mint volt katona azonban a politikához nem sokat értettem, sem állásom és múltamnál fogva annyira elbizakodott nem lehettem, sem szerény képességeimnél fogva magamat arra hivatottnak nem tekinthettem, hogy önmagamtól ily fontos kérdésben programot készítsek. A váratlan esetek véletlen találkozásából történt tehát, hogy Széchenyi nézeteinek gyarló redactorává lettem, és megíratott ekképen a második levél, mely augusztus 22-dikéről volt keltezve.”⁸⁹

Milyen politikai álláspontot tartalmazott ez a szöveg, amelynek tehát a szerényen és tapintatosan fogalmazó Hollán – a fentiek szerint – „gyarló redactora” lett?

„A benne foglalt javaslat, a pactum conventumra támaszkodva, a magyar alkotmánynak visszaállítását, a kormányhatalomnak a *pragmatica sanctio* értelmében gyakorlását követelte, a megyei municipális szerkezetet a magyar alkotmány sarkköve gyanánt tüntette föl, az ország integritásának helyreállítását, a magyar nyelvnek mint állami nyelvnek törvényes használatát, az idegen hivatalnokok eltávolítását s az országgyűlésnek, melyen a koronázás véghez viendő, egybehívását sürgette. Az országgyűlés tagjainak megválasztását illetőleg, valamint a törvényhatóságok életbe léptetésére vonatkozólag, a jogegyenlőség elvénél fogva, általános census megállapítását javasolta, s a főrendiháznak időszerű reformját ajánlotta. Az imígy vázlatosan feltüntetett javaslat tehát lényegileg a reformált 47-diki alapra vezetett vissza. De a nagy szellem, mely azt sugallta, az előrehaladott kornak vívmányait számba véve, általában a modern jogállamnak jogosult követelményeit kielégíteni, a szabadelvű eszmék diadalát egészséges fejlődés útján, előmozdítani kívánta.”⁹⁰

A feljegyzést személyes találkozások követték, de hamarosan kiderült: a neo-abszolutizmus kora őszi újraerősödése⁹¹ folytán Széchenyi hiába várt arra, hogy Bach utódja, Johann Bernhard Rechberg gróf miniszterelnök pozitívan reagáljon a „47-es” jellegű programra.⁹² Az álláspontok formálódásában további fontos lépés volt az a röpirat, amelyet a gróf 1859 októberében fogalmazott meg, de

⁸⁹ Kónyi (1903): i. m. 196–197.

⁹⁰ Kónyi (1903): i. m. 197. A szöveget később Széchenyi Lipcsében kinyomatta, vö. [Hollán Ernő]: *Zur ungarischen Frage: eine Denkschrift von einem ungarischen Patrioten*. Leipzig, Verlag von E. J. Steinacker, 1859.

⁹¹ Az 1859. nyári katonai vereség és Lombardia elvesztése elhozta a Bach-rendszer bukását, de az abszolutista-centralista csoport ekkor még el tudta hárítani Rechbergék kísérletét a konzervatív és mérsékelt föderalista arisztokratákkal való megegyezésre, lásd Gergely (2003): i. m. 312.

⁹² Kosáry (1976): i. m. 215–218.

végül nem került sajtó alá. Címe: *Die Presse in Österreich* (Az ausztriai sajtó),⁹³ témája, vagy inkább apropója pedig az a jelenet volt, amikor a pesti diákság teátrálisan megbotozta és elégette az önkényuralmi kormányzat szócsövének számító bécsi lap, a *Die Presse* azon számát, amely az ókonzervatívnak nevezett magyar politikusok („negyvenhetesek”) politikai erőfeszítéseit gúnyolta. Széchenyi így körvonalazta álláspontját: „a konzervatívok [...] egykor ellenfeleim voltak, de mostani viselkedésük a mi mércénk szerint oly nemes, hogy [...] már csak ezért is büszkéek vagyunk magyarságunkra.”

Ugyanakkor a „jelszavakat” mellőző álláspontját jellemzi a folytatás: „Mind-ezekhez kénytelenek vagyunk hozzáfűzni, hogy sem ókonzervatívok, sem újkonzervatívok, sem liberálisok stb. stb. Magyarországon jelenleg nem léteznek [...]. Mi, Magyarország lakossága a »körülmények« stb. következtében valamennyien *legitimistákká* tömörültünk, akik semmi mást nem akarnak, csak a *legálisat*.”⁹⁴

A szöveg tehát nem tartalmaz „jelszavakat”, de egyértelmű érzelmi kiállás és szolidaritásvállalás azzal a változást szorgalmazó politikai csoporttal, amelynek politikai koncepciójával egészében nem azonosult soha, de számos tagjához rokonszenv és barátság kötötte.

Ekkor, 1859 őszén – Hollán Ernő révén – értesült arról a gróf, hogy a korabeli magyar politikai élet immár évek óta Pesten élő, minden bizonnyal legtekintélyesebb szereplője, Deák Ferenc miként értékeli a kibontakozást kereső politikai irányokat.

„Kétségtelen [jelentette ki a visszaemlékező mérnök, a fenti kísérletek »47-es« karakterére célozva – Cs. L.], hogy gróf Széchenyi Istvánnak már október havában biztos tudomása volt arról, hogy Deák Ferencz a kiegyezés dolgában vele egyet nem ért, s én magam közvetlen tanúja voltam annak, hogy e tudat őt nagyon bántotta. Ugyancsak október havában a magyar lapok a Kazinczy-ünnepély⁹⁵ lefolyásáról szóló híreket közölték. Nagy hatású toastokat mondott Deák Ferencz ez alkalommal a hazára s a nagy hazafira, gróf Széchenyi Istvánra. Ennek fonalán fel is szólítottatt gróf Széchenyi, írjon Deáknak, és használja fel ezen incidenst a köztök fenforgó nézeteltérések kiegyenlítésére.”⁹⁶

⁹³ A Széchenyi döblingi lakosztályában 1860. március 3-án zajló házkutatás során elkobozták, lásd Széchenyi István: Az ausztriai sajtó. In Fenyő (1988): i. m. 11–30.

⁹⁴ Fenyő (1988): i. m. 26.

⁹⁵ Kazinczy Ferenc (1759–1831) író és költő születésének centenáriuma az emlékező ünnepségek egyben az abszolutizmusellenes tiltakozás alkalmává váltak; a rendezvények méreteire, programjára lásd Kempelen Győző: *A Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben*. Szeged, Burger Zsigmond, 1860. 119–158.

⁹⁶ Kónyi (1903): i. m. 197.

Majd Hollán 1859 novemberében arról értesítette a grófot, „hogy a 47-i alapnak ajánlatát s a 48-nak mellőzését igen, de igen rossz néven veendik”⁹⁷ – mármint nyilván Deák pesti környezetében.

Pár hónappal később, 1860 elején a döblingi „remete” még egy röpiratot készített, amelynek a *Disharmonie und Blindheit* (Diszharmónia és vakság) címet adta.⁹⁸ A szóhasználatában is a Falk által említett gondolatkörben született írás amellet érvelt, hogy

„a magyar nemzet és a Habsburg-Lotharingiai-ház közötti pactum conventum egyáltalán nem szűnt meg, s még mindig olyan szilárdul fennáll, mint a forradalom előtt. [...] Amennyire nem lett volna joga Kossuthnak a függetlenséget kikiáltani, még akkor sem, ha az 1849. március 4-i pátenz [az oktrojált olmützi alkotmány] nem a debreceni decisio [döntés] előtt jelenik meg,⁹⁹ ugyanúgy nem volt joga a bécsi kormánynak önkényesen felbontottnak és megszűntnek nyilvánítani a pactum conventumokat.”

A megoldás természetesen az, hogy „állítsák vissza bona fide a pactum conventumokat és a régi status quót, sicut ante [mint azelőtt]”.¹⁰⁰ De melyik „azelőtt”? Bizonyára nem véletlen, hogy a szöveg nem mondja meg, vajon az 1848-as törvények előtti vagy utáni helyzet-e ez a bizonyos „azelőtt”. Mivel ez volt Széchenyi utolsó politikai írása, így föltehetjük a kérdést: végül megérkezett-e a 48-as alaphoz? Elfogadta-e a birodalommal és a császárral való megegyezés/kiegyezés egyetlen érvényes és szilárd politikai bázisának az áprilisi törvényeket?

Kosáry Domokos bravúros elemzését követve ma az az általános történelmi szakvélemény, hogy: igen. Arról az állítólagos „politikai végrendeletéről” van szó, amelyet a bécsi *Der Fortschritt* című napilap 1861. március 22-i száma közölt,

⁹⁷ Idézi Kosáry (1976): i. m. 228.

⁹⁸ Szintén kéziratban maradt és az 1860. március 3-i házkutatás alkalmával ugyanúgy elkobozták, mint *Az ausztriai sajtó* szövegét, lásd Fenyő (1988): i. m. 31–97. A szöveg egyik jegyzetében Eötvösre hivatkozik a szerző, aki állítólag tréfásan megjegyezte: az „okos enged” udvariassági formula is belejárt szott a németiség magyarországi asszimilációjába – mert aki igazán okos, az nem enged, hanem ellenáll a beolvasztási nyomásnak, lásd Fenyő (1988): i. m. 83–84.

⁹⁹ A gróf majdhogynem fölmenti egykori ellenfelét a trónfosztás törvényteleniségének vádjá alól: „az alkotmányt nem Kossuth és az úgynevezett rebellisek tették semmissé, hanem a despotizmus vaskezü politikája, voltaképpen Felix Schwarzenberg herceg és famulusa, Alexander Bach [...], ha az egyik fél felbont egy paktumot, mint ahogy azt Schwarzenberg herceg tette plenipotként [teljhatalmúan], akkor a másik fél bizonyos mértékig megszabadul a kötelezettségektől, és elkezdhet gondolkodni rajta, majd eldöntheti, hogy számára mi a leghasznosabb a megváltozott körülmények között”, lásd Fenyő (1988): i. m. 58–59; vö. Kosáry (1976): i. m. 147–148.

¹⁰⁰ Fenyő (1988): i. m. 54, 59, 62.

Babarczy Imre báróra hivatkozva. A császári alezredes pár nappal a végzetes hűsvét előtt látogatta meg a döblingi szanatórium lakóját, aki állítólag a következő üzenetet bízta rá: „Mondja meg [Deáknak – Cs. L.], hogy ha hallgatni akar egy bolondra – a bolondok próféták –, akkor azt a hatalmat, amelyet a közvélemény fölött bír, ne hagyja kihasználatlanul, míg végül a vihar oly hangos lesz, hogy a hangja [ti. Deáké – Cs. L.] már nem lesz hallható, mint ahogy az enyémet nem akarták 1848-ban meghallani.” Vértürdő jöhet, ha nem vágnak időben az emigránsok gerjesztette forradalom elébe, így mielőbb egyezzenek meg Béccsel. „Magyarországnak háromszáz éve létrejött kapcsolatát a Habsburg-házzal nem tartom szerencsésnek, de szerencsétlen házasságból is születhetnek életerős gyermekek.” Tanácsa ez: „őszinte megbékélés 1848 alapján – exceptis excipiendis [kivéve a kiveendőket – Cs. L.], a császár megalázása nélkül.”¹⁰¹

Az újságközlemény hitelességét többen kétségbe vonták, köztük nem kisebb tekintély, mint Falk Miksa. A részletek valóban sokszor ellentmondásosak és vitathatók – Kosáry azonban eredeti kérdésfeltevésével merőben új értelmezést, és így újra hitelt adott ennek a jelenetnek. Abból indult ki, hogy Széchenyi följegyezte naplójában: Babarczy „állítólag agent provocateur. Annál jobb – hacsak nem hazugságokat terjeszt.”¹⁰² Vagyis a történész azt állítja, a gróf valójában nem Deáknak üzent, akit természetesen tucatnyi más módon is elérhetett volna – hanem éppenséggel Babarczy megbízóinak: a bécsi kormánzatnak! Őket akarta megijeszteni a várható felfordulás zord képeivel, rádöbenten a helyzet súlyosságára – a belerejtett, csipkelődő bírálattal pedig ügyesen hitelesíteni saját lojális aggódását annak érdekében, hogy odafönn végre fölismerjék: meg kell egyezni a magyarokkal, mégpedig nem a konzervatívok korábbi javaslatai, hanem éppen a Deák Ferenc által is javasolt 1848 alapján!¹⁰³

Elfogadva tehát Babarczy alezredes tanúságát, immár pontosan megjelölhetjük a gróf 1860 tavaszán elfoglalt politikai pozícióját: azonosult a deáki jelszóval, és ő sem „engedett a 48-ból”.

Nincs módunk tovább kísérni a „legnagyobb magyar” sorsának alakulását, amely nem sokkal később szomorú tragédiába fordult.¹⁰⁴ Témánkhöz visszatérve, végül megállapíthatjuk, hogy 1859 őszére Eötvös József is ugyanarra a politikai

¹⁰¹ A *Pesti Hírnök* tudósítása alapján idézi Kosáry (1976): i. m. 259–260.

¹⁰² Fenyő (1988): i. m. 207.

¹⁰³ Kosáry (1976): i. m. 255–265.

¹⁰⁴ Az öngyilkosság összetett motívumainak, bonyolult részleteinek legutóbbi összefoglalása: Csorba (2016): i. m. 36–44.

konklúzióra jutott, mint a döblingi szanatórium lakója. Minden bizonnyal még júliusban a birodalmi hadsereg katasztrofális solferinói veresége, majd ezt követően a Bach-rendszer bukása döbbsengette rá arra, hogy új realitás alakult ki, amely immár túlhaladottá tette egy magyar hazafi részéről az összbirodalmi patriotizmus koncepcióját. Hét esztendővel később így emlékezett vissza erre a pillanatra: „Az olasz haddal megváltozott egész helyzetünk. Az eszmék, melyeket Garanciában¹⁰⁵ felállítottam, s melyeket egy évvel előbb mindenki elfogadott volna kivihetetlenné váltak.”¹⁰⁶ 1859 őszén, a Kazinczy-ünnepségek egyik vezérszónokaként már a nemzetiségi eszme értékkeremtő és honmentő hatását méltatta,¹⁰⁷ majd néhány hónap múlva, 1860 tavaszán új röpiratot fogalmazott – *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands* (Magyarország különállása Németország egységének szempontjából) –, amely szerint Ausztriának is be kell lépnie német tartományaival az egységes Németországba. Egész területével ugyanis nem léphetne be, mivel ez úgymond világháborút idézne elő. Ekként viszont a német egységen kívül maradó országok Ausztriához csak az uralkodó személye révén kapcsolódnának, vagyis előállna a tiszta perszonálunió állapota.

„Ha volt valaha oly történelmi jog [mondja immár Eötvös – Cs. L.], mely földre nem magyarázható törvényekre alapítva több mint háromszáz évnyi időszak alatt minden, a trón s a nép közt fennálló viszonyok alapjául tekintetett, úgy ez az, melynek folytán Magyarország Ausztriától különállását igényli.”¹⁰⁸ Ezt a közjogi különállást pedig egyszer már rögzítették, méghozzá királyi szentesítéssel: az 1848-as törvényekben! Eötvös hazai helyzetében a *Sonderstellung* hozta meg a döntő változást, mert bizonyította, hogy immár nincs elvi ellentét

¹⁰⁵ Utalás 1859. tavaszi röpiratára (Eötvös József: Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. III. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978a).

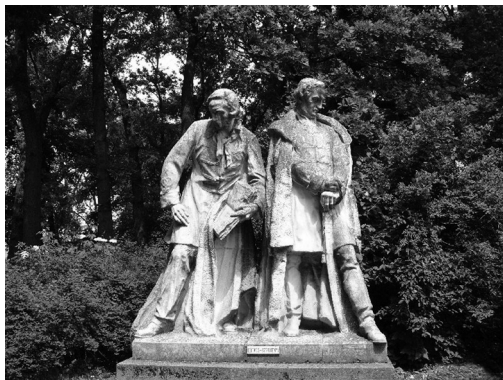
¹⁰⁶ E megjegyzést 1866. július 18-án jegyezte fel naplójába, lásd Eötvös József: *Naplójegyzetek – Gondolatok 1864–1868*. Bev., jegyz. Lukinich Imre. Budapest, MTA, 1941. 180.

¹⁰⁷ „Férfiass honszeretet, de egyszersmind az emberiség közös ügyéért való lelkesedés, hív ragaszkodás saját nemzetiségéhez, de vele együtt eleven érzete annak, hogy az egyes nemzet, csak midőn az emberiség közös feladatain dolgozik, midőn annak küzdelmeiben s haladásában részt vesz, foglalhat el magához méltó helyet, ez az, minek e hon fennmaradását köszönheti s e hon jövője attól függ, hogy azon irányhoz, melyet követve elődeink e nemzetet annyi vészek között fentarták, hívek maradjunk!” Lásd Eötvös József: Magasztaló beszéd Kazinczy Ferencz felett. In *Akademiai emlékkönyv a Kazinczy Ferencz születése évszázados ünnepéről oct. XXVII. MDCCCLIX*. Pest, MTA, 1859. 21.

¹⁰⁸ Eötvös József: Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. III. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978c.

közte és Deák között – még ha persze személyi és taktikai kérdésekben még később is sokszor vitáztak, csatáztak egymással.

Összegezve: az 1848-as Batthyány-kormány két kiemelkedő tagja – az 1850-es években a Habsburg Birodalom és azon belül Magyarország sorsán töprengve – egy időre engedett a centralizáló abszolutizmus mint közvetlen realitás politikai nyomásának. Nem azzal természetesen, mintha elfogadták volna – erről szó sem lehetett –, hanem azzal, hogy úgy vélték, az 1848 előtti múltba kell visszalépni ahhoz, hogy a konfliktusokat fölszámoló megegyezéshez kellően szilárd alapot találhassanak. Ám ahogy az évtized második felében elmélyült az önkényuralom válsága, politikai pozícióikat tekintve fokozatosan egyre közelebb kerültek egymáshoz, és végül mindketten arra az alapra találtak vissza, amelynek a népek tavaszán egyszer már szóval, tettel a képviselői voltak. Talán ez is közrejátszott abban, hogy kettőjüket az utókor kulturális emlékezete mindinkább közelíteni kezdte egymáshoz. És mintha ennek vonzását követte volna Horvay János, amikor a 20. század elején – monumentális Kossuth-szobrának mellékalakjai között – szorosan egymás mellett formálta meg Eötvös és Széchenyi alakját. A művet azután az 1950-es években száműzte a fővárosból a pártállami emlékezetpolitika voluntarizmusa (másolatát 2015-ben állították vissza helyére). Az eredeti alkotást szétbontották, majd Dombóvárra került, és a Batthyány-kormány jeles tagjai manapság a Szigeterdő parksétányának keresztútjain álldogálva töprengenek az idők mulandóságán. Itt bukkanhat rá a látogató – írásunk látványos plasztikai illusztrációjaként – hőseink közös szoboralakzatára is.



Eötvös és Széchenyi közös szobra Dombóváron

Forrás: Horvay János alkotása. A szerző felvétele

Felhasznált irodalom

- Andics Erzsébet (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. III. Iratok. 1849 március – 1850 április.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- Balogh Pál: Gr. Széchenyi István. *Pesti Hírlap*, 1848. szeptember 22. 892.
- Bártfai Szabó László (szerk.): *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860.* II. kötet. Budapest, a szerző kiadása, 1943.
- Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865.* I. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1922.
- Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865.* II. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1925.
- Csorba László: *Széchenyi István.* Budapest, M-Érték Kiadó, 2009.
- Csorba László: *Széchenyi Döblingben.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2016.
- Csorba László (szerk.): *Haza, nemzet, felekezet. Tanulmányok a polgári átalakulás politikai, társadalmi és felekezeti viszonyainak köréből.* Budapest, Line Design, 2020.
- Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- Eötvös József: Magasztaló beszéd Kazinczy Ferencz felett. In *Akademiai emlékkönyv a Kazinczy Ferencz születése évszázados ünnepéről oct. XXVII. MDCCCLIX.* Pest, MTA, 1859. 21.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.* I–II. kötet. Pest, Ráth Mór, 1870.
- Eötvös József: *Naplójegyzetek – Gondolatok 1864–1868.* Bev., jegyz. Lukinich Imre. Budapest, MTA, 1941.
- Eötvös József: *Levelek.* S. a. r. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976.
- Eötvös József: Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások.* III. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978a. 5–208.
- Eötvös József: Ausztria népeinek egyenjogúságáról. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások.* II. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978b. 467–580.
- Eötvös József: Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások.* III. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978c.
- Falk Miksa: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (Emlékezések).* Budapest, Európa Kiadó, 1984.

- Fenyő Ervin (szerk.): *„Diszharmónia és vakság.” Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai.* Budapest, Helikon, 1988.
- Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1903.
- Friedreich István: *Gróf Széchenyi István élete.* II. kötet, 1840–1860. Budapest, Szent-István-Társulat, 1915.
- Gángó Gábor: Eötvös József első politikai-filozófiai szintézisterve. *Századok*, 128. (1994a), 1. 160–168.
- Gángó Gábor: Eötvös József írásai az *Augsburgi Allgemeine Zeitungban.* *Századok*, 128. (1994b), 3–4. 737–766.
- Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban.* Budapest, Csokonai Kiadó, 1999.
- Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika.* Budapest, Argumentum Kiadó, 2006.
- Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- [Hollán Ernő]: *Zur ungarischen Frage: eine Denkschrift von einem ungarischen Patrioten.* Leipzig, Verlag von E. J. Steinacker, 1859.
- Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre.* Utószó, jegyz. Tóth Gyula. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1982.
- Kempelen Győző: *A Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben.* Szeged, Burger Zsigmond, 1860.
- Kónyi Manó (kiad.): *Deák Ferenc beszédei.* II. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1903.
- Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben.* Budapest, Magvető Kiadó, 1976.
- Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története 1848–1890.* I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.
- Környey István: Széchenyi István lelki alkata és elmebetegsége. *Orvostörténeti Közlemények*, 102–104. (1983), 2–4. 9–43.
- Lackó Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok.* Budapest, L'Harmattan, 2001.
- Lanier, Amélie: *Széchenyi István és Széchenyi Béla cikkei a Timesban 1859–1862.* Budapest, Kossuth Klub, 2011.
- Manhercz Orsolya: Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867. *Aetas*, 32. (2017), 4. 98–110.
- Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvényczikkek.* Budapest, Franklin-Társulat, 1901.
- Mocsáry Lajos: *Nemzetiség.* Pest, Ráth Mór, 1858.
- Oplatka András: *Széchenyi István.* Budapest, Osiris Kiadó, 2010.

- Östör József: Tévedések, ferdtések. Széchenyi István tudóstársasági alapítása. – Magyar nyelvtudása. – Állítólagos gőgje. – Újabb a Karolina-ügyben. *Soproni Szemle*, 3. (1939), 5–6. 274–288.
- Pach Zsigmond Pál (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.
- Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak – Pálffy János emlékezései*. S. a. r. Szabó T. Attila. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1939.
- Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–1849 évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, Magyar Országgyűlés, 2002.
- Rihmer Zoltán – Gonda Xénia – Rihmer Annamária: Mi áll a kreativitás és a zsenialitás hátterében? *Természettudományi Közöny*, 148. (2017), 5. 194–198.
- Sárosi Gyula: *Ponyvára került arany trombita. Az örök igazság parancsolatjára mondva-csinálta Sárosi Gyula*. Közzéteszi Bisztray Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951.
- Sashegyi Oszkár: Magyarország beolvasztása az ausztriai császárságba: iratok az olmtützi alkotmány előtörténetéhez. *Levéltári Közlemények*, 39. (1968), 1. 63–71.
- Sötér István: *Eötvös József*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Szabad György: *Polgári átalakulás és nemzeti önrendelkezés. Válogatás Szabad György írásaiból*. Vál., előszó Csorba László – Hermann Róbert. Szerk. Bárány Zsófia. Budapest, Line Design, 2019.
- Széchenyi István: *Válogatott művei III. Önismeret*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991.
- Trefort Ágoston: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1881.
- Újabb kori isméretek tára. Tudományok és politikai 's társas élet encyclopædiája*. III. kötet. Pest, Heckenast Gusztáv, 1851.
- Urbán Aladár: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála*. Budapest, Argumentum, 2007.
- Wesselényi Miklós: Gróf Széchenyi Istvánról. *Pesti Hírlap*, 1848. szeptember 12. 855.
- Wurzbach, Constantin von (szerk.): *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 33. kötet. Wien, L. C. Zamarski, 1877.
- Zakar Péter: Széchenyi István gróf és Lonovics József barátsága. *Aetas*, 28. (2013), 2. 90–106.

Hörcher Ferenc

„Önnel egyazon politikai valláshoz tartozom”

Eötvös mint a magyar Tocqueville

Bevezetés

E dolgozat arra vállalkozik, hogy összehasonlítsa báró Eötvös József, a 19. századi magyar politika- és kultúrtörténet egyik kiemelkedő alakjának gondolkodását nagy francia elődje, Alexis de Tocqueville gróf szemléletével – és hogy kimutasson néhány vonást, amelyben hasonlítottak, illetve különböztek nézeteik.¹ Eötvös József (1813–1871) Tocqueville (1805–1859) fiatalabb kortársa volt, akire nagy hatással volt a francia politikus-író életműve, politikai szerepvállalása, egész példája.² Kiindulási pontjuk eleve hasonló: mindketten katolikusok és arisztokraták a demokrácia korában, akik nem kívánnak szembefordulni korukkal, inkább megérteni, értelmezni szeretnék azt, s elméletileg és történetileg is megalapozott válaszokat keresnek a kor politikai kihívásaira. Mindketten alapos iskolázottsággal, nemzetközi kitekintéssel rendelkeztek, így vágtak bele a politikai szerepvállalásba a francia forradalom utáni korszakban, a Szent Szövetség fennállása idején. Mindketten alaposan megmártóztak a politika vizében, s nem is teljesen sikertelenül: mindketten miniszterségig vitték. Igaz, Tocqueville nem sokáig tudta megtartani posztját, Eötvös viszont másodszorra is elnyerte azt, amikor a kiegyezés után ismét felelős kormánya volt Magyarországnak. Ekkorra már ő volt a rangidős a miniszteri karban. Tocqueville diplomataként is dolgozott, Eötvös viszont a Tudományos Akadémia elnökeként is maradandó

¹ „Gondolkodói karakterben, politikai célok és törekvések tekintetében Tocqueville és Eötvöshöz [sic!] igen közel álltak egymáshoz.” Barta Attila: Tocqueville az amerikai közigazgatásról. *Miskolci Jogi Szemle*, 4. (2009), 1. 115. 7. lj. „Tocqueville volt az, aki gondolkodói karakterben, erkölcsi formátumban, politikai célok és törekvések tekintetében a legközelebb állt Eötvöshöz.” Fenyő István: Eötvös és Tocqueville. *Aetas*, 22. (2007), 1. 127.

² Kapcsolatukról Fenyő István tanulmányán túl lásd Gángó Gábor: Forradalom és demokrácia. Eötvös József és Alexis de Tocqueville 1848-ról. In Fülöp Endre – Ocskay Gyula – Pogonyi Szabolcs (szerk.): *Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville-tanulmányok*. Pilismarót, Politikai Filozófia Közhazsnú Alapítvány, 2006. 52–65.

érdemeket szerzett. De mindkettejüket inkább politikai gondolkodóként tárgyalja az utókor, akiknek hatása mind a mai napig érzékelhető. Tocqueville esetében az amerikai tanulmányútjának tanulságait összefoglaló kétkötetes könyv (*A demokrácia Amerikában*, 1835, 1840), valamint a *Régi rend és a forradalom* (1856) címmel a francia forradalomról írt összegzése meghatározó.³ Ez utóbbi munkáját rögtön megjelenése után Eötvös részben kivonatolta, részben meg is jelentette a *Budapesti Szemle* hasábjain.⁴ Eötvös elméleti munkái közül kimagaslik a forradalmi kiábrándulást követően írt összefoglaló munka, amelynek eredeti címe: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című dolgozat, amelyet egyszerre jelentetett meg németül és magyarul (1851, 1854).

Ráadásul életük egy adott pontján kapcsolatba is kerültek egymással: bár Eötvös könyve és levele először elkerülte a francia gondolkodót, végül mégis megérkezett hozzá, s Tocqueville válaszevele is fennmaradt.⁵ Az alábbiakban röviden összefoglaljuk azt, amit erről a levélváltásról tudni kell. Ám fontosabb lesz számunkra, hogy miként vélekedtek két olyan témáról, amely a korszak számára döntő jelentőségűnek tűnt: a keresztény „polgárisodás”-ról és a község és az állam viszonyáról.

Az előbbi különösen a magyar kontextusban fontos: a reformkort más néven a polgárosodás korának is szoktuk nevezni.⁶ Az utóbbival kapcsolatban közismert, hogy Eötvös, annak ellenére, hogy a negyvenes évek elején beszorult a dogmatikus centralista skatulyájába, valójában igenis fontosnak tartotta a helyi szabadságok érvényesülését is – csak éppen nem a közjával szemben szerette volna ezek érvényesülését látni. A szakirodalom egyértelműen az ön- és a központi kormányzat viszonyával kapcsolatban állapítja meg Eötvös és Tocqueville hasonlóságát. „Eötvös (és a centralisták) számára elsősorban azért fontos Tocqueville, mert a községek önállóságában az erős központi kormányzati hatalom

³ A kötet magyar fordításáról és magyarországi recepciójáról lásd Horkay Hörcher Ferenc: Az amerikai demokrácia Magyarországon. A magyar Tocqueville, 1834–43. *Holmi*, 6. (1994), 11. 1608–1615.

⁴ Eötvös József: A francia forradalom okai. *Budapesti Szemle*, 1. (1857), 3. 323–373. Idézi Fenyő (2007): i. m. 133.

⁵ Általánosabban, Tocqueville magyar fogadtatásáról lásd Vikol Katalin: Tocqueville és hatása Magyarországon. Centralisták és liberálisok vitái a reformkorban. *Világosság*, 17. (1981), 2. 73–79, valamint Csepeli Réka: Tocqueville eszméi Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 100. (1993), 12. 1483–1490.

⁶ Erről lásd Veliky János: *Polgárosodás és szabadság – Magyarország a XIX. században*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

korlátozásának hatékony eszközeit látják.”⁷ Fenyő István szerint „Tocqueville legsajátosabb eszméje az önkormányzat, a lakosság részvétele a község ügyeiben volt, s Eötvös ebben volt követője leginkább.”⁸

Az alábbiakban először Eötvösnek a politikával kapcsolatos kétféle beállítódásáról lesz szó. Ezt követően az Eötvössel kapcsolatos nemzetközi recepcióból szemezgetünk, majd rátérünk a Tocqueville-lel folytatott levélváltására. A dolgozat második felében az előbb említett két témával kapcsolatos álláspontjuk összevetése következik.

Eötvös kétféle, aktív és kontemplatív viszonya a politikához

Ha az arisztotelészi etikából ismert felosztás szerint megkülönböztetünk egy aktív (cselekvő) és egy kontemplatív (szemlélődő) beállítódást a politikával kapcsolatban, akkor Eötvös politikához fűződő viszonyának is volt egy cselekvő és egy reflektív dimenziója.⁹ Ő ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely elkötelezett volt Magyarország alkotmányos reformja mellett. Nemzedékén belül pedig ahhoz a szűkebb körhöz, amelynek tagjai arisztokrataként is elkötelezettek voltak a feudális rendszer lebontása mellett. Ám eredeti érdeklődése a kultúra, azon belül pedig az irodalom felé mutatott. A reflexiónak is két szintje különböztethető meg nála. Az író az irodalom révén is az ország gondjaival szembesül, és szembesíti olvasóit, de nyilvánvalóan távolabbról tekint tárgyára, mint a politikai teoretikus, aki még mindig távolabb marad, mint a politikus, aki cselekvő féllé válik a történelem drámájában vagy „regényében”. A megfigyelő bizonyos értelemben kibic, tényleges politikai felhatalmazás és számonkérhetőség nélkül nyilatkozik. Ráadásul a figyelembe veendő tények jó része fedve marad előtte. Másfelől viszont, épp a kellő távolság miatt, olyasmit láthat meg, ami a politikai

⁷ Demeter M. Attila: *Nacionalizmus és patriotizmus között. Báró Eötvös József a nemzetiségi kérdéstről*. Online: http://real.mtak.hu/63298/1/Eotvos_Jozsef_korr.pdf

⁸ Fenyő (2007): i. m. 131.

⁹ Az antik görög filozófiában Plátón és Arisztotelész is megkülönböztette a *bios praktikós* és a *bios theörētikós* fogalmait. Az utóbbi gondolkodásában a két fogalom viszonya visszatükrözi a *Nikomakhoszi etika* és a *Politika* című műveinek viszonyát. A fogalom tovább él a *vita activa* és a *vita contemplativa* latin fogalmában, s Cicero *De Republica* és *De Oratore* című művének viszonyában is visszaköszön, bizonyos fokok meghatározva az etika és a politikai filozófia későbbi viszonyát is. A 20. századi politikai filozófiában például Hannah Arendt és Michael Oakeshott tér vissza e fogalom párhoz.

csatamező síkjáról nem látszik. Ráadásul elmélet, politikai elképzelés, ha tesszik, „ideológia” nélkül nem lehet a modern politikában sikert elérni. Sokszor előfordult persze a magyar történelemben, hogy a gyakorlati politika csatornáit el voltak zárva a részt venni szándékozók elől, úgy a 19., mint a 20. században, s volt, hogy a kulturális élet szereplői vették át a kezdeményezést, közvetett módon próbálva befolyásolni a gyakran autokratikus politikai döntéshozatalt.

Eötvös korában azonban – és már nem csak az arisztokraták számára – nyitva állt a politikai szereplés lehetősége is, és Eötvös be is kapcsolódott a politikai életbe. Pártot szervezett, és részt vett a kor nagy vitáiban, majd kivívott tekintélye révén kétszer is miniszteri hivatalt nyert, először az első független magyar kormányban, 1848-ban, majd 1867-ben, egyedülként a Batthyány-kormány tagjai közül. Am a két hivatal közötti időszakban ismét szellemi munkát végzett, megpróbálta politikai szerepvállalásának tanulságait elméleti igénnyel is összefoglalni.

Tocqueville maga is küzdött a kétféle kínálkozó szerepkörrel. Alapvetően reflektív alkat volt, a politika értelmezésének feladata állt hozzá legközelebb. A francia forradalom bukását követő évtizedekben tevékenykedett, amikor fontos feladat volt az ország életét alapjaiban megrázó forradalom és császárság tanulságainak összegzése. De a francia politika a restaurációt követően sem zárult le, főleg nem egy arisztokrata előtt. Am ahogy Eötvös Magyarországon, Tocqueville sem megszokott szerepet töltött be hazája politikai életében: nem a társadalmi elit, az arisztokrácia érdekeit védte, hanem megpróbálta a teljes politikai közösséget szolgálni, politikusként és politikai gondolkodóként egyaránt. Képviselő volt az általa kritizált júliusi monarchia idején, majd 1849-ben néhány hónapig külügyminiszteri megbízatást is betöltött. Eötvös Tocqueville-hez hasonlóan elsősorban politikai tanácsadói szerepre volt alkalmas. De mindketten fontos politikai dokumentumok szövegezésében is részt vettek: Tocqueville a második köztársaság alkotmányának szövegezésében, Eötvös például a kiegyezés előkészítésében. Nem voltak igazán gyakorlatias, hatalomtechnikában jártas politikusok, de elvi igényű állásfoglalásaik és éles szemű meglátásaik révén a politikában is sikerült tekintélyt kivívniuk – Eötvös e tekintetben még talán Tocqueville-nél is sikeresebb volt.

Eötvös korabeli recepciója

A két politikus életpályája és szemléletmódja közötti hasonlóságok már kortársainak is, és aztán az utókornak is feltűntek. Vegyük például Johann Caspar

Bluntschlit, a svájci születésű jogászt, nemzetközi jogászt, aki a kortárs német nyelvű államelmélet terén is meghatározó szerepet töltött be. „*Geschichte des allgemeinen Staatsrechts und der Politik* (1867, 619. p.) c. szisztematikus munkájában Eötvös művét Tocqueville híres könyvéhez, *A demokrácia Amerikában*-hoz méri és a kortárs kritikai gondolkodók között említi, ám individualisztikus államfelfogását elutasítja.”¹⁰ A századforduló meghatározó hazai politikatudósa, a jogász végzettségű Concha Győző a következőképp jellemezte Tocqueville-t: „Eötvösnek [...] legközelebbi szellemrokona”.¹¹ Az is igaz azonban, hogy Concha egy fontos különbséget is érzékel a két szerző gondolkodásmódja között. Szerinte Tocqueville mind Amerika, mind hazája, Franciaország politikai berendezkedését értelmezve és értékelve a történeti adottságok jelentőségére hívta fel a figyelmet, s a történeti ismeretek alapján próbált filozófiai megállapításokig eljutni. Eötvös viszont filozófiai alapokra épít, az „emberi rendeltetés” érdekli, a keresztény civilizáció alapértékeiből merít.¹²

Concha veti fel azt a témát, amely aztán a későbbiekben is visszatér Eötvös és Tocqueville összehasonlítása kapcsán. Mindkettőjüket foglalkoztatta a kereszténység politikai hatásának kérdése – de Eötvöst jobban és mélyebben megéri a kérdés. Concha szerint „Eötvös, a lélekűvő költő, az ókor bölcselével, az újkor politikai irodalmával [...] vértezett kutató és tanító, a meleg vallásos érzésű keresztény távolabb lát, mint Tocqueville [...]”.¹³ Concha szerint Tocqueville élete végén jutott el oda, hogy a kereszténység alapkérdéseivel együtt szemlélje a nyugati politika tektonikus mozgásait, s e tekintetben Eötvös jóval előbb járt. Szerinte épp ezért érdekelhette Tocqueville-t Eötvös megküldött könyve, amelyben „az emberi lélek legnemesebb, örök szárnyalásaival sokat foglalkozott”.¹⁴

Most nézzük meg, hogyan értékelte Eötvös gondolkodását Nyíri Kristóf filozófus már az 1980-as években. Nyíri az 1990 előtti korszakban a konzervativizmus kutatója volt, nem véletlen, hogy Eötvös gondolkodásában is

¹⁰ Karácsony András: Eötvös mint klasszikus? [Blogbejegyzés]. *Jog.történet. Az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport blogja*, 2021. február 22.

Bluntschli és Eötvös gondolkodásának összehasonlítására lásd Gyarmati Enikő: Johann Caspar Bluntschli és Bárány Eötvös József a német egységről. *Aetas*, 30. (2015), 2. 75–102.

¹¹ Concha Győző: *Bárány Eötvös József állambölcsélete és a külföldi kritika*. Budapest, Athenaeum, 1908. 20.

¹² Concha (1908): i. m. 21.

¹³ Concha (1908): i. m. 21.

¹⁴ Concha (1908): i. m. 22.

e gondolkodásmód nyomaira bukkan. De az sem vakszerencse kérdése, hogy épp a kereszténység politikai kultúráját befolyásoló hatásával kezdi a gondolatot, amikor azt foglalja össze, miről ír a politikai gondolkodó: „a kereszténység európai kultúráját alapvetően formáló voltáról, a központosító államról mint az egyéni szabadságot fenyegető fő veszélyről, a területi és intézményes pluralizmusról mint amaz központosítás legjobb ellenszeréről, s a nemzeti érzésről mint történeti-arisztokratikus pluralizáló elvről.”¹⁵ Egy másik, immár angol nyelvű publikációjában Nyíri Eötvöst a „régí vágású liberálisok” közé sorolta, az *Uralkodó eszméket* egyenesen konzervatívnak titulálja. Az igazán meglepő azonban az érvelése, hogy mivel indokolja a kortárs filozófus ezt az ideológiai besorolást: szerinte „a mű egy konzervatív kiáltvány, amely kiáll a keresztény értékek, az organikus történeti evolúció és az arisztokrácia értékei mellett”.¹⁶ Noha abban nem vagyok biztos, hogy minden korabeli arisztokrata úgy gondolta, hogy Eötvös az ő értékeiket védte, nincs vitám Nyírral abban, hogy a mű igenis olvasható a keresztény értékek és az organikus történeti evolúció melletti kiállásképp – nyilván a radikális-forradalmi hevület ellensúlyozására. Nyíri ebben a kontextusban helyezi Eötvöst Tocqueville és Guizot mellé. Amiből az is látszik, hogy ez az Eötvösnek tulajdonított konzervativizmus valójában nagyon közel áll a francia kontextusban a klasszikus liberális állásponthoz.¹⁷ E párhuzamosság alapján vélelmezi azt a szerző, hogy Eötvösre mindkét francia politikus-gondolkodó hatással volt – s megemlíti azt is, hogy Tocqueville-lel Eötvös József levelezésben is állt.

Eötvösről szó esik egy másik Nyíri-dolgozatban is. *A Monarchia szellemi életéről* című nagy hírű kötetében a következőképp említi a szerző Eötvöst és fő művét: „A szabadság intuitív fogalmát Eötvös itt, mint már az első kötet befejező fejtegetéseiben is, a keresztény eszmekör integráns elemeként tünteti fel.”¹⁸ Tehát szerinte Eötvösnél a szabadság és a kereszténység viszonyrendszeréről van szó, mintha Eötvös egy keresztény liberalizmus mellett kötelezte volna el magát. És ez nem is elsősorban a keresztény szabadság fogalmát állítja a középpontba, hanem egyszerűen arra hívja fel a figyelmet, hogy a modern szabadságkoncepció

¹⁵ Nyíri Kristóf: *Európa szélén. Eszmetörténeti vázlatok*. Budapest, Kossuth, 1986a. 25.

¹⁶ Kristóf Nyíri: *Intellectual Foundations of Austrian Liberalism*. In Wolfgang Grassi – Barry Smith (szerk.): *Austrian Economics. Historical and Philosophical Background*. London–Sydney, Croom Helm, 1986b. 82.

¹⁷ Nyíri (1986b): i. m. 91.

¹⁸ Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1980. 54.

nem a szekularizmusnak, hanem éppen a keresztény hagyománynak a terméke. Nyíri a könyvben részletesebben is kifejti, mit ért azon, hogy Eötvös az organikus történeti evolúció híve volt. Egyfajta arisztoteliánus szemléletet fedez fel Eötvös munkájában, aki szerinte arra hívja fel a figyelmet, hogy a politika nem „az adott állapotok eszmék-diktálta fölforgatását, hanem a történetileg kialakult viszonyok organikus továbbfejlődésének elősegítését” jelenti. Nyíri közvetlenül is idézi Eötvöst, aki retorikusan, kérdés formájában fogalmazza meg állítását: „Nem látnák-e be tisztán mások is, hogy az állam nem egyes ember terve szerint alkotott épület, hanem századokon át nőtt organismus?”¹⁹ Az idézet megerősíti a fokozatos növekedés melletti eötvösi elköteleződést, s ezzel együtt világossá teszi, hogy a forradalmi változások korában Eötvös klasszikus liberális álláspontja egyes olvasók számára csakugyan konzervatív hatásúnak tűnhetett.

A fentiekben megpróbáltuk bemutatni, hogy a Tocqueville–Eötvös-párhuzam tételezésében nincs semmi új, sőt, ez egy olyan állítás, amely mind a kortársakban, mind az utókorban megfogalmazódott. A jelen dolgozat újdonsága tehát nem ennek kimondásában áll. Fontosabb lesz az a két kulcsmotívum, amely a Tocqueville-levél tanúsága szerint meghatározta, hogyan olvasta a francia kortárs Eötvös könyvét. A kettejük közti, sajnálatosan félbemaradt, s csak féldoldalasan dokumentálható kapcsolatfelvétel nyilvánvalóan az érdeklődési körük hasonlóságán alapult, s összefüggött azzal, hogy volt néhány meghatározó közös témájuk. A dolgozat ezek közül emelt ki kettőt: a polgárosodás és a keresztény szabadság gondolatát.

De mielőtt ezek rövid bemutatásába belevágnánk, még röviden a kapcsolatfelvételtől.

Eötvös és Tocqueville levélváltása

Eötvös, Montalembert grófnak 1865-ben írt üzenete szerint, többször is levelet váltott Tocqueville-lel. Mi azonban Tocqueville tollából csak egy neki írt és fennmaradt levélről tudunk. Ebben azonban nagyon találóan és pontosan fogalmazza meg azokat a témákat, amelyek Eötvös könyvében és Tocqueville saját vizsgálódásaiban közösek. Az alábbiakban először a jól ismert fordításban közlöm e levélrészleteket, majd összevetem azt a most készülő Eötvös-levelezésbe bekerülő szövegváltozattal.

¹⁹ Nyíri (1980): i. m. 56–57.

Nos, a három kiemelt közös téma: „a valódi s törvényes szabadság szeretete”, „az ember egyéni méltóságának tisztelete”, s „amaz óhajtás, hogy megtarthassuk a keresztyén polgárisodásnak apáinkról ránk szállt örökségét”.²⁰ A szabadság szeretete és az egyéni méltóság tisztelete nem különösebben meglepő fordulata a levélnek, hiszen a klasszikus liberális elméletnek éppúgy kulcsfogalmai ezek, mint a keresztyén tanításnak. Ám a „keresztyén polgárisodás” már olyan szóösszetétel, amely csakugyan felkeltheti érdeklődésünket, hiszen a polgári fejlődés elképzelését manapság leginkább a szekularizációval, de legalábbis az állam-egyház elválasztással szokás összekötni, ezért a két fogalom (kereszténység és polgárosodás) hangsúlyos összekapcsolása igencsak izgalmas és újszerű megközelítés. Persze, ha megnézzük az eredeti francia szöveget, akkor világosabban látunk: ott „civilisation chrétienne” szerepel, amit ma úgy fordítanánk: keresztyén civilizáció.²¹ De a konzervatív szellemiség más kifejezésekben is kitapintható: „nemes örökségről” esik szó, s arról, hogy azt sértetlenül meg kell őrizni („*conserver intact*”). Az örökség megőrzése egészen pontosan meghatározza a konzervatív szemléletmódot, de ha ez a megőrzendő épp a keresztyén civilizáció, akkor csakugyan bátran mondhatjuk, hogy egy konzervatív szemléletmódban találja meg Tocqueville az Eötvös-sel közös politikai vallását. Szorosan idekapcsolódik az a kifejezés, hogy „igazi és szabályozott szabadság” – ez ugyanis világosan megkülönbözteti Eötvös elképzelését a minden kötöttség nélküli szabadságot támogató liberális állásponttól.

Tocqueville és a kereszténység

Mielőtt részletesebben is rátérnénk a két említett témára, a keresztyén „polgárisodás” és a municipális önkormányzatiság kérdésére, szeretnék röviden utalni John Lukacs magyarul is megjelent esszéjére, amelyben az időő Tocqueville vallásos beállítódását elemzi a történetész.²²

²⁰ Trefort Ágoston: Tocqueville emlékezete. In Trefort Ágoston: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Budapest, MTA, 1881. 59.

²¹ Alexis de Tocqueville – Eötvös József báróhoz, Saint-Pierre-Église, 1858. július 1. Balázs Péter fordítása, készült az Eötvös József levelezésének kiadása 2. (NKFIA K 131564) kutatás keretében. Köszönettel tartozom az Eötvös levelezésén dolgozó OTKA-kutatócsoportnak és vezetőjének, Cieger Andrásnak, amiért rendelkezésemre bocsátotta a levél eredetijét és újrafordított magyar változatát.

²² John Lukacs: Alexis de Tocqueville utolsó napjai. Ford. Horkay Hörcher Ferenc. *Vigilia*, 67. (2002), 10. 739–747.

Lukacs szerint „Tocqueville utolsó hónapjainak legfontosabb fejleménye vallásosságához kapcsolódott”. E fejlemény pedig az egyértelmű elköteleződése élete végén a katolikus vallás mellett. A történész aprólékosan felsorolja azokat a bizonyítékokat, amelyek egy ilyen értelmezés mellett szólnak, ezek részleteibe belemenni most fölösleges lenne. Mindenesetre elég plauzibilisnek tűnik Lukacs ítélete: „Tocqueville még egyszer gyónt áprilisban. 16-án halt meg, békében magával és egyházával.”²³ Felvethető persze, hogy a katolikus Lukacsról feltételezhető-e, hogy elfogulatlanul tudott beszámolni a francia gondolkodónak saját vallásához fűződő viszonyáról. Persze, Lukacs írásaiban megnyilvánul egyfajta szubjektivitás, ám a történész tények iránti tiszteletét jóhiszeműen nem vitathatjuk el tőle. Ha van valami igazsága Lukacs történetének, akkor az Eötvösnek szóló levél keresztény civilizációval kapcsolatos pozitív megjegyzése is ennek kontextusában értelmezhető. Tocqueville ezek szerint osztozott azokban a civilizációs kockázatokkal kapcsolatos aggodalmakban, amelyeket Eötvösnél olvashatott.

A keresztény „polgárisodás”

De lássuk akkor mi is, mit is mond Eötvös a keresztény „polgárisodásról”, esélyeiről és kockázatairól. Eötvös szerint az európai civilizáció *differentia specificáját* a kereszténységnek köszönhetjük: „Egész polgárisodásunk keresztényi. Bármilyen erősen támadtatott is meg a kereszténység a haladás és felvilágosodás nevében, [...] a kereszténység befolyásának eredménye mindaz, amiben Európa népei nem keresztény kortársaikat és az ókor összes népeit fölülhaladják.”²⁴ Alapvetően a társadalmi struktúrákra, intézményekre utalva és a társas viszonyokban kifejeződő gondolkodásmóddal kapcsolatban állítja azt Eötvös, hogy ezeknek keresztény gyökerei vannak. „A családtól kezdve azon viszonyokig, melyek világrészeket fűznek egymáshoz, keresztény eszmék körében mozgunk.”²⁵ Ha viszont épp a társadalmi viszonyokban véli felfedezni e keresztény gyökereket, akkor nem csoda, ha viszont az állam működésével kapcsolatosan épp ellentétesek a benyomásai. Hiszen Hegel óta a civil társadalom és az állam élesen elvált

²³ Lukacs (2002): i. m. 740–741.

²⁴ Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Budapest, Magyar Helikon, 1981. I. 458.

²⁵ Eötvös (1981): i. m. I. 458.

egymástól az elméleti diskurzusban. Az állam valójában nem keresztény eredetű elképzelés. „Csak egy van, ami e tekintetben kivételt képez, és ez az állam.”²⁶ Sőt, Eötvös azt is kimutatja, hogy valójában már a Biblia is megkülönböztette ezt a két hatalmi szférát, de legalábbis kizárta a kereszténységnek az államra vonatkozó szabályadási feladatát: „A kereszténység, mely az élet minden viszonyáról szabályokat állított fel, azon elvénél fogva, hogy »isten országa nem e földről való«, nem tette ezt az államra nézve, s innen van, hogy ez a polgárisodásunk alapjaiul szolgált hitelvektől függetlenül fejlődött ki.”²⁷

Eötvös tárgyalásmódjának fontos sajátosságát veszi észre Tocqueville, amikor azt állítja, hangsúlyosan keresztény az a „polgárisodás”, amelyről Eötvös beszél. Nemcsak az állam-egyház szétválasztása jelenik meg ugyanis ebben a gondolatban, mint ami meghatározó jelentőségű a jelenkori politika értelmezése szempontjából, hanem az a tétel is, hogy a polgári társadalom keresztény fogantatású, mégpedig annak ellenére is, hogy a felvilágosodás a szekularizáció irányába hatott. Ennek pedig az adja a politikai filozófiai jelentőségét, az állam-egyház elválasztás ellenére, hogy a politikai kultúrát a Tocqueville által ihletett Eötvös is kulcsnak tekinti egy korszak politikájának megértése szempontjából. Ha az állam semleges is politikailag, az állampolgár nem lehet az: politikai kultúrája határozza meg politikai gondolkodását, s ezért aztán igazán jelentőségteljes politikailag is e kultúra keresztény gyökere.²⁸

A modernitás által hozott új helyzetet Eötvös úgy jellemzi, hogy felbomlik az egyensúly azon elvek között, amelyek az államot, illetve a társadalmat irányítják. Márpedig ez hosszú távon szükségszerűen megbosszulja magát. Saját korában azonban már nem csupán arról van szó, hogy a szekuláris állam és a keresztény polgári társadalom egymástól eltérő elveken nyugszik. Eötvös szerint a tudományos alapokon álló államelméletek egyenesen szembefordulnak a társadalom keresztény jellegével. „Azon perctől fogva azonban, melyben az államra tudományos elméletek elhatározó befolyást kezdtek gyakorolni, [...] az államnak a kereszténység fogalmain alapuló társadalmi renddel szükségképp [...] ellentétbe kelle jönni [...]”²⁹

²⁶ Eötvös (1981): i. m. I. 458.

²⁷ Eötvös (1981): i. m. I. 459.

²⁸ Eötvös szerint egyébként: „minden civilizáció bizonyos vallási fogalmak alapjára van építve: lehetetlen ezeket megváltoztatni anélkül, hogy velük együtt a civilizáció is el ne enyészék, mely a vallási fogalmakon emelkedett.” Eötvös (1981): i. m. I. 462.

²⁹ Eötvös (1981): i. m. I. 456–460.

E fejleményeket a korszak haladásként értelmezte. Ez a korszak volt az, amely elválasztotta egymástól a jog és az erkölcsiség fogalmát, szintén a tudomány semlegességi követelményére hivatkozva. Nyilvánvaló, hogy Eötvös itt már a pozitívizmus irányzatára reagál, amely többek között Comte hatására a 19. század közepére a tudományos ideológia zászlóshajójává vált. Eötvös természetesen nem volt a tudományosság ellensége, még a politikával kapcsolatban sem. Ám érvelése e ponton a józan ésszel kívánja összevetni a tudományosság fenti elveit, hasonlóan a brit *common sense* iskola szokásos eljárásához – illetve később a nyelvi fordulaton átesett analitikus filozófia módszertanához. Eötvös szerint a hétköznapi nyelvhasználat tesztjén nem megy át sem a jog és a morál, sem az állam és a vallás elválasztása: „A nép a jog fogalmát a morál fogalmától oly kevésbé különítendi el, mint nem fog elismerni azonegy időben soha államot és vallást, melyek egymással ellenmondásban állanak.”³⁰

Tehát többről van itt szó, mint állam és vallás, jog és erkölcsiség módszertani érdekű elkülönítéséről. Inkább az a kérdés, mi történik, ha a két elv egymással szembefordul. Nos, Eötvös szerint épp ez történik korában, s a következményei beláthatatlanok, és egyáltalán nem ígéretesek. Sokkal inkább félelmetesek, hiszen a népfelség és a demokrácia elvének terjedésével nyilvánvaló, hogy ha a nép valamit nem tud elfogadni, netán igazságtalannak vél, akkor bizony igen erőteljesen is ki tudja fejezni mondandóját – tulajdonképpen így születik a forradalom. Az a forradalom, amelyet Eötvös Tocqueville-hez hasonlóan fenntartásokkal fogad.

Eötvös álláspontjában az mindenképpen problematikus, hogy feltételez egy olyan, az egész népre kiterjedő vallásosságot, amelyet már a 19. században sem lehetett biztosra venni. És nem is elsősorban a felekezeti különbségekre érdemes gondolni, pedig tudjuk, hogy annak milyen jelentősége volt még Eötvös korában is a Magyar Királyságban. De a szekularizáció nyilván megette már eddigre a hatását a sokaságra, s ennek megfelelően általános tételek nem feltétlenül fogalmazhatók meg „a nép” vallásosságáról. Ezen anakronizmus dacára, amit kimond Eötvös, az igencsak elgondolkodtató: hogy az állam rendje és működtetése nem fordulhat szembe azokkal az alapelvekkel, amelyek a politikai kultúrát meghatározó vallási elvekből következnek vagy következtek korábban.

Eötvös nem csupán elvi érvényű megállapítást kívánt tenni. Hanem egy olyan gondolatmenetet fogalmazott meg, amely saját korának kritikájaként olvasható. Tocqueville-re hivatkozott, aki *A demokrácia Amerikában* című

³⁰ Eötvös (1981): i. m. I. 460.

művének lapjain a többség zsarnokságának előjeleit vélte felfedezni abban a demokratikus rendszerre jellemző folyamatban, amely minden hatalommal felvértezi az államot, és előállítja az egymástól elszakadt egyénekből álló sokaságot. E szegmentált társadalomnak minden egyes tagja „csupán önmagában s önmagáért létezik,” így nincs semmilyen eszköze ellenállni az állam „roppant gyámnoki hatalmának”. Nem szokásos zsarnokság ez, hiszen a francia gondolkodó szerint az újonnan kivívott „egyenlőség készítette el az embereket mindezekre”. Vagyis az állam lebontotta a közösségekből álló korábbi társadalmi struktúrát, amely az egyház szubszidiaritásra alapozott építményéhez hasonlóan szerveződött, s helyébe állított egy mesterséges konstrukciót, az egyenlő egyének sokasága felett „atyáskodó” állam vízióját vázolja fel. A korábban centralistának bélyegzett Eötvös tehát fő művében épp Tocqueville-re hivatkozva a központosított, atyáskodó állam civil társadalmat romboló hatására hívja fel a figyelmet. Vagyis azt mutatja ki, hogy ez a demokratikus rendszer által kialakított zsarnokság a „keresztény polgárisodást” lerombolja – ily módon kötve össze a két, általunk vizsgált fogalmat.³¹

Központosított állam és önkormányzat

Térjünk hát rá a második, Tocqueville által is érintett témára: az állami központosításra, és ellentétére, a községi önkormányzatiságra. Eötvös kertelés nélkül, feketén-fehéren mondja ki azt a tételt, amelyet a téma szempontjából a legfontosabbnak tart: „Szilárd alapon nyugvó községi élet az egyedüli eszköz, mely az egyén elszigetelt állását a roppant államhatalom irányában megszünteti, anélkül, hogy az állam fönnállása veszélyeztetetné.”³² Látnunk kell, hogy az állam fennállásának veszélyeztetését eleve kizárja Eötvös, ami megmutatja, hogy a községi élet nem az állam életének az alternatívája, helyettesítője. Épp ellenkezőleg. A magyar gondolkodó a két elv – az állami és az önkormányzati elv – megőrzését tartja a követendő iránynak. Az elkerülendő két veszély ugyanis szerinte egyfelől „az államhatalom korlátlan uralomra való törekvése”, valamint „az állam egyes részeinek teljes önállóságra [...] törekvése”.³³ Vagyis a két elv

³¹ Eötvös Tocqueville-utalásai: Eötvös (1981): i. m. I. 467–469.

³² Eötvös (1981): i. m. II. 355.

³³ A II. kötet Ötödik könyvének címéből vett kifejezések.

párhuzamos megőrzésének az a feltétele, hogy mindkettő csak korlátozottan érvényesülhessen.

Eötvös elfogadni látszik Tocqueville befolyásos véleményét arról, hogy a demokrácia ugyanolyan módon veszélyezteti a községi életet, mint korábban egy-egy zsarnoki rendszer. A községi élet veszélyeztetése pedig az egyéni szabadság veszélyeztetését hozza magával, mivel a községi élet volt az az intézményes garancia, amely védte az egyéni szabadságot az egyeduralkodó rendszerekben. Persze nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az egyéni szabadság sajátos értelemben jelenik meg Eötvös szövegében. Azt a szabadságot jelenti, hogy az egyén részt vehessen a köz ügyeinek intézésében, így többek között és kitüntetetten a közre vonatkozó döntések meghozatalában. Ez a szabadságfogalom igen közel áll a Constant-féle régiek szabadságához, illetve a Berlin-féle pozitív szabadságfogalomhoz. Ez a szabadságfogalom az, amely gyakran előtűnik a republikánus elmélet híveinek, így Skinner és Pettit elméleteiben is. Mindez azért fontos, mert a klasszikus liberalizmus kortárs elméletirői (gondoljunk John Stuart Millre például) az egyéni szabadság modern, negatív fogalma mellett kötelezték el magukat, amely nem a politikai jogok gyakorlásának szabadságát jelenti, hanem a magánélet azon körét határozza meg, melybe az állam nem szólhat bele. Az itteni szabadságfogalom azonban nem a negatív szabadság helyett jelenik meg Eötvösnek a községi önkormányzatiságot elemző gondolatmenetében. Hiszen a negatív értelemben vett egyéni szabadságot a korlátlan hatalom legsúlyosabb áldozatának tekintette már korábban is. Ám az önkormányzatiság és az állami centralizáció ellentétében nyilván egy másik szabadságfogalomnak kell előkerülnie – hiszen a községi szabadság nyilván nem a negatív szabadságot biztosítja elsődlegesen, hanem épp a közösség ügyeiben való részvétel pozitív szabadságát. Ám szerinte közvetett módon a politikai részvétel szabadságának megvonása a modernnek negatív egyéni szabadságát is veszélyezteti – hiszen a korlátlan hatalom nyilván minden további nélkül figyelmen kívül hagyhatja a magánélet területét is. Ebben az értelemben Eötvös mondandója éppen az, hogy a közösség ügyeiben való részvétel pozitív szabadsága, amit a községi önkormányzat adhat meg szélesebb rétegeknek, végül is a negatív szabadság érvényesülését, vagyis a magánélet zavartalan működését is biztosítani fogja azáltal, hogy a demokrácia zsarnokságának korlátot szab.

Végül vessünk egy közelebbi pillantást arra, hogy is körvonalazza Tocqueville a községet az amerikai demokráciáról írt könyvében. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az a létező gyakorlat, amelyet az Egyesült Államokban talált, eltért mind a francia közigazgatási rendszertől, mind a magyar királyságra jellemző megyerendszer

léptékétől – ezért Eötvös számára nyilván nehézséget jelentett általános érvényű értelmezése. Tocqueville szerint „az új-angliai község a francia kanton és község között helyezkedik el”.³⁴ S érdemes megjegyeznünk, hogy míg az eredeti francia nyelvű szövegben a „commune” kifejezés szerepelt, az angol nyelvűben a kifejezés a „township” – e két kifejezésnek is nyilvánvalóan más a jelentéstartománya. Tocqueville azonban eloszlatja a bizonytalanságot, s számszerűen meghatározza a léptéket: „Általában két-három ezer lakosa van, nem túlságosan nagy, így mindenkinek nagyjából azonosak az érdekei, viszont elég népes ahhoz, hogy a jó igazgatás feltételei mindig biztonsággal megtalálhatók legyenek benne.”³⁵ Ez a nagyságrend két véglet között az arany középút: a község még elég korlátozott számú ahhoz, hogy az érdekegyesítés lehetséges legyen – ez a téma különösen érdekeltette Eötvöst, aki a magyar helyzetben is kulcsfontosságúnak gondolta az érdekegyesítés programját –, persze egy teljes országnyi népesség körében ez sokkal kevesebb sikerrel kecsegtetett, mint az egy helyen élők közösségében.³⁶ Még a megyerendszer sem tudja biztosítani ezt az egységes nézőpontot, amelyet a közös lakóhely biztosít. De nemcsak Magyarországra nehezen applikálható az amerikai községi modell, Tocqueville szerint: „Bátran mondhatjuk, hogy az európai kontinens összes nemzetei közt nincs egy sem, amelyik ismerné.”³⁷

Tocqueville már-már vakmerően fogalmazott meg ilyen sommás állításokat, amelyek bizonyítatlanok maradtak, s ezért nyilván vitathatók. Gondolatmenete időnként ellentmondásokhoz vezetett. Ilyen ellentmondás volt az, hogy miközben szerinte ennek a községi formának a megszületése a legtermészetesebb, másfelől viszont „úgy tűnik, közvetlenül Isten keze nyomán kel életre”.³⁸ De legtöbbször az alaposabb kifejtés eloszlatja az ellentmondásokat. Így például világossá válik, hogy igazi értéknek nem is annyira a község létét, hanem a községi szabadság (*la liberté communale*) létrejöttét tekintette. Ez viszont nagyon is nehezen jön létre, viszont a központi hatalom könnyedén szét tudja zúzni. Főleg addig, „amíg nem hatolt az erkölcsbe”, aminek viszont az a feltétele, hogy már előtte meglegyen a törvényekben. Ellentmondásos, hogy a községi szabadság

³⁴ Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. Ford. Frémer Jusztina et al. Budapest, Gondolat, 1983. 50.

³⁵ Tocqueville (1983): i. m. 51.

³⁶ A témáról lásd Gergely András: A nemzeti és nemzetiségi érdekegyesítés formálódása. In Gergely András: *Egy nemzetet az emberiségnek*. Budapest, Magvető, 1987. 121–135.

³⁷ Tocqueville (1983): i. m. 49.

³⁸ Tocqueville (1983): i. m. 48.

kialakulásához időre van szükség – s mégis azt állítja a francia szerző, hogy miközben Amerikában már létezik a községi szabadság, Európában még nem tűnt fel. Pedig a községi intézményrendszer a szabadság iskolájaként szolgál: általa sajátíthatja el a nép a szabadságot. Pontosabban nem is a szabadságot, hanem azt, hogy „hogyan élhet vele békésen és szokhat hozzá alkalmazásához”.³⁹

A szabadság községi szintje azonban csak akkor működhet, ha a magasabb szerveződési formákkal, tartományi, állami szinttel összhangban tud működni. Ilyen szempontból mintája Új-Anglia. „Új-Angliában a közjogi intézmények összetett és szabályos együtttest alkotnak; kellőképpen régiek; erősek a törvények és még erősebbek az erkölcsök jóvoltából; hihetetlen befolyást gyakorolnak az egész társadalomra.”⁴⁰ E harmonikus viszonynak is fontos előfeltétele van a francia gondolkodó szerint. Az tudniillik, hogy a szabadságot ne az államtól kapja kegyként vagy feltételekkel a helyi önkormányzat, hanem ő maga eleve rendelkezzen vele, s csak bizonyos, ma így mondanánk, össztársadalmi érdekek miatt kelljen lemondania bizonyos összetevőiről. Tocqueville szerint épp erről van szó Új-Angliában. Itt a községek eredetileg mintegy önálló államként működtek, s szuverenitásuk emléke a 19. században is érzékelhető volt. Miközben nyilvánvalóan létezett már a társadalmi érdek is, tovább élt a községi érdek fogalma is, amely igencsak fontos szerepet játszott a polgárok politikai gondolkodásában. Tocqueville azt is kész kijelenteni, hogy „egyetlen olyan lakossal sem lehet találkozni Új-Angliában, aki elismerné az állami kormányzatnak azt a jogát, hogy a tisztán községi érdekek irányításába avatkozzék”.⁴¹ Persze e kijelentés sem tekinthető empirikusan igazoltnak, de jól kifejezi Tocqueville gondolkodásának irányát.

Nagyon érdekes az, ahogy jellemzi a helyi, községi érdek kialakulásának folyamatát. Szerinte ez maga is egyfajta, nem is minden elemében tudatos tanulás eredménye, amit épp az tesz lehetővé, hogy ez a politikai szerveződési szint még a legalapvetőbb, elementáris kapcsolati formához, a családi viszonyhoz is közel áll. „Ez tudja lecsillapítani, mérsékelni azokat a szenvedélyeket, amelyek az emberben a társas együttműködés ellen hatnak; a szenvedélyek, amelyek oly gyakran megzavarják a társadalmat, egészen más alakot öltenek akkor, ha a házi tűzhely közelében, szinte a család kebelén belül érvényesülhetnek.”⁴² Vagyis a családi

³⁹ Tocqueville (1983): i. m. 49.

⁴⁰ Tocqueville (1983): i. m. 50.

⁴¹ Tocqueville (1983): i. m. 56.

⁴² Tocqueville (1983): i. m. 59.

kapcsolat nyomja rá bélyegét erre a politikai kultúrára, némiképp Arisztotelészre emlékeztető módon. Az is elmondható azonban a francia utazó gondolkodásáról, hogy kantianus módon egyszerre vallja az ember társias és társiatlan (önző, önérdeket követő) természetét. Ahogy a legutóbbi idézet is mutatja, az embert szenvedélyei szembe tudják fordítani a társadalommal, ám a családi kapcsolat képes megfékezni ezeket az önző indíttatásokat az emberi természetben, s kialakítja azt a közös érdeket, amely lehetővé teszi a helyi önkormányzat hatékony és a közjó érdekét szolgáló működését.

Ez a viszonyrendszer rendezi az egyén, család, helyi közösség és a társadalom egészének kapcsolatát Tocqueville *Amerikájában* éppúgy, mint az Eötvös által normatív érvénnyel megfogalmazott politikai rendszerben. E tekintetben az önkormányzatiság és a közjó egyensúlyi követelménye hozza leginkább közös nevezőre Eötvös és Tocqueville gondolkodását.

Összefoglalás

Ezzel pedig elérkeztünk dolgozatunk összefoglalásához. Eötvös valamivel nagyobb hangsúlyt fektetett a központi kormányzat működésének megszervezésére, mint Tocqueville – amit meglepőnek is tarthatunk, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar történelemben a vármegyék önállósága milyen fontos szerepet játszott, s hogy másfelől Európában épp a Francia Királyság mutatott példát a helyi szintek megregulázására és a központi kormányzat aránytalan megerősítésére. De 1849 után Eötvös is jól látja már a helyi önkormányzás értékét és jelentőségét is, s ebben valószínűleg joggal nevezhető Tocqueville követőjének.

Ha – nem feledve a nyilvánvaló politikai-kulturális különbségeket – a további hasonlóságokat próbáljuk összefoglalni, kijelenthetjük, hogy mind Eötvös, mind Tocqueville szerint fontos szerepet játszott a kereszténység a modern nyugati politikai kultúra kibontakozásában. Persze mind a ketten tudatában vannak a modern (és nem az antik) demokrácia szekularizáló hatásának, de épp ezért hangsúlyozzák a kereszténység „örökölt” szerepének jelentőségét. Mindketten vallják, hogy az ember önző szenvedélyeit meg kell szelídíteni, s ahogy a családi kötelékek hatása is fontos lehet ebben, ugyanúgy a kereszténység is jótékony befolyást gyakorol az emberek viselkedési és gondolkodási formájára is.

Legáltalánosabb szinten azt mondhatjuk, mindketten kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a politikában annak a kulturális ökoszisztémának, amely egy-egy kisebb vagy nagyobb közösséget jellemez. Mindketten képesek voltak megha-

ladni saját nemzeti kultúrájuk szűkebb látókörét, miközben nemzetközi tapasztalataikat mindig hazájuk hasznára, annak nemzeti érdekeit figyelembe véve próbálták elméleti szinten és gyakorló politikusként is kamatoztatni. Az euroatlanti kultúra elkötelezettjeiként léptek föl, egy ideális összeurópai diskurzus részeseiként. Más-más kihívásokkal szembenézve is közös volt az értékrendjük: az egyéni és a közösségi szabadság elkötelezettjei voltak, ám a szabadságot nem tekintették öncélúnak, hanem mindig az emberi természet egészét tekintették, s a keresztény hagyománynak megfelelő közjó fogalmát tekintették politikai értéknek. E megfontolásokból is az következik, hogy végső soron mindketten túlléptek a reálpolitika, a hatalmi logika sémáin, és értékrendjükben a művelődés és polgárosodás általános kulturális szempontjait tartották irányadónak.

Felhasznált irodalom

- Barta Attila: Tocqueville az amerikai közigazgatásról. *Miskolci Jogi Szemle*, 4. (2009), 1. 113–135.
- Concha Győző: *Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika*. Budapest, Athenaeum, 1908.
- Csepeli Réka: Tocqueville eszméi Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 100. (1993), 12. 1483–1490.
- Demeter M. Attila: *Nacionalizmus és patriotizmus között. Báró Eötvös József a nemzetiségi kérdésről*. Online: http://real.mtak.hu/63298/1/Eotvos_Jozsef_korr.pdf
- Eötvös József: A francia forradalom okai. *Budapesti Szemle*, 1. (1857), 3. 323–373.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Budapest, Magyar Helikon, 1981.
- Fenyő István: Eötvös és Tocqueville. *Aetas*, 22. (2007), 1. 127–134.
- Gángó Gábor: Forradalom és demokrácia. Eötvös József és Alexis de Tocqueville 1848-ról. In Fülöp Endre – Ocskay Gyula – Pogonyi Szabolcs (szerk.): *Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville-tanulmányok*. Pilismarót, Politikai Filozófia Közhasznú Alapítvány, 2006. 52–65.
- Gergely András: A nemzeti és nemzetiségi érdekegyesítés formálódása. In Gergely András: *Egy nemzetet az emberiségnek*. Budapest, Magvető, 1987. 121–135.
- Gyarmati Enikő: Johann Caspar Bluntschli és Báró Eötvös József a német egységről. *Aetas*, 30. (2015), 2. 75–102.
- Horkay Hörcher Ferenc: Az amerikai demokrácia Magyarországon. A magyar Tocqueville, 1834–43. *Holmi*, 6. (1994), 11. 1608–1615.

- Karácsony András: Eötvös mint klasszikus? [Blogbejegyzés]. *Jog.történet. Az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport blogja*, 2021. február 22. Online: <https://mtajogtortenet.elte.hu/media/95/96/4c0240be7a80191f296a0ac8d15f881c9bde181d18d52552107b36d2daf/Karacsony-Andras-Eotvos-klasszikus.pdf>
- Lukacs, John: *Alexis de Tocqueville utolsó napjai*. Ford. Horkay Hörcher Ferenc. *Vigilia*, 67. (2002), 10. 739–747.
- Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1980.
- Nyíri Kristóf: *Európa szélén. Eszmetörténeti vázlatok*. Budapest, Kossuth, 1986a.
- Nyíri, Kristóf: Intellectual Foundations of Austrian Liberalism. In Wolfgang Grassi – Barry Smith (szerk.): *Austrian Economics. Historical and Philosophical Background*. London–Sydney, Croom Helm, 1986b. 79–106.
- Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában*. Ford. Frémer Jusztina et al. Budapest, Gondolat, 1983.
- Trefort Ágoston: Tocqueville emlékezete. In Trefort Ágoston: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Budapest, MTA, 1881. 3–64.
- Vikol Katalin: Tocqueville és hatása Magyarországon. Centralisták és liberálisok vitái a reformkorban. *Világosság*, 17. (1981), 2. 73–79.
- Veliky János: *Polgárosodás és szabadság – Magyarország a XIX. században*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

Tóth Kálmán

Báró Eötvös József az európai politikai közösség alapértékeiről¹

Báró Eötvös József, a Batthyány-kormány egyetlen olyan tagja, aki a kiegyezés után is miniszterként működött, 1869-ben a vallások egyenlőségének kimondására irányuló törvényjavaslatával kísérletet tett – a képviselőház többsége által követelt – egyház és állam szétválasztása liberális elvének magyarországi megvalósítására.

A törvényjavaslat benyújtása előtt azonban fontosnak tartotta, hogy informálisan egyeztessen a magyarországi katolikus egyház fejével, Simor János hercegprímással, mivel hívő katolikusként nem akart nyíltan szembemenni az egyház álláspontjával.

Tanulmányomban kettejük levélváltásának 1869. november–decemberi dokumentumai alapján, amelyek Esztergomi Prímási Levéltárban őrzött kéziratának másolataihoz az Eötvös levelezésének kiadásán dolgozó OTKA-kutatócsoport megbízott résztvevőjeként jutottam hozzá, kísérletet teszek Eötvösnek a keresztény vallásra mint az európai civilizáció alapjára, a politikai közösséget összetartó, a Carl Schmitt-i értelemben vett *politikait* megelőző, az államtól független, de annak működőképessége szempontjából nélkülözhetetlen összetartó erőre vonatkozó nézeteinek bemutatására.

Eötvös 1869. november 3-án kelt levelével² együtt juttatta el Simorhoz a vallás szabad gyakorlatáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról készített törvényjavaslatát. Levelében leszögezte, hogy személy szerint csak a katolikus egyház autonómiájának megvalósítása után tartotta volna célszerűnek a törvényjavaslat benyújtását, azonban ellenzéki politikusok (Irányi Dániel, Tisza Kálmán) erre irányuló törvényjavaslatai, valamint a protestáns egyházak beadványai miatt a további halasztás az ügyre nézve csak káros következményekkel járna. Érvéle szerint azután, hogy 1848-ban kimondták a bevett vallások

¹ A tanulmány az Eötvös József levelezésének kiadása 2. (OTKA K 131564. sz.) című kutatás támogatásával készült (<http://nyilvanos.otka-palyazat.hu/index.php?menuid=930&lang=HU&num=131564>).

² Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban: EPL), Simor-magánlevéltár 98/1869.

közötti teljes egyenlőség és viszonyosság elvét, majd 1868-ban ezt az elvet egy nem keresztény vallásra is alkalmazták,³ „hazánkban egy vallásegyenlőségi törvénynek principalis ellenokai nem léteznek többé”. Mivel az uralkodó Lajtán túli tartományaiban már szentesítette az ezt kimondó törvényt, „így a magyar vallás miniszternek nem áll hatalmában, oly törvény előterjesztése ellen tiltakozni, melyet az egész törvényhozás kíván s melyre nézve a Fejedelem mint a törvényhozás másik forrásának belé egyezése nem csak tudva van, de a Lajtán túli sanctióból bém bizonyítható”.

Mindebből kiindulva Eötvös arra törekedett, hogy a törvény a katolikus egyház számára „a lehetőségig sérelmes ne legyen”. Klasszikus liberális nézetei szerint „nem az lévén sérelmes az egyes confessióra nézve ha másoknak szabadság adatik, hanem csak az ha saját szabadsága megszoríttatik”. Ebből az alapelvből kiindulva a törvényjavaslatával elérni kívánt célja az volt, hogy a katolikus egyház a tervezett autonómia⁴ alapján a protestáns felekezetekkel azonos jogállásba kerüljön, és az állam is csak olyan mértékű kontrollt gyakorolhasson belső ügyei felett, mint azok esetében. Nézetei szerint a magyarországi katolikus egyház híveinek száma, valamint „anyagi és szellemi” ereje alapján nem kellene tartson az egyenlőségtől: „az egyenlőség annál kedvezőbb a katolicismusnak mennél teljesebb; mert ki tényleg suprematiával bír annak nagyobb privilegiumot a szabadságnál biztosítani nem lehet.”

Eötvösnek saját egyházához való viszonyulása nehezen érthető meg azon szellemi háttér ismerete nélkül, amely őt a nyugat-európai liberális

³ Köszönettel tartozom Cieger Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet Eötvös ezen állításának problémás voltára. Véleménye szerint valószínűleg szándékos csúsztatásról lehetett itt szó Eötvös részéről, mivel a hazai jogalkotás a vonatkozó törvények értelmében ekkor még nem jutott el a bevett vallások teljes egyenlőségének és viszonyosságának az izraelitákra is kiterjedő kimondásáig. Sem az 1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében, sem az 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról című törvényekből nem lehet ezt kiolvasni. Ha Eötvösnek igaza lett volna, akkor nem lett volna szükség az 1895. évi XLII. törvénycikkre az izraelita vallásról. Eötvös állítása pontos háttérének tisztázásához további kutatások szükségesek.

⁴ Az Eötvös által tervezett, és végül meg nem valósult katolikus autonómia tervezetéről, és az ezzel kapcsolatos korabeli vitákról lásd Concha Győző: *Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez*. Budapest, Szent-István-Társulat, 1918. 203–276; Cieger András: Az elvszerűség paradoxonjai: Eötvös József második minisztersége (1867–1871). In Gángó Gábor (szerk.): *„A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra.” Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2013. 329–357, 337–345.

katolicizmus eszmevilágához kapcsolja. Ez a kapcsolat leginkább Charles de Montalembert gróffal, a francia liberális katolikusok vezéregyéniségével két évtizeden át rendszeresen folytatott levélváltásán keresztül vizsgálható meg, amelyet először Concha Győző tett hivatkozott könyvében eszmetörténeti vizsgálódás tárgyává. Concha megállapítása szerint „Eötvös Montalembert-tel [...] rokonirányú liberális katolikusként bontakozik ki a levelekből is, melyek némi részben talán pótolhatják a Montalembert-ről tervezett, sajnos már meg nem tarthatott emlékbeszédet.”⁵ Montalembert liberális katolicizmusát jelen tanulmány keretei között csak röviden érinthetjük. Concha összefoglalása szerint a francia gróf az állam és az egyház szétválasztásának, valamint „a katolicizmus és a demokrácia szövetségének”⁶ elkötelezett híve volt, aki publicisztikai, képviselői és irodalmi tevékenysége során a francia (gallikán) egyház függetlenségét nem Rómával, hanem a francia állammal szemben tekintette fontosnak, amiért ellenfelei az ultramontanizmus vádjával illették.⁷ Concha szerint Montalembert-hez hasonlóan Eötvös is a „szabad egyház szabad államban” elvét képviselte, „egyenlő szeretettel az egyház s az alkotmányos szabad állam irányában”.⁸ Mindezt „a bevett egyházak s a polgárilag és politikailag egyenjogúsított izraeliták vallási autonómiája által vélte megvalósíthatni”.⁹

A kellő diszkréció mellett kikért hercegprímási vélemény azonban nem osztotta a vallás- és közoktatásügyi miniszter álláspontját. 1869. november 16-án kelt hosszú levelében¹⁰ Simor részletesen kifejtette fenntartásait az általa „mind vallásérkölsi, mind politikai tekintetben – hazára és társadalomra nézve egyiránt szerencsétlenségnek” tartott törvényjavaslatról. Nézetei szerint „az uralkodó vallásügyi mozgalmak elsősorban a katolika egyház ’s ennek hazánkban bírt történeti és közjogi állása ellen vannak intézve”. A sajtó és az irodalom terén tapasztalt „minden mértéket túlhaladó gyűlöletes és ellenséges izgatás”-ra vezeti vissza a parlament általa félrevezetettnek tekintett többségének nézeteit. Álláspontja szerint: „A catholicismus a magyar álladalom, a dynastia, ’s a közös monarchia egyik legerősb, legbiztosabb eleme, a nélkül, hogy a józan és üdvös haladás vagy polgárisodás igényeinek legkevésbé is útját állná.” Bár „igen

⁵ Concha (1918): i. m. 9.

⁶ Concha (1918): i. m. 12.

⁷ Concha (1918): i. m. 12.

⁸ Concha (1918): i. m. 210.

⁹ Concha (1918): i. m. 211.

¹⁰ EPL, Simor-magánlevéltár 98/1869.

vigasztalónak és biztatónak” nevezte Eötvös meggyőződését, amely szerint tényleges szupremáciája mellett a katolikus egyház számára az egyenlőség csak kedvező lehet, azonban tart attól, hogy „az egyenlőség és viszonyosság elve még inkább kizsákmányolható lesz a catholicismus és katolikusok hátrányára, ha maga az elv szigorúan és óvatos körültekintéssel nem leendő formulázva”.

A törvényjavaslat egyes elemeit tekintve a hercegprímás különösen sérelmesnek tartotta, hogy az nemcsak a már létező, hanem a jövőben potenciálisan létrejövő valamennyi felekezetet is egyenlőnek nyilvánítja, azonban a katolikus egyház esetében „állami jogokat emleget s ezen állami jogok fenntartását helyezi kilátásba”. Simor nézetei szerint ez utóbbi azért elfogadhatatlan a katolikus egyház számára, mivel ezen patronátusi, fővédnöki előjogokat és kiváltságokat a katolikus egyház feje, a római pápa kizárólag a katolikus Magyarország apostoli királyára személyesen ruházta át, és nem általában az államhatalomra. Amennyiben az uralkodó ezen előjogairól lemondana, akkor azok „nem a magyar államra, hanem a római szentszékre szállanának vissza”.

A hercegprímás aggályosnak tartotta továbbá a törvényjavaslatban a katolikus egyházzal szemben igényelt állami jogok megszüntetésének az országos törvény által biztosított autonómia megvalósulásához kötését is, amely „ha bármily előre nem látott oknál fogva ezen autonómia létre nem jöne – a kath. egyházat – az egyenlőség ’s viszonyosság elve dacára – már előre törvényesen örök gyámságra és szolgaságra ítélné”. Problematikusnak tekintette a katolikus autonómia országgyűlési jóváhagyáshoz való kötését is, mert az szerinte „nem az állam és egyház, hanem az egyház ’s apostoli patrónusa közt végzendő ügy”. Simor ezeken felül elfogadhatatlannak tartotta „a keresztény és nemkeresztény egyének” közötti házasság állami elismerését, amellyel kapcsolatban fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „a parlament ily intézkedést jelenleg csakis a zsidók miatt tarthat opportunusnak, eltűrhetőbb lett volna, a zsidók vegyes házasságáról alkotni valamely törvényt, mintsem ezt azon általánosságban formulálni, hogy a keresztény minden nem kereszténnyel, tehát törökkel, tatárral, mormonnal s bármily pogánnyal is házassági viszonyba léphet”. Magát a polgári házasság intézményét is elutasította, amelyet „a keresztény családi élet nagy veszedelmének” nevezett, és a községi anyakönyvek bevezetését is ebbe az irányba mutató intézkedésnek tekintette.

Simor az állami túlterjeszkedés példáinak tartotta mindezeket, „melyek az egyház befolyását társadalmi tekintetben is háttérbe szorítják, az egyház irányadása alól még a családi életet is elvonni igyekeznek, s melyek minden egyéni, családi és társadalmi mozdulatát a polgároknak a mindenható állam

örkődése, uralma, rendszabályozgatása és megadóztatása alá helyezik”. Érvelésében figyelemre méltó módon átveszi a felvilágosodás és a liberalizmus fogalomkészletének elemeit, és fordítja ezeket az általa állami túlterjeszkedésként értelmezett intézkedések legitimitása ellen:

„Bizonyosan nem azoknak van akár az egyéni és családi, akár a polgári közszabadságról legtisztább s leghelyesebb fogalmuk, kik ily intézkedések honosítását sürgetik. Valóban, eltekintve a katolikus elvektől, alig lehet más tekintetben is józan okokat találni arra, melyek hazánkra nézve ezen új szintoly költséges és vexatorius, mint káros és felesleges intézkedését a centralizáló viszketegnek és parlamentaris erőszakoskodásnak kimentethetnék.”

A hercegrímás saját konzervatív és a katolikus egyház történelmi pozícióit védelmező álláspontját történelemfilozófiai érvekkel is alátámasztotta. A külföldi példák kritikátlan átvételéből fakadó veszélyekre utalva a következőket állapította meg:

„Mi pedig Magyarországon azt hisszük, hogy a világ minden tévedéseinek és sikertelen problémáinak teljes folyamán és circulus vitiosusain (mintha azok nélkül a haladás hiányos lenne) mulhatlanul szintén át kell esnünk, habár bizonyos újításokat, mint például a közös iskolákat is, vagy egyéb találmányait s kísérleteit a centralisatióknak és állami experimentatióknak csak akkor kezdünk sürgetni, midőn azoknak hiányossága és elvetendősege más országokban már sajnos tapasztalás folytán napfényre derült.”

Nézetei szerint „hazánkat köztudomásra ezelőtt épen az mentette meg, hogy a törvényhozás vakon soha sem utánzott más országokat, óvakodott rögtönzött újításoktól s az alkotmány fejlesztésében koronkint mindig a gyakorlati szükségből s a nemzet geniusából, közérzetéből merítette intézkedéseit”. Simor a „haza” érdekét teljes összhangban vélte állani a magyar államiság létrejöttében kétségkívül kulcsszerepet játszó katolikus egyházzal, és kifogásainak figyelembevételétől nemcsak az egyházat, hanem a „hazát” is fenyegető veszély elhárítását várta, és saját pozícióját az általa képviselt (más módon szóhoz nem jutó) többség akarataként határozta meg:

„Azért is mindazok, kik az egyház jogait védik, kik a hazát féltik, s kik a társadalom keresztény alapjait megőrizni óhajtják, – a körülmények hatalmával s a pillanatnyi politikai conjuncturák elkerülhetetlen szüleményeivel s factumaival szemben velem együtt azzal vigasztalják magokat, hogy oly törvények s institutiók tartósak nem lehetnek, melyek a parlamentaris fictiókkal a népek minoritása, fájdalom – vezetői által hozatnak létre, de általában nem a nemzeti élet és valódi közakarat szükségességéből fejlődtek ki, melyek

tehát a közérzetben nem is gyökereznek s melyek ennél fogva a parlament körén kívül a polgárok és családok többségének helyeslő szavazatára soha nem támaszkodhatnak.”

A hercegprímás tehát megkérdőjelezte, hogy az országgyűlés többsége valóban az általa képviselt többségének akaratát képviselné, és általában véve a parlamentáris kormányzati forma közösségi legitimitásának problematikus voltára mutatott rá. Az adott korban ennek a kritikának az érvényessége pedig aligha volt minden kétséget kizáróan tagadható, mert még az ország férfilakosságának is csak hozzávetőlegesen 20-25%-a rendelkezett választójoggal. Azonban ne gondoljuk azt, hogy az egyébként alacsony sorból felemelkedett hercegprímás itt valóban demokratikus nézeteket hangoztatott volna. A többség, a nép akaratára számára se jelenthetett egyebet, mint legitimációs alapot a katolikus egyház privilegizált helyzetének fenntartására irányuló konzervatív nézeteinek alátámasztására. Hivatkozási alapja tehát éppen annyira fiktív és konstruált jellegű, és hatalmi érdekeket szolgál, mint amivel ő maga a parlamentáris kormányzati formát vádolja.

Simor vitapozíciójának részletes ismertetése után térjünk rá vizsgálódásunk tulajdonképpeni tárgyára, Eötvösnek az európai politikai közösség alapértékeiről vallott nézeteinek bemutatására, amelyeket Simorhoz intézett válaszevele alapján rekonstruálhatunk a vallások egyenlőségének kimondására irányuló törvényjavaslattal kapcsolatos vitájuk kontextusában. 1869. december 19-én kelt válaszában¹¹ Eötvös egyetértését fejezte ki a hercegprímás azon nézetével kapcsolatban, amely szerint a korszak egyik legveszélyesebb tendenciája a vallási közöny terjedése:

„[K]orunknak egyik legaggasztóbb jelensége a vallási közönyben található, mely, fájdalom! mindinkább hazánkban is elterjed, – egész kiterjedésében osztom e meggyőződést; és én, ki összes civilisatióknak alapját a keresztyén vallás által terjesztett eszmékben találok, nem aggodom semmi iránt annyira, mint midőn ezen eszméket egyrésztől szenvedélyesen megtámadva, – a másiktól oly gyengén védelmezve látom.”

Eötvös tehát egyértelműen amellett foglalt állást, hogy az egész európai civilizáció alapja a keresztyén értékrend, amely az adott kultúrkörön belül a politikai közösség stabilitásának legfontosabb garanciája. Álláspontja szerint a politikai elitnek kerülnie kell minden olyan lépést, amely „a vallási eszmék ’s érzületek ezen meggyengülését előmozdíthatná”, és lehetőség szerint arra kell törekedni, „hogy a mennyire lehet, e veszélyes iránynak gátak állíttassanak”. Klasszikus liberális nézeteivel ebben

¹¹ EPL, Nr. 102. Cat. 59.

a kérdésben sem tartotta összeegyeztethetőnek a gondolat- és szólásszabadságot erőteljesen korlátozó intézkedések alkalmazását, azonban az állam világnézeti semlegességének elve is távol állt tőle.

A Simorral folytatott vita tehát nem az alapértékek különbözősége, hanem a mindkettőjük által egyaránt veszélyesnek tartott vallási közönyösség terjedésének okai körül bontakozott ki. Eötvös álláspontja szerint a vallásegyenlőségről alkotott törvények nem növelték a vallási közönyt Európa más országaiban, és az egyháztól való elidegenedés okait a hercegprímás nézeteivel pont ellentétes tényezőkre vezette vissza. Történelmi példákkal alátámasztott érvelése szerint a múltban a vallási közöny két korszakban terjedt el szélesebb körben. A reformációt megelőző időszakban a műveltebb rétegek körében a humanizmus szorította háttérbe a keresztény felfogást, míg a francia forradalmat megelőző században a felvilágosodás filozófiája. A vallásszabadság és a vallások egyenlősége egyik korszakban se volt kimondva, sőt a vallási tanok és különösen az egyház befolyása elleni fellépést éppen a világi hatalom és az uralkodó egyház szoros összefonódása váltotta ki Eötvös szerint. A világi hatalom esetleges visszaéléseit is igazolni próbáló államvallás „azon meggyőződést idézte elé a nép között, hogy azon bilincsektől, melyekkel őt a világi hatalom terhelé, megszabadulnia nem lehet, hacsak egyszersmind azon hatalmat nem törli meg, mellyel az egyház a világi hatalomnak még visszaéléseit is oltalmazni látszott”.

Ezen gondolatok jól mutatják barátja, Montalembert nézeteinek hatását, amelyeket a gróf 1863-ban a belga katolikusok kongresszusa előtt tartott két beszédében fejtett ki, és amelyeket Eötvös fordítottat le magyar nyelvre.¹² Montalembert szerint a szabadság nemcsak nem áll ellentétben a katolikus egyház érdekével, hanem a megváltozott társadalmi viszonyok között egyenesen létszükséglete annak: „A szabadság tehát a legfőbb jó az egyháznak nézve, és a legfőbb szükség. De az egyház nem lehet többé szabad, csak az általános szabadság keblében. Semmiféle részleges szabadság nem létezhetik ma, s legkevésbé az egyházé, másként mint a közös szabadság garantiája alatt.”¹³

¹² „All dasjenige was Sie mir zugeschickt, habe ich erhalten, ja ich habe Ihre Schrift «l'Église libre dans l'État libre» übersetzen lassen und kann Ihnen die Übersetzung in ungarischer Sprache, wenn es Sie interessiert, zusenden.” Eötvös József báró – Charles de Montalembert grófhoz, Svábhegy, 1865. augusztus 24. Közli: Concha (1918): i. m. 280–281.

A fordítás nyomtatásban is megjelent a következő címmel: Charles de Montalembert: *Szabad egyház a szabad államban*. Ford. Matkovich Pál. Pest, Emich Gusztáv, 1864.

¹³ Montalembert (1864): i. m. 14.

Montalembert beszédében egyértelműen állást foglalt amellett, hogy az állam és az egyház összefonódása kikezdi az egyház hitelességét: „az egyház és trón közti igen benső szövetségnek csak látszata is elég arra, hogy meggyöngítse és compromittálja az egyházat.”¹⁴

Eötvös azonban a vallás és az állam teljes szétválasztását is lehetetlennek tartotta. A felekezeti autonómiák létrehozására irányuló miniszteri törekvése mellett tisztában volt a vallás által képviselt értékrendnek az állam fennmaradásához nyújtott létfontosságú hozzájárulásával:

„Nincs nagyobb csalódás, mint azoké, kik a vallás és állam oly tökéletes elkülönzéséről ábrándoznak, mely mellett azok egymásra befolyást nem gyakorolnak. Bármit tegyünk, az lehetetlen, hogy az összes népnek meggyőződése az állam alakítására befolyást ne gyakoroljanak, ’s miután épen a vallás az, mi a legfontosabb erkölcsi kérdésekre nézve e meggyőzéseknek irányt ad, a vallás által terjesztett eszmék ’s érzületek képezik azon szellemi légkört, melytől az állam kifejlődése függ. Nemcsak a tapasztalás, de maga a dolgok természete bizonyítja, hogy ott, hol erős vallásos meggyőződés létezik, az állam azon elvekkel ellentétben nem állhat, melyek a vallás által megállapítottak. De e befolyás nem kölcsönös; ’s ha egyrésztől tagadhatlan, hogy a vallás körében történt változások az állam körében is mindig a nekik megfelelő átalakulást idézték elő (mit a keresztyén-ség általános elterjedése – ’s a reformatio is egy bizonyos fokig bizonyít) soha az állam körében történt változások vallási fogalmaknak enyészését vagy csak tetemes változását sem idézhették elő. ’S midőn az állam, habár a legjobb szándékból, hogy a vallás iránt tiszteletét bizonyítsa, vagy háláját fejezze ki, a vallást protegálni akarja, midőn egyes tanait oltalma alá veszi, vagy hatalmát, mely csak morális eszközök által tartható fenn, törvények és rendeletek által biztosítani akarja; oly valamit kísért meg, mihez hatalma nincsen, ’s mi végre is csak annyiban lehetséges, a mennyiben a vallás azon magasabb állásából leszáll, mely uradalmának természetes körét képezi.”¹⁵

Amint a hosszú idézetből kiderül, Eötvös az állam és a vallás közötti kapcsolatot – némileg a német alkotmányjogász Ernst-Wolfgang Böckenförde híres dilemmáját¹⁶ előlegező módon – nem tartotta kölcsönösnek, tehát megkockáztat-

¹⁴ Montalembert (1864): i. m. 16.

¹⁵ Eötvös József báró – Simor Jánoshoz, Buda, 1869. december 19. EPL, Nr. 102. Cat. 59.

¹⁶ „[A] szabadelvű, szekularizált állam létalapját olyan előfeltételek jelentik, amelyeket ő maga nem tud garantálni. [...] Szabadelvű államként egyrésztől csak akkor maradhat fenn, ha a szabadság, melyet polgárai számára biztosít, belülről, az egyén erkölcsi lényegéből és a társadalom homogenitásából kiindulva szabályozza önmagát. Másrésztől viszont ezeket a belső szabályzóerőket az állam meg sem kísérelheti önmagából kiindulva, vagyis jogi kényszer és autoritatív parancs útján garantálni anélkül, hogy szabadelvűségét fel ne adná és – szekularizált síkon – vissza ne süllyedne ahhoz a totalitásigényhez, amelyből a vallási polgárháborúk során ő maga vezetett ki.”

hatjuk azt a megállapítást, hogy nemcsak a liberális demokrácia, hanem általában véve az állam mint politikai közösség is rá van utalva olyan rajta kívül álló tényezőkre, amelyek a fennállásához nélkülözhetetlen alapértékeket csak addig biztosítják, ameddig nem próbál túlságosan nagy befolyást gyakorolni ezekre.

Eötvös elutasította a vallás politikai célok érdekében történő instrumentálisítását, nézetei szerint történelmi példák mutatják, hogy az egyház támogatása képes volt olyan államokat hosszabb ideig fenntartani, amelyeknek a szerkezete sem az észjog, sem a polgárok érdekei által nem volt igazolható, de ezzel „az egyház mindazon ellentétet és gyűlöletet idézte elő maga ellen is, melyet az államnak institúciói érdemeltek; míg ellenben azon ellentét s gyűlölet, mely az egyház ellen egyes országokban létezett, azon arányban gyengült s enyészett, melyben az egyház az állam hatalomnak öleléséből kibontakozott”.¹⁷

Álláspontja szerint „a vallás által terjesztett eszmék s érzületek” prepolitikai értékeként¹⁸ biztosítják az államszervezet, a politikai közösség alapját, „de ellenkezőleg az állam a vallás irányában annak szilárdítására nem tehet mást, minthogy teljes szabadságát biztosítja, s irányában tisztelettel viseltetik”.

Simor nézeteivel szemben tehát pont a vallások egyenlőségének kimondása, az állam és az egyház intézményes szétválasztása szolgálja Eötvös szerint a magyar katolikus egyház érdekét, és ezt a francia és belga politikai katolicizmus példájával támasztja alá. A hercegprímással ellentétben úgy látta, hogy miután Magyarországon már 1848-ban kimondták a bevett vallások teljes egyenlőségét, és 1868-ban ezt a zsidó vallásra is kiterjesztették,¹⁹ az általános elv kimondása semelyik bevett vallásra nézve nem jár káros következményekkel, sőt éppen a katolikus vallás számára biztosít olyan szabadságot, amellyel az korábban nem rendelkezett. Erre vonatkozó álláspontját levele utolsó bekezdésében a következőképpen összegezte:

„Teljes őszinteséggel előadtam Herczagségednek nézeteimet, melyekhez még csak azon meggyőződésnek újabb kifejezését csatolom, hogy a dolgok jelen állásában azt, hogy

Ernst-Wolfgang Böckenförde: *Állami jog és erkölcsi rend. Válogatott tanulmányok*. Ford. Arató Balázs. Budapest, L'Harmattan, 2020. 23.

¹⁷ Eötvös József báró – Simor Jánoshoz, Buda, 1869. december 19. EPL, Nr. 102. Cat. 59.

¹⁸ Ferenc Hörcher: Prepolitical Values? Böckenförde, Habermas and Ratzinger and the Use of the Humanities in Constitutional Interpretation. In Horkay Hörcher Ferenc: *On the Usefulness of the Humanities. Essays – A bölcsészettudományok hasznáról. Esszék, tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 2014. 87–101.

¹⁹ Lásd a 3. lábjegyzetet.

az általános vallásszabadság tárgyában törvény alkottassék, elkerülhetetlenek tartom; s hogy tekintve az autonómiának azon fokát, melyet hazánkban a többi vallásfelekezetek élveznek, s azon állást, melyet a kath. egyház az állammal szoros összeköttetése következtében jelenleg elfoglal, a vallásfelekezetek teljes egyenjogúságának biztosítását a kath. egyházra nézve nemcsak nem sérelmesnek, hanem kedvezőnek tartom.”²⁰

A Simorral folytatott vita kontextusában tehát megállapíthatjuk, hogy Eötvös liberális katolikusként nem látott ellentétet a klasszikus liberális szabadságjogok valamennyi vallási közösségre való kiterjesztésének törvény általi kimondása és a domináns pozícióval bíró, az államhatalommal szoros kapcsolatban álló katolikus egyház érdekei között. A vallásfelekezetek egyjogúságának biztosítása²¹ és a katolikus egyház államegyházi státusának 1848-ban már kimondott megszűnése Eötvös érvelése szerint inkább erősíti az állam mint politikai közösség prepolitikai alapját biztosító keresztény értékrendet, semmint tovább gyengítené azt, mivel – amint azt láthattuk – az állam és a vallás viszonya nem kölcsönös, és az állam hatalmi törekvései a saját fennállását biztosító *politikait* megelőző értékek biztosítására a szándékolttal ellenkező hatást, a keresztény értékrend társadalmi elfogadottságának gyengülését idézik elő. Az azóta eltelt másfél évszázad európai történelmi példái alapján azonban az is látható, hogy a saját fennállásuk prepolitikai alapértékeinek létezését tagadó, a keresztény értékrenddel szemben ellenséges totalitárius rendszerek se tudták sem teljes mértékben függetleníteni magukat az európai politikai közösség keresztény értékrenden nyugvó alapjaitól, sem teljesen megváltoztatniuk az emberek gondolkodását. A vallásos értékrend nyílt tagadása is kiváltotta azt a nem szándékolt ellenhatást, amely a közép- és kelet-európai rendszerváltások után az egyházak társadalmi pozíciójának ismételt megerősödéséhez vezetett. Annak vizsgálata azonban már egy újabb vizsgálódás tárgya lehetne, hogy az egyes volt szocialista országokban az államhatalom és a történelmi egyházak közötti együttműködés mennyiben képes ellensúlyozni a globális kapitalizmus fogyasztói mentalitásának terjedésével minden korábbinál aggasztóbb méreteket öltő vallási közönyösséget.

²⁰ Eötvös József báró – Simor Jánoshoz, Buda, 1869. december 19. EPL, Nr. 102. Cat. 59.

²¹ Eötvös törvényjavaslatát végül nem fogadták el, ahogy az általa tervezett katolikus autonómia se valósult meg. A vallások közötti egyenlőségre, valamint az állam és egyház szétválasztására irányuló kérdések a századfordulón fognak ismét a politika napirendjére kerülni, amikor a hazai kormányzó liberalizmus utolsó erejével még állást foglal ebben a bonyolult kérdésben.

Felhasznált irodalom

- Böckenförde, Ernst-Wolfgang: *Állami jog és erkölcsi rend. Válogatott tanulmányok.* Ford. Arató Balázs. Budapest, L'Harmattan, 2020.
- Cieger András: Az elvszerűség paradoxonjai: Eötvös József második minisztersége (1867–1871). In Gángó Gábor (szerk.): *„A kincset csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra.” Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára.* Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2013. 329–357.
- Concha Győző: *Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonomiájának kezdeteihez.* Budapest, Szent-István-Társulat, 1918.
- Hörcher, Ferenc: Prepolitical Values? Böckenförde, Habermas and Ratzinger and the Use of the Humanities in Constitutional Interpretation. In Horkay Hörcher Ferenc: *Of the Usefulness of the Humanities. Essays – A bölcsészettudományok hasznáról. Esszék, tanulmányok.* Budapest, L'Harmattan, 2014. 87–101.
- Montalembert, Charles de: *Szabad egyház a szabad államban.* Ford. Matkovich Pál. Pest, Emich Gusztáv, 1864.

[Vákát]

Gerő András

Liberális érvényesség

A magyar liberalizmus sok kihívása közül az egyik jelentős elvi s egyben gyakorlati próba az volt, hogy a magyar liberálisok az antijudaizmus szellemétől átítatott keresztény társadalomban és államban mit kezdenek az évszázadok óta másodrendűként kezelt zsidók egyenjogúsításával, a zsidó emancipációval. Állást kellett foglalni abban, hogy fenntartják-e a jogfosztott, illetve jogszükkített állapotot; kompromisszumosan avagy teljes értékűen számolják-e azt fel. A liberálisok által választott megoldás egyben mérceteremtő erővel is bírt az akkori jelenhez képest jövő idő tekintetében. Ha a teljes értékű jogegyenlőséget választják, akkor az lesz a magyar mérce.

A zsidók polgárosítása vagy ahogy másként mondták: emancipációja, azaz egyenjogúsítása a 18. század utolsó harmadában került a politika napirendjére. Az Egyesült Államokban és Franciaországban megvalósították, és német nyelvterületen is fokozatosan egyre inkább teret hódított.

Magyarországon erről – ismereteim szerint először – Hajnóczy József értekezett. Véleménye szerint egyenlősíteni kell minden vallást.¹ Nagyváthy János, akit a magyar történelemben az első mezőgazdasági szakíróként tartanak nyilván, 1790-ben röpiratot írt, amelynek egyik része a zsidó emancipációval foglalkozik. Ő is elkötelezett híve a zsidóság egyenlősítésének. Szerinte a zsidók ugyanolyan emberek, mint bárki más, és vallásuk sem alábbvaló a többi vallásnál.² Cáfolja, hogy minden zsidó „tsalárd, huzó vonó tolvaj”, és úgy gondolja, hogy a zsidók nem „a Társaságnak Veszedelmes Nemzetség”. Úgy véli, hogy a zsidó emancipáció rövidesen megvalósul.

A zsidó emancipáció kérdése a következő évtizedekben változó erővel jelen lévő politikai kérdéssé vált. A reformkorban az 1839–40. évi országgyűlésen csúcspontot ért el az erről szóló vita, s nagyon kompromisszumosan törvény is

¹ Hajnóczy József *közjogi-politikai munkái*. Sajtó alá rendezte Csizmadia Andor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 92.

² Nagyváthy János: *A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. A Nagyívűségénél*. 1790. 28–32.

született (1840. évi XXIX. törvénycikk a zsidókról).³ Eszerint a zsidók bárhol lakhatnak a bányavárosokon és a bányakerületeken kívül; szabadon gyakorolhatnak minden kézműves és kereskedő mesterséget zsidó legényekkel és inasokkal; gyárakat alapíthatnak. A törvény megerősítette a már általuk birtokolt létező jogokat, így például azt, hogy ahol eddig biztosították számukra, ott ingatlant birtokoljanak. Előírta, hogy a rabbik anyakönyvet vezessenek, és minden iratot és szerződést valamelyik, az országban használatos élő nyelven szerkesszenek. Előírta, illetve megerősítette, hogy a zsidók állandó családneveket kötelesek viselni.

A törvény vitája során hangzott el a főrendiházban Eötvös József báró beszéde a zsidó emancipációról. A nézeteiről tanulmányt készített, amely a *Budapesti Szemlé*ben 1840-ben jelent meg.⁴ Az elfogadott törvény messze nem teljesítette ki az emancipáció fogalmát, igen távol állt Eötvös nézeteitől, de előrelépést jelentett az egyenlőség felé.

Itt és most nem kívánok foglalkozni az emancipáció részletes politikai és esztörténetével, és azzal sem, hogy a reformkorban a liberális reformellenzéken belül a zsidó emancipációt illetően milyen más, Eötvösétől eltérő megközelítések léteztek. Jelezni kívánom, de kimerítően nem szeretném tárgyalni. A szakirodalom ezt részletesen megtette.⁵

³ Lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torveny%3Fpagenum%3D27>

⁴ Eötvös József: A zsidók emancipációja. *Budapesti Szemle*, 1. (1840), 2. 110–156. A megjelenés 1841 elejére esett, noha a kiadás időpontja 1840.

⁵ Európai kitekintésben mértékadó: Jacob Katz: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada. 1770–1870*. Ford. Pap Mária. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. (A mű eredetileg 1973-ban jelent meg angolul.) Közép- és kelet-európai vonatkozásban: Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. A Habsburg Birodalom tekintetében: William O. McCagg: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Ford. Boris János – Gordos Judit. Budapest, Cserépfalvi, 1992. (Az eredeti angol nyelvű megjelenés 1989-es.) Magyar vonatkozásban lásd például Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*. Budapest, Könyvértékesítő Vállalat, 1986. 135–146. (Ez a könyv az 1922-es munka előszóval kibővített újrakiadása.); Gonda László: *A zsidóság Magyarországon. 1526–1945*. Budapest, Századvég Kiadó, 1992. 57–81; Erényi Tibor: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest, Útmutató Kiadó, 1996. 27–46; Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Ford. Ács Gábor. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999. 36–58; Gerő András: Zsidó utak, magyar keretek a 19. században. In Gerő András: *A zsidó szempont*. Budapest, PolgArt, 2005. 13–40; Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle*, 25. (1982), 2. 185–210; Konrád Miklós: Eötvös József és a zsidók. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 3. 495–509. Címével ellentétben nem csak az emancipáció kérdésével foglalkozik:

Más szempontot, pontosabban szólva módszert választok. Közel áll hozzám az, hogy halottakkal beszélgessek. Ez látszólag perverz, hiszen ezek a diskurzusok jellegükből következőleg egyoldalúak, ugyanis a halott nem tud viszszafelelni. Másfelől viszont egy ilyen időzítéssel vett beszélgetés nagyon is produktív. Először is a történész munkája jellegéből adódóan döntően halottakkal diskurál – kivéve, ha tárgya nem a szűken vett jelenkor, mert akkor élhet az „*oral history*” lehetőségével. Másodszor az is fontos, hogy az ember kiválaszthatja beszélgetőpartnerét, és így miután okos, felkészült, magas intellektuális kvalitásokkal rendelkező társat talál, maga is okosodik. Harmadrészt pedig külön öröm, ha olyan halottal lehet beszélgetni, aki világképében nagyon is közel áll hozzá. Ugyanakkor egy ilyen beszélgetésnél könnyű az „utólagos bölcsesség” lehetőségével visszaélni. Éppen ezért a diskurzusnál nagyon fontos, hogy különbséget tegyünk a korabeli és az utólagos tudás között. Ez persze nem zárja ki, hogy utaljunk a halott beszédében megbúvó ellentmondások lehetőségére.

Így aztán szeretném dokumentálni az eötvösi kompromisszummentes liberális álláspont erejét és érvényességét, s egyben történeti korlátait is. Ehhez azt a módszert választom, hogy előbb ismertetem Eötvös álláspontját, majd utalok a lehetséges ellentmondásokra, s egyben egy utólagos történeti perspektívából próbálom megítélni történelmi működőképességét. Tehát először Eötvös beszél, s csak utána én. Így néz ki a diskurzus egy halottal.

Az eötvösi nézőpont

Eötvös tanulmányában először arról ír, hogy a zsidó jogtalan, száműzött, emberi jogra érdemtelennek tartott egyén, illetve közösség. Egyben hitet tesz amellett, hogy számára az emberi szabadság alapérték. Ahogy mondja: „innen van, hogy a zsidók polgárosításának kérdése egész figyelmemet magára vonta.” Hiszen: „Nehéz nyugodtnak maradni, hol embertársaink elnyomtatása forog kérdésben.” Úgy gondolja tehát, hogy érvelni fog az emancipáció mellett, és megcáfolja azokat a megfontolásokat, amelyek sokak szerint az emancipáció ellen szólnak. A szabadság igenlésén túl hitet tesz egy másik liberális elv mellett: „az igazságnak semmi nem használhat úgy, mint ha vitatás alá vették.”

Molnár Judit (szerk.): *Emancipáció. Integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából*. Pécs–Szeged, Kronosz Kiadó – Szegedi Zsidó Hitközség, 2018.

Az első ellenérv az emancipáció ellen az, hogy a nem zsidók általánosan romlottnak tartják a zsidókat. Eötvös leszögezi: meggyőződése szerint „a szabadság nem oly valami, mit érdekért jutalmul adni rajtunk áll; hogy az minden embernek veleszületett joga, melytől vétek nélkül senki által meg nem fosztathatik”. Tehát az ő mélyen szabadelvű világképe szerint a „romlottság” tételezése senki esetében nem lehet jogcím a szabadságtól való megfosztottsághoz.

„Isten szabadságra teremté az embert, s csak hol e természetes elemében látjuk ítélnünk természetéről” – vallja Eötvös. Ebből kiindulva azt állítja, hogy a zsidóknál tapasztalt káros, sokak által megvetett tulajdonságok abból adódnak, hogy nem szabadok. Amennyiben megkapják a szabadságot, akkor, és csak akkor lehet ítélni természetükről. Megjegyzi, hogy a keresztények között is vannak „fukarok, tettetők, félénkek, gyűlölők”, de ettől még nem veszik el tőlük a jogaikat. Abszurd tehát a zsidók jogfosztottsága mellett viselkedésükkel összefüggő érveket hangsúlyozni. Úgy hiszi – s ezt különféle történelmi példák-kal kívánja bizonyítani –, ha a zsidókat nem üldözik, és nem nyomják el, akkor ennek következménye „aránylagi erkölcsi jobbulás lesz”.

Kifejezetten pozitív tulajdonságnak láttatja azt, hogy a zsidók híven ragaszkodnak vallásukhoz. Noha a judaizmussal összefonódott zsidóságot sokszor akarták megtörni, ez nem sikerült, mert „hősi szilárdsággal megtartá egy istenének hitét, s vele azon fenséges morált, melyen magasabban álló kereszténységünk épült. A zsidó nép mint egy pénz egyik oldala, elkopott, de a másik még megtartá hajdani benyomásait, s nem oly nemtelen lehet azon érc, mely ezredeken át mindennek ellent áll. ... a kő, melyet csapásaink szét nem törének, nem fogja gyengíteni országunk építményét, ha belé felvétetik.”

Eötvös tehát úgy gondolja, hogy a szabadság, az egyenjogúság körülményei között változik a zsidók erkölcsi megítéléséről kialakult kép, és ragaszkodásuk vallásukhoz erősíti az országot, nem pedig gyengíti.

Ellenérv a zsidók polgárosítása tekintetében az is, hogy egy kialakuló, fejlődő nemzetnek kára származik egy idegen elem beépítésével. Eötvös közli: ő nem kozmopolita, tehát a hazával való azonosulás számára rendkívül fontos. Úgy véli, hogy pár százezer ember polgárjogokkal való felruházása nemhogy nem veszélyezteti, hanem erősíti a magyar nemzetet. Egyfelől egy nemzetet szerinte nem veszélyeztet az, ha igazságos; másfelől a zsidók nem a német nemzet letéteményesei Magyarországon. Jószerivel itt közvetve azt állítja, hogy a zsidók asszimilálható népcsoportot jelentenek – a magyarság egy ilyen asszimilációval csak erősödne. Az, hogy részesülnek a szabadság áldásaiból, azonosulásra fogja késztetni a zsidókat, mert csak azon helyet érezhetjük hazánknak, hol szabadok

vagyunk. Ha a zsidók megkapják a szabadságot, akkor gerjed fel honszeretetük. Amíg kirekesztve vannak, addig nincs okuk szeretni Magyarországot.

Sokan azt gondolják, hogy a zsidók a maguk vallása miatt úgy vélik: „hazájuk a Jordán partjain a nagy Libanon hűs völgyében áll, s csak ennek emlékenél dobog fel szívük.” Eötvös szerint ez nem áll. Ő úgy látja, hogy a vallási kötődésből eredő „haza” fogalom a zsidóknál inkább szimbolikus, mint valós. Azt mondja: „S ha talán néhány zsidó elcsábítva szent könyvének hibás magyarázata által földi hazájának helyreállításán álmodoznék is, lehet-e ezt a polgárosítás ellen okul felhozni, midőn e nemzet míveltebb része e Messiás-reményeket majdnem általánosan allegorice magyarázza?” Eötvös osztja azt a nézetet, miszerint a zsidók Messiása az lesz, aki a polgári jogok megszerzésében segíti őket.

Eötvös külön kitér arra, hogy jó néhányan a zsidó vallás elveiből kiindulva azt veszélyesnek ítélik a keresztény társadalomra nézve. Elvileg leszögezi: „Az országnak polgárai vallására befolyása csak annyiban lehet, amennyiben elvei a közállományra nézve veszedelmesnek találtnak.” Ezután hosszabban bizonyítja azt, hogy az Ótestamentum „legdicsőbb emléke egy eltűnt civilizációnak”. A zsidó vallásból ered a tízparancsolat, amely a keresztény erkölcsnek is alapja.

Mindezek alapján arra jut: „Ha tehát egyes, a szent könyvekben talált mondasok néhányak által a polgárosítás ellen hozatnak fel, nem lehetne-e több joggal az emancipáció mellett az egész törvénykönyv szellemére hivatkozni, melyről Krisztus maga mondá: hogy küldetése nem elrontani, de megerősíteni a törvényt [...]” Szerinte a zsidó vallás a keresztény hit alapja, éppen ezért nemhogy nem ellentétes az emancipáció eszméjével, hanem kifejezetten erősítőleg hat a keresztény társadalom erkölcsiségére. A „szeresd felebarátod, mint tenmagad” zsidóságtól eredő keresztény elve is azt diktálja, hogy kezett kell nyújtani az elnyomottaknak. Eötvös egyben úgy gondolja, hogy az idő „később-előbb” a zsidó vallást is közelebb hozza a kereszténységhez, hiszen „egész civilizációnk a kereszténységen alapul”. Allegóriája szerint ugyan a hegy különféle oldalairól indultunk, de a tetőn találkozunk. S ahogy mondja: a nemzetek „vallásos nézeteikben is végre irányba álljanak”.

Röpirata utolsó blokkjában arról értekezik, hogy szűk látókörű érdekek nehezítik az emancipáció érvényre juttatását, és fönn akarják tartani a zsidók jogfosztását. Szerinte a céhek ellenérdekeltek a zsidók emancipálásában, noha tagjaik között virul az „áldott középszerűség”. Meggyőződése szerint a zsidók tulajdonszerzési joga elősegíti a „kapitalista” gondolkodást; „a birhatási jognak törvényes megadása nem szülhet a keresztényekre nézve semmi oly káros következtetést, amely teljes mértékben nem létezne már most is.”

Végezetül Eötvös reményét fejezi ki, miszerint „a jó és igazságos végre kivívja önmagát”; „a jó mindig többséget talál az emberek között”; „az előítéletnek halála felett alkonyodik”. Mindeközben tisztában van azzal, hogy „a zsidók emancipációja nem populáris”, de történelmi optimizmusa ezt a nehézséget leküzdhetőnek ítéli. Azt mondja: „nem hízelgői, de barátjai kellenek a népnek, s csak ki a nép javának fel tudja áldozni szeretetét, az érdemli e nevet – csak ki a mai tapsról le tudja mondani, várhatja, hogy nevének holnapja legyen.” „Nem kiváltságok, hanem szabadság kell századunkban, s ez nem létezhetik, ha nem köztulajdonunk, s ha a szolgaság – mely gazként könnyebben terjed, mint gondolnók – ki nem irtatik véggyökereiben.”⁶

Helyi érték és mérce

Eötvös a maga emancipációs álláspontjával egy teljes értékű, kompromisszumoktól mentes liberális megoldást képvisel. Ezt azért fontos leszögezni, mert liberális kortársai jelentős része nem egészen így gondolkodott. Öröklött előítéleteik, a közhangulat és a sok esetben a közhangulatot kifejező politikai cselekvések nyomán úgy gondolták, hogy helyes ugyan az emancipáció, de ezt feltételekhez kell kötni.

Jól példázza ezt az 1849. július 28-án elfogadott, szimbolikus jelentőségű emancipációs törvény. A szimbolikusság abban állt, hogy elfogadása alig több mint két héttel a világosi fegyverletétel előtt történt, így tehát a betörjesztő Szemere Bertalan és a törvényt megszavazó igencsak megfogyatkozott létszámú országgyűlés pontosan tudhatta, hogy inkább a jövőnek mutat mércét, hiszen kevés esélye lehetett arra, hogy ténylegesen működő törvényt hoz. De még ebben a helyzetben is antiliberális elemekkel feldúsított törvény született.

A Szemere Bertalan által betörjesztett törvényté lett törvényjavaslat kimondja:

⁶ Az Eötvös-szöveg felidézéséhez lásd az írás legújabb kiadását: Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. Az előszót és a jegyzeteket írta, és a sorozatot szerkesztette Szigethy Gábor. Budapest, Neumann Kht., 2003. Eötvös szépirodalmi formában visszatért a zsidó emancipáció kérdésére. 1845-ben jelent meg *A falu jegyzője* című műve, ahol megteremtette Üveges Jancsi alakját. A fizikailag és jellemét tekintve is rút zsidó Vándory Boldizsár, a református lelkész hatására elkötelezett híve lesz a becsületes, jellemes kiállásnak.

„1. §. A hazának polgárai közt vallásbeli különbség jog és kötelesség tekintetében, különbséget nem tévén, ezen elv szerint kijelentetik, mikép a magyar álladalom határain belül született, vagy törvényesen megtelepedett mózesvallású lakos, mindazon politikai s polgári jogokkal bír, melyekkel azzal bármely hitű lakosai bírnak.

2. §. A törvényes telepedésnek föltételei, ideiglenes rendeletnél fogva, a kormány által fognak meghatározatni.

3. §. Keresztény és mózesvallású közt kötendő házasság, polgári következményeire nézve, érvényesnek nyilvánítatik. Az ily házasság polgári hatóság előtt kötetik, melynek módja, ideiglenesen, rendelet által fog meghatározatni.

4. §. Egyszersmind a belügyminiszternek meghagyatik:

a) A mózesvallásúak papjaiból és népválasztottjaiból hívjon össze egy gyülekezetet, részint, hogy hitágazataikat nyilvánítsák s illetőleg reformálják, részint, hogy jövőendő egyházi szervezetekre nézve a kor kívánataival megegyező javításokat tegyenek.

b) E törvény foganatosítása azon utasítással tétetik kötelességévé, hogy alkalmas szabályok által a mózesvallásúak a kézi mesterségek és a földművelés gyakorlására vezéreltessenek.”⁷

A törvény szövegének átgondolása kettős következtetésre vezet. Mivel a polgári jogegyenlősítés akkor teljes, ha ez a vallási recepciót is magában foglalja, épp ezért a zsidó emancipáció a teljes értékű liberalizmus vállalásához vezet, amennyiben nemcsak az egyének polgári és politikai egyenlőségét mondja ki, hanem a polgári házasságot, s így közvetve a vallási recepciót is. A 2. és 4. paragrafus viszont – amely nem előfeltételeket, de mégiscsak járulékos megfontolásokat tartalmaz – más irányba visz. A „törvényes telepedés” szabályozásának igénye ténylegesen a bevándorlás szabályozását érinti, amely azonban – tegyük hozzá – csak akkor lehetséges, ha a magyar kormányzat szuverén, azaz önmaga dönthet arról, hogy kit enged be az országba, s kit nem. Ez a szuverén döntés azonban akkor nem lehetséges, ha a magyar állam egy nagyobb birodalom része. A szempontot azért érdemes megjegyezni, mert 1867-ben jelentőségre tesz szert. Következtéseim szempontjából azonban itt most fontosabb a vallásreform, illetve a zsidóság társadalmi szerkezetének átalakítására tett elhatározás kijelentése. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a szabadelvű, a polgári és politikai jogegyenlőséget elfogadó állam valamilyen módon bele kell hogy szóljon jogegyenlősített polgárai szabad választásába. (A 20. században ez sok helyütt – messze nem csak zsidókra vonatkozóan – meg is történik: gondoljunk csak a továbbtanulás

⁷ Venetianer (1986): i. m. 202–203.; Miskolczy Ambrus szentelt kismonográfiát az 1849-es emancipáció problémájának (*A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1999). Ez a munka jóval megértőbb az antiliberalis elemek tekintetében, mint az én felfogásom.

korlátozásaira, a szakmai kamarákon át érvényesített adminisztratív gátra, avagy a munkatáborok rendszerére.) Ha az állam szabad polgárai meghatározott csoportját különböző pályákra „vezérli”, akkor már nem liberális, azaz a polgári jogegyenlőség elvét sérti. Így tehát ez a passzus kifejezetten antiliberális töltetű, s tulajdonképpen megvalósíthatatlan, ha az államhatalom tiszteletben kívánja tartani a jogegyenlőség elvét.

Nem ennyire nyíltan, de lényegileg egyértelműen szabadelvűség-ellenes a vallásreform kívánalma, hiszen itt nem a közhatalom intézkedését, hanem kezdeményezési kötelezettségét mondja ki a törvény. Ha a zsidóság képviselői vallásreformot akarnak, ám legyen. Amit a törvény megfogalmaz, az inkább a közhatalom elvárása az iránt, hogy legyen ilyen reform, de a szöveg egyértelműen utal arra, hogy a közhatalom – legalábbis az elvárás szintjén – megsérti a vallásszabadság szabadelvű értékét.⁸

Így tehát két területen – nevezetesen a foglalkozás szabad megválasztása és a vallásszabadság tekintetében is – egyértelműen antiliberális az 1849-es törvény.⁹

Törvényhozási szempontból végül is az eötvösi álláspont nyer megerősítést. 1867 végén elfogadják a XVII. törvénycikket. Eszerint:

„1. § Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilváníttatnak.

2. § Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet, ezennel megszüntetetik.”¹⁰

Eötvös némi elégtétellel állapította meg, hogy eszméi a magyar törvényhozás szintjén is visszaigazolódtak. 1868. december 7-én számol be fiának arról, hogy:

„csak saját minisztériumomat tekintve, egyes kisebb törvényen kívül
a zsidóemancipációt

a görögkeleti egyház újjászervezését

a protestáns és katolikus egyházak teljes jogegyenlőségét minden viszonyaiban és népnevelési törvényeimet vittem keresztül, azaz mind a vallások egymás közötti viszonyait, mind a népnevelést illetően egészen új állapotokat. – Jó törvények magokban véve még nem elégítik ki a népek szükségét, s bármi helyesek azon elvek, melyek népnevelési

⁸ Lásd bővebben Gerő (2005): i. m. 16–28.

⁹ Elvileg az 1848-as áprilisi törvényekben is helye lett volna a zsidó emancipációnak, de ez sok ok miatt nem következett be. Lásd Gerő (2005): i. m. 13–15.

¹⁰ 1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86700017.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3F-pagenum%3D27>

és interkonfesszionális törvényeimben felállítottak, sok időre s munkára lesz szükség, míg a törvények gyümölcsiket megteremhetik. De annyi bizonyos, hogy törvényeimben egy szebb jövőnek alapjait raktam le, s evvel beérheti egy ember, főleg koromban. [Eötvös ekkor 55 éves, 58 éves korában, 1871-ben hal meg – G. A.] Nincs ezen fontos kérdések között egy, melyen harminc év óta nem dolgoztam. Sok idő ez, és sok keserű emléket hagyott maga után; de hogy mindemellett e kérdések megoldását elértem, sőt hogy azok mind az általam elállított elvek szerint, sőt általam fenntartott és keresztülvitt törvényekben oldattak meg, ez oly ritka szerencse, melyért az isteni gondviselésnek nem mondhatok elég hálát.”¹¹

Eötvös méltán elégedett. Álláspontja győzedelmeskedett. De persze a történetnek itt nincs vége. A feltétel nélküli emancipációhoz képest elég sok idő telik el, amíg az izraelita vallást is törvényesen bevett vallássá nyilvánítják (1895. évi XLII. törvénycikk).

Úgy tűnik, hogy a 19. század végére Eötvös József báró nézetei a zsidó emancipáció és az izraelita vallás egyenjogú helyzetét illetően teljes mértékben visszaigazolódtak. Azonban mindig lényeges az, hogy egy történetnek mi a kezdete, és mi a vége. Eötvös 1840-es feltétel nélküli emancipációs álláspontjának ugyan vannak előzményei, de érvelhetően és joggal gondolhatjuk, hogy a magyar politikai gondolkodás történetében ez mégiscsak kezdőpontnak számít. A zsidó emancipáció tekintetében azonban nem mondhatjuk azt, hogy 1867 lenne a végpont, s azt sem, hogy az izraelita vallás recepcióját illetően 1895 lenne a záróakkoord.

1944-ben már bizonyosan minden nyomát el akarták tüntetni az emancipációnak – beleértve ebbe hordozói fizikai létét is –, és a zsidó vallás sem élvezett egyenjogúságot. Mindezzel csak arra kívántam utalni, hogy minden történetnél fontos az, hogy mit látunk kezdetnek és végnek.

Mindez persze semmilyen értelemben nem kérdőjelezi meg Eötvös emancipációs álláspontját, hiszen nemcsak egy nézőpontot fejtett ki, hanem mérce is teremtett. Többek között ezen magyar és liberális mérce nyomán válik megítélhetővé a Horthy-korszak változó erejű és a német megszállást követően holokausztba torkolló jogfosztó politikája.

Érdekek, ellentmondások, illúziók

Eötvös elvi, kompromisszummentes liberális álláspontja alapvetően a szabadság feltétlen igényléséből származik. Másfelől nem lehet megfeledezni arról, hogy

¹¹ Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976. 572.

mint minden elvi kiállásnál, tartozik hozzá érdekmozzanat is, s ez Eötvös tanulmányában is tetten érhető. Értelmezésem során abból indulok ki, hogy liberális részről a zsidó emancipációnak két, egymással összefüggő érdekmozzanata volt. Az egyik a magyarság, a magyar etnikum erősítése; a másik az egyre inkább szekularizálódó keresztény kultúrával való minél zökkenőmentesebb együttélés, az asszimiláció. A két érdek részben összefügg.

A magyarság erősítése különösen indokolt törekvés egy olyan országban, ahol a lakosság többsége – 1920-ig bizonyosan – különféle nemzetiségekhez tartozik. A magyar liberalizmus alapvető, tudatosan vállalt célja az volt, hogy a jogegyenlőségen keresztül polgári értelemben vett nemzetet teremtsen. A nemzetteremtés összefonódott a szabadelvűséggel – miközben egyre nyilvánvalóbb lett, hogy éppen ez a modern nemzetteremtés, a rendi nemzetfogalom szétmállása és szétmállasztása fokozatosan előtérbe állítja és kiélezheti a nemzeti hovatartozás kérdését, s hasonló folyamatokat indít, indíthat el az együttesen számszerű többséget kitevő nemzetiségek körében.

A kulturális tartalmú nemzetfogalom megteremtése (nyelvújítás, Akadémia, nyelvtan, nemzeti irodalom stb.) mellett fokozatosan kiépült a liberális jogokon építkező politikai nemzetfogalom is, amely az ország nemzetiségei felé kollektív jogokat nem, személyi jogokat viszont annál inkább ígért, és amikor lehetőség kínálkozott, adott is. Úgy vélték, hogy az egyéni jogok elegendő kohéziós erőt jelentenek a kollektív, nemzetiségi mozgalmak ellensúlyozására.

Ebben a kontextusban a magyar liberálisok magyarságtudata nem építkezhetett egy kulturálisan integratív társadalomkép alapján. Pont ellenkezőleg: a magyarságot, illetve a magyarsághoz idomítani kívánt csoportokat kulturálisan is homogenizálni akarta. A nem integratív, hanem homogenitásra törekvő liberális nemzetfelfogás viszont – logikusan – nem tolerálta az eltérő kultúrájú magyarság fogalmát, s mindent megtett azért, hogy ténylegesen, kulturálisan is beazonosíthatóvá tegye azt, ami magyar, illetve azt, amit magyarnak gondol. Ebben a helyzetben a nemzeti identitás nélküli zsidóság a beolvasztás ideális alanyának bizonyult. (Tegyük hozzá: ezt a germanizáló törekvésekben gondolkodó Habsburg-politika már jóval hamarabb felismerte – gondoljunk csak a német családnevek zsidóknak elrendelt felvételére!) Csakhogy amilyen kedvező volt a zsidó nemzettudat hiánya, annyira kedvezőtlen volt a zsidó vallás ereje. Ennek oka igen egyszerű: a zsidó vallás nem pusztán hitbeli kérdésekre szorítkozik, nem pusztán elveket, normákat fogalmaz meg, hanem életvezetési szabályokat rögzít az étkezési szokásoktól a házaseletig. Nem pusztán vallás, hanem a mindennapi életet, életmódot is befolyásoló kultúra. A magyarságot

mint homogén s nem integratív kultúrát valló, történetileg kialakult felfogás számára tehát nem igazán elfogadható. S ha az eltérő kulturális jelleg vagy ténylegesen, vagy tudatilag összefonódik a munkamegosztás adott rendjével, akkor ez is kérdésessé válik, s megszületik a szándék, hogy megváltoztassák azt. (Ez indokolja az 1849-es törvény vonatkozó kitételeit, de – mint láttuk – ez ellenében áll Eötvös mondandójával.) A liberális magyar politika a kiegyezéssel sem változtatott homogenitást valló felfogásán, noha ezt a zsidóság vonatkozásában közvetlenül nem emelte a törvényalkotás rangjára.

A teljes kulturális asszimiláció kívánalma a legplasztikusabban egy hiányban jelenik meg. Az 1867-es törvény közvetve sem utal a zsidó vallás recepciójára, s a magyar törvénykezés a polgári házasság esetében is az 1890-es évek közepéig elodázza a döntést. Ez tényleges hatásában azt jelenti, hogy a zsidóság legfőbb kulturális hordozója az egyenjogúságon kívül reked.

A magyar liberalizmus ajánlata a zsidóknak 1849-ben megszorításokkal és 1867-ben teljes értékűen lényegileg ugyanaz: légy magyar, s ha magyar leszel, akkor lehetsz polgár is. Magyarságod érdekében minél nagyobb mértékben mondj le saját kulturális normáidról, szokásaidról. Ha mindezt megteszed, akkor nemcsak befogadunk, hanem el is fogadunk.

A zsidóság jelentős része akceptálta ezt az ajánlatot. Nemcsak politikailag kötelezte el magát a magyarság mellett, nemcsak nyelvileg magyarosodott el, hanem szokásrendszerében, életvitelében, szabályrendszerében is egyre jobban idomult a magyarsághoz.¹² A zsidó polgár is magyar úr akart lenni, s a díszmagyar elérése nem kényelmetlen kényszer, hanem kívánt cél lett a számára. Választását megkönnyítette, hogy a polgárosodás szekuláris jellege – minden etnikai asszimilációs kihívás nélkül is – egyre inkább megkérdőjelezte a vallási tradicionalizmus szabályait. A liberális ajánlat – tudatosan – abba az irányba hatott, hogy a zsidóság elsősorban ne saját kulturális identitásának szekulárisrá váló modernizációjában, hanem főként vallási normái formálissá tételében, eljelentéktelenítésében, adott esetben feladásában keresse önnön valóra váltását. Ha a folyamat különböző állomásain levő hitsorsosait támadás érte, akkor erőteljesen bizonygatta magyarságát, ami nem egyszerűen a nyelvhasználatban, a magyar haza iránti lojalításban merült ki, hanem annak vállalásában, hogy ez a kultúra

¹² Az asszimilációnak jelentős szakirodalma van. Megítélésem szerint a legplasztikusabb, a fokozatokat, a tökéletlenségeket, a jeleket legjobban leíró és elemző munka: Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció. Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, Corvina, 2010.

az ő kultúrája. Úgy vélte, ha csak szimbolikusan marad zsidó, akkor polgár, egyenjogú magyar polgár lehet, lesz.

A magyar nemzet gyarapításának szándéka és az asszimiláció ösztönzése visszaigazolta a kompromisszummentes, liberális emancipációt. Tehát a zsidók nagy része magyarrá lett, és jelentős részben kialakított egy olyan vallási világot, amely alkalmassá tette a keresztény társadalommal való együttélésre.

A 20. századra viszont – megint csak nem előzmények nélkül – megváltozott a nemzet fogalma. Már nem egyszerűen kulturális és politikai értelme lett, hanem egyre inkább eltolódott előbb etnikai, utóbb faji irányba. Egy faji logikájú nemzetfogalomban viszont a magyaroktól eltérő származású zsidóknak nincs, nem lehet hely. Nem asszimilálódhatnak annyira, hogy visszamenőlegesen megváltoztassák származásukat annak a nemzettudatnak számára, amelyik a származást és semmi mást nem tart lényegesnek. Nem véletlen, hogy a nemzetfogalom ezen variációja (miközben megmaradt a kulturális és politikai nemzetfogalom is) Trianon után került hatalmi kulcshelyzetbe, hiszen az ország etnikailag óriási többségében magyarrá vált – nem volt szükség arra, hogy a kulturális és politikai asszimiláció mentén növeljék a magyarság arányát.

Eötvös nem tudhatta azt, hogy eljön az etnikaiból fajivá váló nemzetfogalom kora; az a kor, amikor a zsidó emancipáció elértéktelenedik. Sőt! Nemhogy elértéktelenedik, hanem az egyre inkább fajivá váló nemzetfogalom számára teher-tétellé válik. Az, amit sokan „zsidókérdésnek” hívtak, valójában annyit jelentett, hogy vannak származási alapon zsidóként azonosítható emberek, és nekik egyenlő jogaik vannak a nem zsidókkal. Ezt tekintették problémának, bajnak azok, akik folyamatosan agyaltak a „zsidókérdés” „megoldásán”. (Véleményem szerint az idézőjel nélkül használt „zsidókérdés” mint terminológia eredendően és intenciójában éppen ezért alapvetően zsidóellenes kifejezés.) Az előbb etnikai, utóbb faji alapú nemzetfogalom számára az emancipáció az egyik legnagyobb problémát jelentette; felszámolása immár célként jelent meg, s ennek a célnak a realizálása állami szintű politikai tettekben nyilvánult meg.

Az eötvösi koncepció magyar nemzeti identitást és asszimilációt érintő érvényesülése – nem konfliktusmentesen – sikertörténetként értelmezhető egészen addig, amíg a magyar nemzetfogalom faji variációja nem került uralkodó helyzetbe. Magyar liberális részről a Horthy-korszakig visszaigazolódtott az, amit Eötvös képviselt.

De most fordítsuk meg a kérdést: a zsidók számára visszaigazolódtott-e az egyenjogúság? A válasz itt is igen, de ez az igen megkötésekkel érvényes. A zsidók – mint említettem – többségükben a magyar nemzeti eszmével azo-

nosultak, és életvilágukban kimondatlanul ugyan megőrizték a különbségeket, de sok hasonlóságot is kialakítottak a nem zsidó társadalmi közeggel. Nyelvhasználatukban is többségükben magyarra váltak. Ezen folyamatok sikerességét tekintve jellemző az, hogy amikor megjelent a politikai zsidó nemzeteszmé, a cionizmus, ez nem váltott ki komoly reakciót a magyarországi zsidóság körében. Nem véletlenül tartotta úgy a Pest-Budán született Theodor Herzl, hogy a magyarországi zsidóság a „zsidóság kiszáradt ága”. Az 1896 után megjelenő politikai cionizmus ugyanis kompetitív helyzetbe került a zsidók által már vállalt magyar nemzettudattal, s ebben a versengésben alulmaradt. Ez azért is különösen figyelemreméltó, mert a nem vallási, hanem világi, politikai zsidó nemzeteszmé egyik előfutára Natonek József (1813–1892), előbb jászberényi, utóbb székesfehérvári rabbi volt, aki 1867 után fennen hirdette, miszerint a zsidók vándoroljanak ki ősi földjükre, és ott hozzák létre saját államukat. Ő jóval Herzl előtt kívánta a vallási cionizmust politikaivá tenni.

Eötvös 1840-es szövegében a zsidók egyrészt vallásként szerepelnek, másrészt nemzetnek hívja őket. (A dualizmus kori népszámlálások következetesen vallásként tartották számon a zsidókat.) De úgy gondolja, hogy nem az ősi földre vágyanak, hanem itt, a számukra jogegyenlőséget biztosító Magyarországon keresik boldogulásukat.¹³ Míg egyfelől észleli a magyar nemzet formálódásának jeleit – maga is sokat tesz ezért –, s elkötelezetten jelzi, hogy ő nem kozmopolita, tehát a nemzeti eszmé híve, másfelől úgy véli, hogy a zsidók esetében ez elhanyagolható tényező. Nem várom el Eötvöstől, hogy megelőlegezze a halála után 25 évvel megfogalmazott cionista eszmét, de – éppen Natonek kijelentései alapján – furcsállom, hogy logikai lehetőségként nem számol azzal, miszerint a zsidók is saját nemzetet hozhatnak létre.

Mindenesetre, amikor markánsan megjelent a politikai cionizmus, akkor a magyar zsidók számára ez nem volt vonzó. S azért nem volt vonzó, mert az emancipáció eötvösi modellje működött.

Részen Eötvöst igazolta vissza az is, amit a zsidó vallás magyarországi szétszakadása jelentett. Hosszú előzményre tekint vissza a magyarországi vallási szakadás története is,¹⁴ de itt én csak a tényrt akarom rögzíteni. Az Eötvös

¹³ Ezzel a felfogással egybevág Petőfinek nem a zsidókra vonatkozó, hanem az egész társadalmat érintő megfogalmazása: „haza csak ott van, hol jog is van”. Petőfi Sándor: *A nép* (Pest, 1846. augusztus 1. és 28. között). In *Petőfi Sándor összes versei*. Budapest, Osiris Kiadó, 2019. 543.

¹⁴ Lásd erről Jakov Katz: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Ford. Ács Gábor – Stöckl Judit. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1999.

által kezdeményezett, 1868-ban összehívott zsidó Egyetemes Gyűlés véglegessé és végletessé tette a vallási szervezetek és irányzatok szétválását. Eötvös úgy gondolta, hogy kívánatos lenne egy olyan vallásreform, amely rugalmasabb szabályok révén sűrűlődszerűen biztosítja a keresztények és zsidók együttélését. Ezért hívta össze az Egyetemes Gyűlést is; meg persze azért is, mert elvi meggyőződése az volt, hogy nem az államnak, hanem az egyházi szervezeteknek kell a döntési jogot megadni, hiszen a szabad hazában az egyház is szabad.

Végül is létrejött egy olyan sajátos vallási közösség – a neológia –, amelyik nagyobb együttélési felületet jelentett a keresztény társadalommal, mint az ortodoxia. Ez annyit jelentett, hogy az emancipáció felgyorsította azt, amit Eötvös egyébként is kívánatosnak tartott. Tehát jelentős részben igazolódott az emancipáció nemzeti, kulturális, vallási hozadéka.

Eötvös nézetei viszont illuzórikusnak bizonyultak a tekintetben, hogy a judaizmus közeledni fog a szerinte „magasabban álló” kereszténység felé; ahogy ő fogalmazta: „irányba áll”. Úgy vélte, hogy hosszú távon a zsidók feladják a judaizmust, mert Krisztus eljövetelével a zsidóság küldetése befejeztetett. Ez annyit jelentett volna, hogy a zsidók előbb-utóbb áttérnek kereszténynek. Eötvös ezt nem a közeli jövőben gondolta így, hiszen tanulmányában is többször kihangsúlyozza, hogy a zsidók nagyon is ragaszkodnak vallásukhoz. Mindezen meggyőződésével együtt soha nem erőltette a zsidók áttérését, e tekintetben semmifajta kényszert nem tartott megengedhetőnek.

Meggyőződése nem állta ki az idők próbáját, s őszintén szólva nézetét inkább egy katolikus hitű ember elhivatottságának, mintsem az elemző agy tevékenységének tudom be. Kétségtelen, akár az adott korszakban is voltak példák arra, hogy zsidó származású emberek a kereszténységet, illetve annak valamelyik változatát választották. Felhozhatjuk példának Heinrich Heinét (1797–1856), aki nem ragaszkodott eredeti vallásához, és áttért protestánsnak. Ő úgy gondolta, hogy így tud „belépőjegyet váltani az európai kultúrába”.¹⁵ De példálózhatnánk a Bloch Móric néven született Ballagi Mórral (1815–1891) is. Ő szoros kapcsolatban állt Eötvössel, sőt 1840-ben röpiratot is írt Eötvös ösztönzésére.¹⁶ Miután összeveszett a zsidó vallási vezetőkkel, 1843-ban evangélikus lett, később pedig református. Az egyedi példák azonban nem jelentették azt, hogy a korszakban zsidó származású emberek tömegei hagyták volna el vallásukat. A zsidóság

¹⁵ Idézi Francois Giroud: *Jenny Marx, avagy az ördög felesége*. Ford. Szántó Judit. Budapest, Európa Kiadó, 2005. 19.

¹⁶ Bloch Moricz [későbbiekben Ballagi Mór]: *A zsidókról*. Pest, Trattner–Károlyi, 1840.

az egyetlen ókori népcsoport, amely a maga kultúrájával (a judaizmussal) évezredekig élt túl, minden üldöztetés ellenére megmaradt. „Megfogyva bár, de törve nem” – mondhatnánk Vörösmartyval.

Eötvös nagyon elvszerű, és mint láttuk, a korabeli magyar nemzeti érdekekkel egybevágó liberális nézetei a rendi elitpolitika világában hangzottak el, és később állami szinten is a cenzusos választójogra épülő, azaz liberális népképviselési elitpolitika szintjén érvényesültek. Eötvös nem tudhatta, hogy eljön a tömegpolitika kora is, amikor páratlan lehetőségei nyílnak a jogfosztásnak, a tömegessé tett ellenségkép-teremtésnek, a liberális elképzelések annullálásának, az előítéletekkel terhelt érzelmi politika tobzódásának. Éppen ezért a liberális meggyőződésű ember hitvallásának, és nem a történelmi előrelátás termékének tartom, hogy „nem hízelgői, de barátjai kellene a népnek”, és azt a nézetét is, miszerint „a jó mindig többséget talál az emberek között”.

Az isteni gondviselés Eötvös által vallott útja a tömegpolitika világában végképp kifürkészhetetlenné vált. Hihetjük, hogy – mint Eötvös – kegyeltjei vagyunk, de az is kiderülhet, hogy kárvallottjai leszünk.

A tömegpolitika világában senki és semmi nem cél, mindenki és minden csak eszköz. Még Isten is.

Felhasznált irodalom

- Bloch Moricz [Ballagi Mór]: *A zsidókról*. Pest, Trattner–Károlyi, 1840.
- Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. *Budapesti Szemle*, 1. (1840), 2. 110–156.
- Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976.
- Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. Az előszót és a jegyzeteket írta, és a sorozatot szerkesztette Szigethy Gábor. Budapest, Neumann Kht., 2003.
- Erényi Tibor: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest, Útmutató Kiadó, 1996.
- Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció. Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, Corvina, 2010.
- Gerő András: *A zsidó szempont*. Budapest, PolgArt, 2005.
- Giroud, François: *Jenny Marx, avagy az ördög felesége*. Ford. Szántó Judit. Budapest, Európa Kiadó, 2005.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon. 1526–1945*. Budapest, Századvég Kiadó, 1992.
- Hajnóczy József: *közjogi-politikai munkái*. Sajtó alá rendezte Csizmadia Andor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.

- Katz, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada. 1770–1870.* Ford. Pap Mária. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.
- Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban.* Ford. Ács Gábor – Stöckl Judit. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1999.
- Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon.* Ford. Ács Gábor. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999.
- Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle*, 25. (1982), 2. 185–210.
- Konrád Miklós: Eötvös József és a zsidók. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 3. 495–509.
- McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918.* Ford. Boris János – Gordos Judit. Budapest, Cserépfalvi, 1992.
- Miskolczy Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben.* Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1999.
- Molnár Judit (szerk.): *Emancipáció. Integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából.* Pécs–Szeged, Kronosz Kiadó – Szegedi Zsidó Hitközség, 2018.
- Nagyváthy János: *A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. A Nagyszívűségnél.* (H. n.), (k. n.), 1790.
- Petőfi Sándor összes versei.* Budapest, Osiris Kiadó, 2019.
- Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997.
- Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története.* Budapest, Könyvértékesítő Vállalat, 1986.

Gájer László

Eötvös és kora egyházpolitikai vitái

Kapcsolata a *L'Avenir* folyóirattal,
Montalembert-rel és Lord Actonnal

A következőkben Eötvös József politikai gondolkodásának néhány fontos alapelvét szeretném elhelyezni a katolicizmus és az azzal összefüggő tágabb európai politikai gondolkodás kontextusában, különös tekintettel olyan katolikus szerzők, mint Charles de Montalembert és John Acton meglátásaira. Eötvös levelezett Montalembert-rel, Acton pedig írt Eötvösről és a magyar helyzetről. Ezen kapcsolatok története mindenképpen érdekes, és gazdagítja az Eötvösről és az ő kereszténységhez való viszonyáról kialakított képet. A katolicizmus és a politika kapcsolatának vizsgálatakor kitérek a magyar katolikus autonómia történetének egy korai fejezetére is, hiszen ebben a folyamatban a katolikus Eötvösnek kulcsszerepe volt.

Montalembert személye

A legitimista családból származó Charles de Montalembert (1810–1870) 1830-ban, húszévesen vált ismertté Franciaországban, majd az egész katolikus világban, annak a Felicité de Lamennais (1782–1854) páternek az oldalán, aki akkor már több kötettel beírta magát a katolicizmus és a politikai szabadság közös történetének krónikájába. Az Angliában nevelkedő Montalembert, aki angol értelemben vett liberálisnak vallotta magát, erre az időre elsősorban szellemi, irodalmi aktivitásával hívta fel magára a figyelmet. Montalembert és Lamennais az 1830. júliusi francia forradalom után Jean-Baptiste Henri Lacordaire katolikus pappal együtt alapították meg a *L'Avenir* című lapot, amelynek alcíme *Dieu et la liberté* (Isten és szabadság) volt. A folyóirat olyan eszméket tűzött zászlójára, mint az egyház teljes politikai szabadsága, az állam és az egyház szétválasztásának igénye, valamint a katolikus egyház és a liberalizmus kibékítése. A *L'Avenir* rövidesen a liberális katolicizmus szócsöveként vált ismertté. Ennek mérhető konkrét történelmi hatása is volt, hiszen vitán felül áll például az a tény, hogy az 1831-es új belga alkotmány leginkább Lamennais elvein



nyugodott. (Belgiumban Lamennais eszméinek népszerűségét mutatja, hogy Leuvenben újranyomtatták a *L'Avenir*t, és több példányt adtak el belőle, mint Franciaországban.¹) Lamennais, Lacordaire és Montalembert 1831 decemberében a pápától kértek kihallgatást, hogy bemutassák neki főbb meglátásaikat. XVI. Gergely végül 1832. március 13-án fogadta őket, ahonnet egy, a nézeteiket összefoglaló írást vizsgálatra hátrahagyva tértek haza. Közben a francia püspökök elküldték a pápának a maguk ellenvéleményét Lamennais-ék nézeteivel kapcsolatban, azok elítélését kérve.² Ezzel egy időben a francia, az osztrák és az orosz kormányzatok szintén nyomást gyakoroltak a pápára, ugyancsak a *L'Avenir* szellemiségében megfogalmazott eszmék veszélyeit hangsúlyozva. (Tudni kell, hogy a *L'Avenir*ben rendszeresen közöltek szövegeket az elnyomott népek védelmében. Az 1830 novemberében kitört oroszellenes lengyel felkelés kapcsán ezek az írások éltették a lengyelek saját szuverenitásukért folytatott küzdelmét. Végül maga a pápa is elítélte a felkelést a *Cum primum* kezdetű körlevelében, 1832. június 9-én. A cárt Lengyelország törvényes uralkodójának nevezve kifejezte a Szentszék fennálló politikai rendbe vetett bizalmát. A lengyel eset is mutatta, hogy az egyházi vezetés az európai hatalmi egyensúly védelmében politizált, miközben a *L'Avenir* a politikai szabadság új üzenetét visszhangozta.) Ezen hatások következményeként a pápa végül elítélte Lamennais eszméit, és kiadta a *Mirari vos*³ enciklikát.

Ebben az időben (1835 és 1840) jelent meg Alexis de Tocqueville *A demokrácia Amerikában* című műve, amely nagy hatást gyakorolt Eötvös Józsefre. Eötvös később maga kereste fel levélben Tocqueville-t és Montalembert-t.⁴ Az utóbbival hosszabb levelezés bontakozott ki közöttük az 1850-es évek elejétől, jóllehet személyesen addig nem találkoztak. Az 1848-as francia forradalom után Montalembert a nemzetgyűlés tagja volt, rövid ideig III. Napóleont is támogatta,

¹ Vö. Owen Chadwick: *A History of the Popes 1830–1914*. Oxford, Clarendon, 1998. 16.

² Szövegét lásd Michael James Dempsey: *Separation of Church and State in the Works of Félicité de Lamennais and Orestes Brownson*. Lewiston–Queenston–Lampeter, The Edwin Mellen Press, 2008. 189–195.

³ A latin eredeti szöveget lásd Gregorius XVI: *Encyclica Mirari vos* (1832.08.15.). In *Acta Sanctae Sedis in compendium opportune redacta et illustrata*. Romae, Typis Stereotypis ex Officina S.C. Propaganda Fide, 1865–1908 (a továbbiakban: ASS), 4. kötet (1868) 336–345.

⁴ Vö. Erdődy Gábor: A nemzeti elnyomás és a modernizáció dualizmusáról, a neoabszolutizmus kettős természetéről, valamint Eötvös József liberális-katolikus politikai filozófiájáról. In Erdődy Gábor: *Tradicionális történelmi identitás – modern politikai eszmerendszer*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 57.

majd 1857-ig ellenzékben politizált. Eötvös és Montalembert levelezését tehát Eötvös kezdeményezte, első leveléhez (1853. január 15.) mellékelve *A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című művének első kötetét is. A negyvenes évei elején járó Montalembert remek szónok, jó politikus, ám írásait tekintve nem volt annyira népszerű, mint Tocqueville. Ismerték mint az állam mindenhatóságának bírálóját, mint a katolikus egyház kormányzati önállóságának és tanítói szabadságának védelmezőjét, illetve mint az elnyomott lengyelek, írek és svájciak jogainak védelmezőjét. Montalembert érvelt az állam és egyház szétválasztása mellett, illetve kereste a katolicizmus és a demokrácia szövetségének lehetőségét. Egyszerre jellemezte az őszinte és mély katolikus hit és a szabad alkotmányos intézményekhez való ragaszkodás.

Eötvös és Montalembert levelezése

Concha Győző kutatta fel azt a 19 levelet, amelyeket Eötvös József Montalembert-től kapott. A leveleket fia, Eötvös Loránd őrizte meg. Eötvös 12 levelét Montalembert veje, Vicomte de Meaux gyűjtötte össze. Concha a leveleket elcserélte, visszajuttatva a családhoz mind Eötvös, mind pedig Montalembert kézíratait. Levelezésük összetételéből világos volt, hogy Eötvös legalább hat levele hiányzik. Az azonban a fennmaradt levelekből is kiderül, hogy az újkori alkotmányos szabadság és a katolikus egyház viszonyának kérdésében a két levélpartner mélyen egyetértett. Montalembert-hez – Szent Erzsébet életrajzírójához – mint a katolikus egyház híres védelmezőjéhez a liberális Eötvöst sajátos csodálat fűzte. Montalembert eközben nagy érdeklődéssel tekintett Magyarországra, szerette volna a magyar alkotmányosság történetét megírni, amelyről 1867. június 12-i levelében részletesen is beszélt. Ebben betegsége megakadályozta.

Eötvös a keresztény vallás és a politikai szabadság alapelvei között szoros kapcsolatot feltételezett, államelmélete pedig enélkül nem is érthető meg. Ha ugyanis „a vallás szolgál alapul az állam szerkezetének; csak általa érthetik el azon összhangzás, melynél fogva az állam törvényeit mindenki elkerülhetetlen szükségesség s egy magasabb akarat parancsai gyanánt tűri el”⁵ – írta az *Uralkodó eszmék*ben. Eötvös úgy vélte, hogy ha az állam nem épül vallási alapon, akkor a tiszta gyakorlati ész követelményei szerint kell felállítani

⁵ Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Budapest, Magyar Helikon, 1981. I. 68.

bizonyos elveket, amelyek az alkotmány alapjául szolgálnak, ez azonban mindig nehezebb. Nézetei miatt persze a katolikusok a katolicizmus megrontójának tartották, a protestánsok saját közösségük ellenségének, míg a szabadgondolkodók a hierarchia szolgájának. Ráadásul Eötvös – a katolikus autonómia előmozdítója – Deákhoz és Andrássyhoz képest jóval kevesebb gyakorlati érzékkel rendelkezett. Az aktualitások iránt kevésbé érzékeny elméletalkotó volt, akinek tekintete mindig messzebbre nézett, az aktuálpolitikánál tágabb, elméleti perspektívát vizsgált.

Montalembert a francia (gallikán) egyház önállóságát nem Rómától féltette, hanem a gyámkodó francia államtól, amelynek ilyen szerepét még a napóleoni konkordátum is rögzítette, ezért sokan ultramontánnak tartották, a katolikus jobbszárnyhoz sorolva őt.⁶ (A katolikus egyház a reformáció elől Európa-szerte az abszolút monarchiák védőszárnya alá menekült. Ez a *status quo* azonban a nagy francia forradalomban teljesen megsemmisült, amelyet az 1815-ös konkordátum ugyan helyreállított, de az 1830-as júliusi forradalom végleg elsöpörte a Bourbon-dinasztiát. Ez az év a *L'Avenir* alapításának éve. A helyzet dinamikáját mutatja, hogy miközben a júliusi forradalom népe megszenteltségtelenítette a templomokat, a *L'Avenir* szerzői a vallással kívánták megerősíteni az új alkotmányt. Lamennais 1830-ban írta meg a *Paroles d'un croyant* [Egy hívő szózata] című művét, egy demokratikus teokrácia alapjaként, amely végül kiközösítésének oka is lett egyben.) Furcsa helyzet ez, amelyből kitűnik, hogy levelezőpartnere jóval nehezebb aktuálpolitikai helyzetben volt, mint Eötvös, amikor a politikai szabadságot akarta a katolikusok előtt megvédeni. Montalembert gondolkodásának vezérelve a katolikus hit igazságának tekintélye volt, gondolkodásának autoritásra vonatkozó alapelveit pedig Lamennais rakta le. Montalembert ebben az autoritásban látta az alkotmány, a szociális igazságosság és a demokratikus törekvések megalapozását. Küzdött az egyéni politikai szabadságáért, és ezzel egyidejűleg, ennek érdekében a pápaság világi hatalmáért, amelyben az említett tekintély érvényesülésének lehetőségét látta.

Eötvös három évvel volt fiatalabb Montalembert-nél, az 1830-as évek végén írt első regénye, *A karthauzi* – amely az irodalmi sikert is meghozta – a júliusi forradalom alatt játszódó romantikus éregény, amely a *Magyarországi Szent Erzsébet* – Montalembert írása – kötettel egy időben keletkezett. Eötvös regényének hőse végül a hitben való megnyugváshoz érkezik. És talán ez a hitbe vetett

⁶ Vö. Concha Győző: *Eötvös és Montalembert barátsága. Adalékok a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez*. Budapest, Szent István Társulat, 1918. 12.

bizalom cseng vissza az *Uralkodó eszmék* (1851) zárósoraiban is: „A keresztény polgárisodásnak eszerint nem hanyatlása, hanem teljesevé áll előttünk.”⁷ *A karthauzi* ilyen értelemben az *Uralkodó eszmék* előfutára, és Montalembert éppen ezekért a gondolatokért lelkesedett ekkoriban. Ez a gondolkör az egyén nemzettel és állammal szembeni elsőbbségének apológiája.⁸

Eötvös 1853. január 15-én írt először Montalembert-nek. Erre az időre politikailag magára maradt. 1848-as külföldre távozása után nem hozott megbékélést az 1851-es *Uralkodó eszmék* sem. „A politikai szabadság – írja Eötvös – abban áll, hogy ne létezzék oly hatalom az államban, mely nem a nép nevében s – legalább közvetve – nem általa gyakoroltatik. [...] Vagy, más szavakkal: minden alkotmány annál szabadelvűbb, minél több biztosítékot nyújt minden egyesnek, hogy a lehetőségig sokat kormányozzon és kormányoztassék.”⁹ Az egyén szabadságának hangsúlyozása és a nemzeti eszme háttérbe szorítása nem illett az akkori magyar közgondolkodáshoz. Sőt, az egész munkára igaz, hogy nem elsősorban Magyarországról szól, hanem a hazai viszonyoknál nagyobb összefüggésekben beszél egyetemes eszmékről. Montalembert politikai pályája és lelkesedése is 1848 után tört meg. *A katolikus értékekről a 19. században* (1852) című iratában hangsúlyozta, hogy az egyház az abszolút királysággal szövetkezve veszítette el hatalmát a lelkek felett, és nevelte ki a hitetlenség és a szabadgondolkodás szellemét, végül pedig a nagy francia forradalmat. Ugyanitt beszélt arról, hogy a katolicizmust csak a politikai szabadsággal – és nem az általános szavazati jog vagy a népszuverenitás bálványozásában megmutatkozó egyenlőséggel – való szövetség mentheti meg, amely a korlátlan politikai hatalom ellen korlátokat állít.¹⁰ Mindezt III. Napóleon uralmának árnyékában írta. Míg Eötvös az *Uralkodó eszmék*ben lemondott a nemzetiség meghatározásáról, mondván, hogy az inkább „érzelem”,¹¹ addig Montalembert-t vallási meggyőződése készítette a nemzeti eszmével való összeütközésre. „Szabad egyház a szabad államban” – hangoztatta. Ennek tükrében az állam a jog, az igazságosság és az egyéni szabadság védelmében létezik. A római kérdés – ne feledjük, hogy ezekben az években az olasz egységmozgalom törekvéseinek hatására hirtelen bizonytalan helyzetbe került az ezeréves Pápai Állam – pedig előtérbe helyezte az egyház

⁷ Eötvös (1981): i. m. II. 580.

⁸ Vö. Concha (1918): i. m. 39.

⁹ Eötvös (1981): i. m. I. 73.

¹⁰ Vö. Concha (1918): i. m. 111–112.

¹¹ Eötvös (1981): i. m. I. 107.

szabadságának kérdését, amelynek garanciáját Montalembert az egyház fejének szabadságában látta.

1861 júniusában – ellenfele, Cavour halálának ideje ez – Montalembert Magyarországra látogatott, még a hercegprímás, Scitovszky János is fogadta, és részt vett a hosszú szünet után újra összehívott parlament ülésén. Találkozott Eötvössel, a parlamenti napokon pedig szívesen hallgatta Eötvös és Deák beszédeit. Később, egy 1867. június 12-én kelt levelében ezt írta Eötvösnek:

„Honfitársaimnak nagyrésze mitsem tud Magyarországról, de nem is érdeklődik iránta s ép azért nem tetszik nekik, amiért én csodálom: a szabadságnak és hagyománynak nála található frigyéért, férfias és független jelleméért, melyet a katolikus népek három század óta elvesztettek. Vallási és politikai abszolutistáink nem szeretik a magyarokat, mert szabadságszeretők, forradalmárainkat pedig többé nem érdekli Magyarország, amióta látják, hogy multját és százados intézményeit nem hajlandó a francia demokrácia formájába beépíteni.”¹²

Az 1864-ben a *Quanta cura* pápai enciklika¹³ függelékeként megjelent *Syllabus* jegyzék¹⁴ 55. pontja megfogalmazta a lelkiismereti szabadság egyházi elutasítását, amelynek védelmében Montalembert nem sokkal korábban, az 1863-as malines-i katolikus kongresszuson beszélt.¹⁵ Erről a témáról egy 1865. szeptember 15-i levelében írt Eötvösnek is, megemlítve, hogy a liberális katolicizmust védő, az ő befolyásával és támogatásával megjelenő folyóiratnak, a *Correspondant*-nak előfizetői a *Syllabus* megjelenésének dacára szaporodnak. A folyóiratot Eötvös is járatta 1867-től, és Montalembert-rel folytatott levelezésében többször hivatkozik rá.

1865. június 21-i levelében Eötvös megköszönte Montalembert művét (*La victoire du Nord aux États-Unis*), amelyben az amerikai polgárháborúban észak győzelmét köszöntötte, mint a szabadság győzelmét a rabszolgaság felett és mint a keresztény hit diadalát a szabad Amerikában.¹⁶ Eötvös azt írta Montalembert-nek, hogy arra emlékezteti az olvasót, hogy „mily közel állanak

¹² Concha (1918): i. m. 163.

¹³ Pius IX: Encyclica *Quanta cura* (1864.12.08.). In *ASS* 3 (1867) 160–168.

¹⁴ Pius IX: *Syllabus* (1864.12.08.). In *ASS* 3 (1867) 168–176.

¹⁵ Vö. Barabási Kun József: Eötvös és Montalembert valláspolitikai eszméi. *Budapesti Szemle*, (1919), 505–507. 151.

¹⁶ Vö. Concha (1918): i. m. 6. Lord Acton véleménye az amerikai polgárháború kapcsán, miszerint a déliek képviselte konföderációban látta a szabadság lehetőségét, sajátos adalék lehetne ezen a ponton.

az emberi kedélyben az igazi vallásosság érzelme és a szabadság szeretete, mely közel áll az emberi méltóságnak s azoknak a szeretet parancsolta kötelességeknek a tudata, amelyeket a kereszténység követel és hogy épen ezért végre meg kell találni a formát, amely a kereszténység s a szabadság között jelenleg dúl, áldatlan harcnak véget vet”.¹⁷

Mindketten romantikus érzésvilágúak voltak, katolikus romantikusok, akik a feszes racionalizmust és a felekezetek közötti versengést egyaránt megvetették. Mindketten az államnak a katolikus egyház feletti gyámkodása helyett az egyház függetlenségét kívánták. Nagy szerepet játszik végül barátságuk történetében életeseményeik találkozása is, ami főleg abban mutatkozik meg, hogy mindketten csalódást éreztek a szabadságeszmék 1848 után bekövetkezett hajótörése miatt, politikai pályájuk megszakadása pedig közvetlenül vagy közvetve az 1848-as forradalom eseményei nyomán következett be.

A katolikus autonómia

Az autonómia az egyháznak az állammal szembeni bizonyos mértékű önkormányzata és szabadsága, amelyet az állam törvényei biztosítanak. Magyarországon az autonómia kérdésében az 1848-as népképviselői alkotmány sokak szerint egyházellenes intézkedései miatt először Rónay János Csanád megyei követ nyújtott be törvénytervezetet a vallási ügyeket szabályozó 1848. évi XX. törvénycikk tárgyalása kapcsán az egyház függetlenségét és egyenlőségét célzó önkormányzat megalkotásáról. (A probléma elsősorban a király által gyakorolt főkegyúri jogból fakadt, amelyet az állam vindikált magának.) Ez volt a katolikusok első lépése a kidolgozott katolikus autonómia felé. (1848. március 31-én Kossuth Lajos a vallási egyenjogúságról és viszonyosságról címmel törvényt terjesztett be a protestánsok és a görögkeletiek jogainak biztosítására, amelyet az unitáriusokra is kiterjesztettek.¹⁸) A katolikus autonómiát azonban 1848-ban nem dolgozták ki, legközelebb pedig a kiegyezés után Eötvös mint kultuszminister nyilatkozott annak fontosságáról, a protestáns autonómiához hasonló megoldást javasolva.¹⁹

¹⁷ Concha (1918): i. m. 6.

¹⁸ Vö. Keményfy Kálmán Dániel: *Örven év alkotmányos egyházpolitikája*. Esztergom, Buzárovits Gusztáv, 1898. 31.

¹⁹ Vö. Hanuy Ferenc: Katolikus autonómia. In Bangha Béla (szerk.): *Katolikus lexikon*. II. kötet. Budapest, A Magyar Kultúra Kiadása, 1931. 522.

Egy 1867-es levelében Eötvös Simor primást kérte az autonómia kidolgozására. Csanády Sándor általános vallásegyenlőséget követelő interpellációjára válaszolva 1868. június 4-én Eötvös egész programot vázolt fel. A felekezetek közötti teljes egyenlőséget javasolta, a vegyes házasságból született gyermekekre nézve figyelembe vette az egyes közösségek saját nézeteit, és hangsúlyozta, hogy katolikus autonómia nélkül nem lehet teljes vallási egyenlőségről beszélni Magyarországon. Eötvös 1870. április 7-én benyújtotta a képviselőháznak a vallásszabadságról és a vallásfelekezetek egyenlőségéről szóló törvényjavaslatot, azonban azt hamarosan (1871. február 2.) bekövetkező halála miatt nem tárgyalták.²⁰ A katolikus autonómia történetébe jobban nem is mennék bele, érdekes lehet azonban felidézni, hogy Keményfy K. Dániel esztergomi ferences szerzetes, a *Katholikus Hívtudományi Folyóirat* szerkesztője a témában írott könyvében az alábbiakat írja Eötvösről: „Látszott, hogy Eötvös a kereszténység érdekeiért nem tudott felmelegedni, s aki a kereszténységet emberi műnek tartotta, az meggyőződésből nem is emelkedhetett olyan magaslatra, hogy a katolicizmus alkotó szelleme által legyen megszentelve.” Majd pedig: „Igazuk volt azoknak, akik annak idején báró Eötvösről Deák Ferenc előtt oda nyilatkoztak: Eötvös poéta, filozófus, de nem gyakorlati államférfi, magyar államférfi pedig éppenséggel nem.”²¹

Persze éppen Keményfy jegyezte meg, hogy Magyarországon a katolicizmus ellenségei nem annak tanítása miatt szaporodtak meg, hanem mivel a konzervativizmus, és így egyben Ausztria támaszának tekintették azt.²² Eötvös 1867-ben, Montalembert-hez hasonlóan gondolkodva, egyháza megerősítése érdekében kezdeményezte a magyar katolikusok autonómiájának megteremtését. Eszméi és azokból fakadó tervei nemcsak a protestánsok és a szabadgondolkodók, de a konzervatív katolikusok részéről is meg nem értésbe ütköztek. Azokat az összefüggéseket, amelyeket a liberális katolikusok képviseltek, a fősodorbeli katolikusok vagy nem értették, vagy egyszerűen idealista álmodozásnak tartották.

Eötvös 1865. augusztus 24-én Montalembert-hez címzett levelében arról írt, mennyire értékeli az 1863-as malines-i beszédet, amelyben olyan elvekről volt szó, „melyeket egykor bizonyára minden katolikus magáévá fog tenni”. Eötvös célzást tett arra is, hogy az erős pápahű csoportok éppúgy támadták Montalembert-t, mint a vallási kérdésekben indifferens és egyházellenes körök.

²⁰ Vö. Csorba László: *A vallásalap „jogi természete”*. Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999. 103–119.

²¹ Keményfy (1898): i. m. 135; valamint Concha (1918): i. m. 10.

²² Vö. Keményfy (1898): i. m. 111.

„Régi tapasztalat, melyet Jeromos óta egyházunknak éppen leghűbb fiai tettek, hogy az egyház nevében éppen azokat támadják leginkább, kik annak a legnagyobb szolgálatokat tették” – írta neki. Eötvös reménye nem teljesedett be. Sem 1869-ben – egy 1868. december 15-én Montalembert-nek írt levele szerint a katolikus autonómia létesítésére vonatkozó munkálatokat befejezhetőkné gondolta –, sem későbbi élete során. Eötvös rendezte a két görögkeleti egyház és az izraeliták autonómiáját, de a katolikus önkormányzatot nem tudta megalakítani. Felidézném még néhány mondatát, amelyeket a nemzetiségi törvényjavaslat kapcsán mondott 1868-ban:

„A vallásfelekezetek közt való egyetértés, valamennyi vallásfelekezet szabadsága, a népeknek testvéri egyetértése éppen azon perctől fogva kezdődik, midőn a vallásfelekezetekre nézve ugyanazon elv állíttatott fel, melyet itt a bizottság a nemzetiségekre nézve felállított [...] A vallási eszmék jelenleg is sokkal mélyebb, sokkal nagyobb, sokkal hatalmasabb hatást gyakorolnak a nép kedélyére és jellemére, mint a nemzetiségi kérdés. Ha tehát a szétválásnak és a nyugtalanságnak ilyen, sokkal nagyobb, sokkal hatalmasabb okát megszüntette a szabadság: én bátran várom a szabadságtól ugyanezen eredményt a szétválásnak egy kevésbé fontos és kevésbé mélyen ható okára nézve.”²³

Lord Acton Eötvösről

Eötvös és a liberális katolicizmus történetében egészen más irányba kalandoznék most John Actont érintve, akivel Eötvösnek nem volt személyes kapcsolata. Lord John Acton (1834–1902) angol főnemes volt, akinek élete és eszméi két tartópilléren álltak: katolikus hite és whig liberális politikai meggyőződése alapján fogalmazta meg legfontosabb gondolatait. Életének belső feszültsége és egyben termékeny alkotóereje is e két viszonyítási pont gyakran meglehetősen nehéz összeegyeztetésének kényszeres kereséséből fakadt. Acton történész volt. Történészként az események szövetében a katolikus és liberális alapelvek egybeesésére figyelt. A centralizált politikai hatalommal szemben ébredő gyanúja egyre erősebben, gyakran rögeszmésen kísérté el egész élete során. Mivel katolikus hite miatt a legjobb angol egyetemek elutasították felvételét, családi kapcsolatai révén Münchenben tanult történelmet és katolikus teológiát, Ignaz von Döllinger (1799–1890) vezetésével. Döllinger korának egyik legjobb teológusa és katolikus történésze volt, Európa-szerte megbecsült tudós. Acton őt követve – életének

²³ Eötvös József: A nemzetiségi törvényjavaslatról. In Tökéczki László (szerk.): *Magyar liberalizmus*. Budapest, Századvég Kiadó, 1993. 137–138.

korai szakaszában szinte őt másolva – sodródott az I. vatikáni zsinat idején a pápai tévedhetetlenség dogmáját történeti és politikai alapon elutasító progresszív szárny gondolkodói közé.

Lord Acton a *Rambler* folyóiratban 1861-ben közölt cikkében dicsérte Eötvös *Uralkodó eszméit*, amelyet a demokratikus liberalizmus és a korlátozott hatalom melletti érvek kiemelkedő példájaként emlegetett.²⁴ Acton és Eötvös egyetértettek abban, hogy Európában a centralizáció jelenti a legnagyobb kihívást a szabadságra nézve, és különösen igaz ez a demokráciákban, ahol a többség akarata a centralizált államban uniformizáló hatásánál fogva zsarnoksághoz vezethet. Eötvös figyelmeztetett, hogy a centrális hatalom ellensúlyaként a köztes testületek: az arisztokráciák, az egyházak és a nemzetiségek képesek biztosítani az állam hatalmának korlátozását és az egyéni szabadságot. Ez a megközelítés Acton középkori politikával kapcsolatos észrevételeire emlékeztetett. Eötvös írja: „A középkor legnagyobb zavarai között emelkedett az egyház, melynek oltalma alatt a veszélyeztetett emberiség menedékét találhatja; a rablás alapján fejlődött ki a birtok szociális fogalma, mely az összes újabb társadalom sarokkövéül volt szolgálандó, s mely neki mindjárt kezdetben erősséget nyújtott [...]”.²⁵

Eötvös ezután arról értekezett, hogy jóllehet a 16. században egyházszakadás következett be, az egyház szerepe újra csak megszilárdult akár a katolikus, akár a protestáns országokban, hogy „ismét támpontul szolgálhasson a polgári társadalomnak”. Később ezt olvassuk nála:

„A XVI. század nagy egyházi meghasonlása külsőleg szét tépte a köteléket, mely hajdan a nyugat valamennyi népét egyesítette; egyes népek azóta sebesebben, mások lassabban haladtak; de miután a pápaság az anyagi önkénnyel szemben a szellemi hatalom – bár csupán passzív – ellenállásának jogszerűségét hirdetve, ezen fogalommal a polgári szabadság magvát mindezen népeknél elhintette, ők későbbi fejlődésükben is mindannyian szellemi rokonok maradtak [...]”.²⁶

Abban egyetértettek, hogy az egyén modern szabadságának forrása a kereszténység, modern politikai fogalmaink pedig a keresztény eszmekörből nőnek ki. Azt is megállapíthatjuk, hogy mindketten katolikus nézőpontból tekintik át az európai kultúra fejlődését. A fiatal Acton az erős, független, egyetemes katolikus egyház szellemi és világi hatalmát az egyén szabadságának közvetlen

²⁴ Vö. John Edward Acton: Austria and Hungary. *The Rambler*, 5. (September 1861), 416.

²⁵ Eötvös (1981): i. m. I. 34.

²⁶ Eötvös (1981): i. m. I. 43.

és legerősebb biztosítékának tekintette. Életművének korai szakaszában érzékelhető is a feszültség whig liberális nézetei és a katolikus egyház politikai érdekeit elismerő álláspontja között. Eötvös számára is a kereszténység eszméi jelentették a forrást és az egyén szabadságának biztosítékát, jóllehet politikai elveit soha nem kötötte oly szorosan a katolikus egyház aktuálpolitikai érdekeihez, mint ahogy azt a fiatal Acton tette.

A nemzetiségi eszme Acton és Eötvös írásaiban

Lord Acton a *Nacionalizmus* (1862) című tanulmányában fejtette ki részletesen álláspontját a nemzetiségi eszme és a nemzetiségi mozgalmak történetfilozófiai és politikai szerepéről. Ekkoriban a magyarországi közvélemény hűvös elutasítással fogadta Eötvösnek az *Uralkodó eszmék*ben meghirdetett nemzetiségi programját, mivel abban a magyar nemzetállam megteremtésére irányuló törekvések kritikáját látta. Eközben Anglia közvéleménye a brit birodalmi eszmét fogadta el, így a kontinens nemzeti mozgalmainak értékrendjében a legfőbb helyen álló nemzetállami intézmény kevéssé került a gondolkodás fókuszába. Actonnek a nemzetiségi eszméről, a nemzetállamiság értékeléséről kifejtett gondolatai ugyanúgy kivételt jelentettek tehát a korabeli angol közgondolkodásban, mint ahogy ezt Eötvös esetében is elmondhatjuk Magyarországon.

Eötvös és Acton szövegeiben egyaránt központi szerepet foglal el Ausztria. Ez nyilván természetesnek tűnik Eötvös esetében, hiszen a magyar liberális mozgalom kezdettől fogva arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Habsburg Birodalom léte Oroszország expanzív területi ambíciói és a németiség nagy kulturális tömbje közé szorult magyarság számára szükséges védelmet jelenthet. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményei a liberális vezető réteg egy részében megingatták ezt a meggyőződést. Acton fiatal éveitől kezdve nagy érdeklődéssel tekintett a soknemzetiségű Habsburg Birodalomra. Ausztria katolikus volt, Acton pedig az esetleges német egyesítés vezéralakjának is ezt az országot látta a legalkalmasabbnak. Tudjuk, Acton lelkes híve volt a német egyesítésnek. Ausztriához fűződő viszonya lényeges szempont nacionalizmusról írott tanulmányának értelmezése kapcsán. A tanulmány először a *Home and Foreign Review* első számában jelent meg 1862 júliusában. Acton könyvtára, amelyet ma a *Cambridge University Library* őriz, tucatjával tartalmazza az ebben az időszakban Ausztriában megjelent röpiratokat. Minden bizonnyal Ignaz von Döllinger ébresztette fel tanítványában az Ausztria iránti érdeklődést, hiszen

például már Acton 1850. júniusi Münchenbe érkezését követően, augusztusban Döllinger magával vitte őt Ausztriába, amit később több osztrák út is követett. Nem véletlen tehát, hogy tanulmányában néhány bekezdésben külön is kitér Ausztriára. Érdekes adalék lehet, hogy könyvtárában az Ausztria belső viszonyaival foglalkozó egyik röpirat borítóján Acton kézírásával megtaláljuk *Nacionalizmus* című tanulmányának alap gondolatát: a nemzetiségek a szabadság akadályát jelentik, mivel az egyéni szabadságot kollektív függetlenségként értelmezik. Eötvös nemzetiségi programja a Habsburg Birodalom fenntartásának igényéhez igazodott, Acton pedig elsősorban azért érvelt a nacionalizmus ellen, mert az az egyéni szabadságra nézve jelent veszedelemet. Acton berzenkedett az uniformizmustól, és ez az érzése táplálta a soknemzetiségű állam iránti lelkesedését.

Eötvös Actonhoz hasonlóan bírálta a modern nacionalizmus egyes alaptételeit. A népszuverenitás és a nemzetállami eszme a politikai szabadság és a katolikus univerzalizmus ellentétéként jelenik meg Acton szövegében. Acton kifogásolta, hogy az államhatalom nemzetiségi elv szerinti átszervezése korlátozza az egyén szabadságát, miközben a többség uralma magában foglalja a többségi nemzet uralmát is a többi fölött. Eötvös programja a nemzetiségi eszme volt, miközben javasolta ezen eszme eltávolítását a politikai érdekektől. A nemzetiségi kérdés szempontjából a helyi közigazgatási autonómiák, az oktatás, a nyelvhasználat vagy a vallásgyakorlás szabadsága jelentik a rendelkezésre álló legfontosabb eszközöket. Egy ilyen gondolkodás érvényesülésekor – vélekedett Eötvös – a nemzetiségi eszme és törekvések az állami túlhatalom szükséges ellensúlyai lehetnek.²⁷

Zármegjegyzések

Az *Uralkodók eszmék* befejezésének kezdősorai ezek: „Haladásunk irányát mindig eszméink határozzák meg.”²⁸ John Lukacs visszatérő megjegyzése szerint az eszméinkhez kell igazítanunk a körülményeinket.²⁹ Eötvös így folytatja: „Ha Európa azon államaira fordítjuk figyelmünket, melyek a nyugati kereszténység befolyása alatt fejlődtek, azon feltűnő jelenségre találunk, hogy mindezen államokban

²⁷ Deák Ágnes: Eötvös József és Lord Acton: találkozás a liberalizmus és a nacionalizmuskritika metszéspontján. *Holmi*, 6. (1994), 1. 25–36.

²⁸ Eötvös (1981): i. m. II. 571.

²⁹ Vö. pl. John Lukacs: *Isten velem*. Ford. Barkóczi András. Budapest, Európa Kiadó, 2009. 72.

a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméjéért lelkesültek.” Javaslat az, hogy az államban valósítsuk meg a keresztény polgárosodás eszméit. Ebből a szempontból Eötvös javaslatának akár aktualitása is lehet. De hogy ma mennyiben lehetséges a kereszténység társadalomformáló hatásának érvényesülése, az azt hiszem, nem könnyebb kérdés, mint ha Eötvös korában tettük volna fel azt.

Felhasznált irodalom

- Acta Sanctae Sedis in compendium opportune redacta et illustrata.* Romae, Typis Stereotypis ex Officina S.C. Propaganda Fide, 1865–1908.
- Acton, John Edward: *Austria and Hungary. The Rambler*, 5. (September 1861), 416.
- Bangha Béla (szerk.): *Katolikus lexikon.* II. kötet. Budapest, A Magyar Kultúra Kiadása, 1931.
- Barabási Kun József: Eötvös és Montalembert valláspolitikai eszméi. *Budapesti Szemle*, (1919), 505–507. 151.
- Chadwick, Owen: *A History of the Popes 1830–1914.* Oxford, Clarendon, 1998.
- Concha Győző: *Eötvös és Montalembert barátsága. Adalékok a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez.* Budapest, Szent István Társulat, 1918.
- Csorba László: *A vallásalap „jogi természete”.* Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999.
- Deák Ágnes: Eötvös József és Lord Acton: találkozás a liberalizmus és a nacionalizmuskritika metszéspontján. *Holmi*, 6. (1994), 1. 25–36.
- Dempsey, Michael James: *Separation of Church and State in the Works of Félicité de Lamennais and Orestes Brownson.* Lewiston–Queenston–Lampeter, The Edwin Mellen Press, 2008.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.* I–II. kötet. Budapest, Magyar Helikon, 1981.
- Erdődy Gábor: *Tradicionális történelmi identitás – modern politikai eszmerendszer.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011.
- Keményfy Kálmán Dániel: *Ötven év alkotmányos egyházpolitikája.* Esztergom, Buzárovits Gusztáv, 1898.
- Lukacs, John: *Isten velem.* Ford. Barkóczi András. Budapest, Európa Kiadó, 2009.
- Tőkéczy László (szerk.): *Magyar liberalizmus.* Budapest, Századvég Kiadó, 1993.

[Vákát]

Szekfű Gyula Eötvös József-olvasatai

Az Eötvös-kultusz színe és visszája

Eötvös József (1813–1871) a magyar politikai panteon sokat emlegetett, sokszor idézett, központi alakja, de a közvélemény számára valójában kevésbé ismert.¹ A cselekvő politikai óriás személyiségét olyan még ismertebb nevek árnyékolják, mint a „legnagyobb magyar”, Széchenyi István, és természetesen mindkettőjük nemezése, a hol ellenfél, hol szövetséges Kossuth Lajos, s bár Eötvös mindkettőjüknél mélyebb, s főként rendszeresebb gondolkodó volt, a politikai eszmék története hazánkban ez idáig sajnos nem képezett a közismert vagy akár csak tudományos konszenzus alapján felállított kánont.² Igazat adhatunk Trefort Ágostonnak, a benső barátnak és szeretett rokonnak: „vele nemcsak a legnemesebb szellemek egyike tűnt el a földi pályáról, hanem azon magyar is, ki legtöbbet gondolkozott, s legtöbb gondolatot hozott circulatióba a magyar irodalomban.”³

Eötvös sokoldalúságában szinte páratlan életművének vizsgálata a halála óta eltelt százötven évben mindig is tudós erőfeszítések tárgya volt, s intenzív ma is, mégis a szoboralakok sorsa jutott neki. Neve, ismert alkotásai az ideálok kevésbé belátható magasságából tekintenek ránk, így eszméinek eszményítésre

¹ Lásd Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Budapest, Athenaeum, 1903; Sőtér István: *Eötvös József*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967; Schlett István: *Eötvös József*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1987; Gángó Gábor: *Eötvös József Uralkodó eszméi*. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2006.

² „[A] magyar politikai gondolkodásnak nincsen kánonja. John Dunn *A politikaelmélet története* című tanulmányában írja, hogy a nyugati politikaelmélet kánonja – szerzők és szövegek listája, mely egyben témák, problémák, beszédmodok, értékek versengő együttese is – az utóbbi száz évben nagyjából változatlan maradt. Nem hiszem, hogy bárki is meg tudná mondani, mely szerzők vagy szövegek tartozhatnak a magyar politikai gondolkodás kánonjához, nem világos ugyanis, miféle folytonosságra lehetne hivatkozni e kánon leírásakor.” Takáts József: Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban* (recenzió). *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 12. (2000), 3. 268.

³ Trefort Ágoston: B. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról. In Pesty Frigyes (szerk.): *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. VII. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1883. 3.

kínálkozó örökségét összességében mégis a felejtés vette birtokába, szinte már halálától kezdve. Úgy tűnik, túl a magyar politikai eszme- és irodalomtörténet szűk berkein – s az évfordulós ünnepségek szokásos pátoszát leszámítva, amikor a magyar kulturális élet minden fórumán rendre visszatérően magas lángra lobban az emlékezés lángja – ma nincs aktualitása.⁴ Nem kavarr vitát, nem ébreszt új reformkort – nincs Eötvös-kultusz vagy Eötvös-reneszánsz.⁵ Bárány Eötvös József arisztokrata volt – arisztokrata allűrök nélkül; a családi kör boldogságával megelégedő és szenvedélyes könyvgyűjtő Eötvös életformája nem követte a nagyúri mintákat.⁶ „Dolgozni tudott úgy, mint kevés magyar ember” – emlékezett rá Trefort már idézett emlékbeszédében.⁷ „Nekem a munka a pihenés! A munka engem soha sem erőltet meg!” – mondogatta, amikor arra figyelmeztették, hogy a túl sok munka egészségét veszélyezteti.⁸ Fényűző hobbik helyett tehát munkaalkoholizmus. Eötvös életéből hiányzott Széchenyi István viharos ifjúságának magánbűnöket halmozó regényessége, s nem lett osztályának dacos fekete báránya sem, mint a szintén zajos fiatalságot maga mögött

⁴ „Képzeljük el, hogy mondjuk Franciaországban egy kutató talál egy kiadatlan kéziratot, melyet az egyik legnagyobbnak tartott francia politikai gondolkodó írt, méghozzá a francia történelem egyik legfontosabbnak tartott, kultikus tiszteletet kiváltó eseményosoráról. Elég kevésbé valószínű, hogy e kézirat kiadásáról néhány szakmabelit kivéve alig valaki venne tudomást a francia szellemi életben. Nálunk Eötvös *Az 1848-iki forradalom története* című művével ez történt, s erről legkevésbé kiadója, Gángó Gábor tehetett.” Takáts (2000): i. m. 268.

⁵ „Igazán jó az volna (Eötvösnek meg a tudománynak is), [...] ha lennének Eötvösnek és általa a XIX. század politikai gondolkodóinak mai olvasói.” Sata Kinga-Koretta: Gángó Gábor: Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika (recenzió). *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 19. (2007), 2. 167.

⁶ Lónyai Menyhért szerint „Vonzóbb családi életet nem is lehetett képzelni, mint melyet [...] az ifjú Eötvös-pár Pozsonyban élt. Egyszerűen bútorozott szerény szállásán a dolgozó szoba volt azon hely, hol a munkára szánt órákat íróasztalánál töltte; ifjú neje mellette női munkával foglalatzkodott vagy zongorázott; midőn bekövetkezett a pihenő órája, összegyűltek meghitt barátai, a komor és mégis kedélyes Szalay László, Trefort Ágoston, ki egész életén át hű társa volt Eötvösnek.” Szász Károly: *Néhai báró Eötvös József akadémiai elnök emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia által saját disztermében MDCCC. LXXII. február 2-dik napján tartott gyászünnepély tárgyai. A M. T. Akadémia Évkönyvei XIII. kötetének VI. darabja*. Pest, Eggenberger, 1872. 8. Vö. Sötér (1967): i. m. 108–110. Az emlékbeszéd vázlata s benne Eötvös életének intimításai igazából Trefort Ágostontól származtak, lásd Trefort Ágoston – Lónyai Menyhért – Gángó Gábor: Trefort Ágoston és Lónyai Menyhért Eötvös-émlékbeszéde, 1872. (Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gángó Gábor.) *Aetas*, 13. (1998), 2–3. 204.

⁷ Trefort (1883): i. m. 4.

⁸ Eötvös József. *Pesti Napló*, 1871. február 3. (Esti kiadás) 1.

tudó utolsó magyar arisztokrata politikus, Károlyi Mihály. Míg ez utóbbi látványos szakítása arisztokrata világával és a történelmi Magyarország eszméjével máig nyugtalanítóan izgatja a történelem iránt érdeklődők kedélyeit, mítoszok és ellenmítoszok inspirálója, addig Eötvös emlékezete a nagy halottaknak kijáró, egyenművé csiszolódott súlyos tiszteletből fakad. Annál is inkább, mert nemcsak Eötvös halott immár több mint másfél évszázada, hanem annak a társadalmi elitnek – nevezzük régiesnek ható, de kifejező fogalomalkotással: a magyar történelmi osztálynak – is régen vége van, amely 1825-től kezdve polgárosodást, nemzeti öntudatot és műveltséget, valamint politikai, társadalmi és társasági kultúrát, egyszóval modern Magyarországot teremtett, s amelynek Eötvös az egyik vezéralakja, szinte szimbóluma volt.

A magyar történelmi osztály jócskán megterhelt fogalom, a magyar nemesség *egyetemességét* jelöli a százezer holdas arisztokratáktól a hivatali viselő vagy lelkészkedő hétszilvafás kisnemességig anélkül, hogy utalna annak szinte rendszerbe foghatatlan heterogenitására, valamint történeti és kiváltképp hanyatlástörténeti dinamikájára. Demográfiai értelemben mindenképpen csak az ország kicsiny részét képezték, de nélkülük az újabb kori magyar múlt évszázadai csupán társadalomtörténeti függeléket jelentenének a Habsburg Birodalomról szóló monografikus összefoglalókban. Ők alkották a nemzetet 1848 előtt, s ők hozták létre a nemzet elképzelt horizontális közösségét 1848-ban s az azt követő fél században. Képviselőik eszméket és intézményeket teremtettek, de alkotásaik patinássá lett öröksége rég maga alá temette létrehozóik korabeli vitáit és konfliktusait. Ma már nincs annak jelentősége, sőt talán történelmi érdekessége sem, hogy 1848 februárjában Eötvös Kossuthot nem – pontosabban Kossuthot sem – tartotta államférfinak: „nem mondom, hogy nagy, de még kicsi sem”.⁹ Ahogy annak sem, hogy saját maga politikai választásait úgy jellemezte a márciusi „törvényes forradalom” előestéjén, mint a szerencséjét egyetlen lapra feltett kártyás választását: „nyerni nem lehet veszély nélkül”.¹⁰ A valóságos és virtuális Eötvös-szobrok erős talapzatáról az se ötlík szemünkbe, hogy néha még Eötvöst magát is, akárcsak regénybeli hőseit és antihőseit sokszor megkísértette a tudat, hogy a magyar haza földje csupán „ingatag fővény, melyre állandóan építeni nem lehet, teli szirtekkel s örvényekkel, hol a becsületes ember

⁹ Eötvös József levele Széchenyi Istvánhoz, 1848. február 9. In Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976. 186.

¹⁰ Eötvös (1976): i. m. 186.

elvész”.¹¹ Amint a kegyeletes felejtés azt is *ad acta* tette, hogy ezt a hazát ő, az aktív miniszter, alkotmányos nemzeti életének első mélypontján, 1848. szeptember végén, a hajóhídon elkövetett Lamberg-gyilkosságtól sokkolva pánik-szerű meneküléssel hagyta el.¹²

Életének ezt az erkölcsileg vitatható döntését többféle módon indokolta meg: „engem az ég forradalmi embernek nem teremtett” – írta Csengery Antalnak,¹³ míg az udvarhű Cziráky Jánosnak, a hétszemélyes tábla bírójának, egy korábbi beszélgetésükre hivatkozva úgy mutatta be, mint régebb óta érlelődő döntést: „azon esetre, ha ügyeinket a legalitás ösvényére visszavezethetni reményünk többé nem lehet, a hazát, melyben becsületes működésre helyet többé nem találok, inkább elhagyom, mint hogy oly eljárásban részt vegyek, mely a nemzetet csak vesztéhez vezetheti.”¹⁴ Barátjának, Szalay Lászlónak írt levelében még egyértelműbben és vádlóan fogalmazott: „A magyar dolgok oda jutottak, hol minden diszkusszió lehetetlenné válik, s az, ki a próféta parancsolatainak hódolni nem akar, aki nem akarja elhallgatni meggyőződését s igent mondani mindenhez, csak két utat lát maga előtt – az akasztófát, vagy számkivetést.”¹⁵ A próféta itt természetesen Kossuthot jelenti. Szalaynak írt levelében első ijedségéből kissé lehiggadva már nem a félelem, hanem a kiábrándulás és a kossuthi politikától való undor motívuma dominál. Mégsem nélkülözi a valószínűséget, hogy Eötvös 1848 őszén azért távozott el oly hirtelen, „nagy zajt ütve” Magyarországról, mert nemcsak elveinek kudarcát látta a radikalizálódó forradalmi hangulatban („nincs elhagyot[t]ság iszonyatosabb mint kit eszméi elhagytak” – írta egy kéziratban maradt, bajorországi tartózkodása során keletkezett jegyzetben),¹⁶ hanem mert saját és családja életét is féltette a diktatori hatalomra törő s céljai

¹¹ Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Budapest, Magyar Helikon – Szépirodalmi, 1972. 123.

¹² Eötvös 1848-as Magyarországról való távozása és emigrációs élete körülményeinek összefoglalását lásd Sötér (1967): i. m. 234–243; illetve Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban, 1848–1850 (II). Az élettörténet. *Holmi*, 9. (1997b), 9. 1279–1294. Lamberg Ferenc meggyilkolásának körülményeiről lásd Urbán Aladár: Népítélet Lamberg felett. Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások. *Századok*, 130. (1996), 5. 1063–1116.

¹³ Eötvös József levele Csengery Antalhoz 1848. február 9. In Eötvös (1976): i. m. 212. (A levéltörődekről Csengery közléséből tudunk, lásd az Eötvös leveleit sajtó alá rendező Oltványi Ambrus jegyzetét, uo. 721.)

¹⁴ Eötvös József levele Cziráky János grófhhoz 1849. január 31. In Eötvös (1976): i. m. 212.

¹⁵ Eötvös József levele Csengery Antalhoz 1848. február 9. In Eötvös (1976): i. m. 212.

¹⁶ Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999. 217.

elérésében eszközei között nem válogató Kossuth Lajostól.¹⁷ 1850 decemberében egy olyan országba tért vissza Eötvös, ahol „tél volt, csend, hó és halál”, ahol még folyt a megtorlás, halálos ítéletek születtek, és kivégzéseket hajtottak végre. 1849 miniszterelnöke, Szemere Bertalan azt írta róla Batthyány Lajosról szóló híres értekezése végén előszámlálva, mivé lettek 1848 első kormányának miniszterei: „báró Eötvös József otthon van, mint gondolkodó nagy zseni, mint tett embere, nem nagy, kispolgár; [...] Batthyány Lajos a szétdőlt szabad haza romjai alatt egyedül nyugszik.”¹⁸ 1851-ben távollétében Szemerét is halálra ítélték, s Eötvössel ellentétben őt másfél évtizeddel későbbi hazatérése nem a szellem magasabb és a politika dicsőségesebb porondjára, hanem a budai Kékgolyó utca Schwartzter-féle elmegyógyintézetébe meghalni vezette.¹⁹

Mire nem jó Eötvös?

Akárhogy is történt, a nemzet és saját egyéni erkölcsi katasztrófáját egy megírása óta alapvető politikafilozófiai szintézisnek számító munkába foglalva dolgozta fel Eötvös termékenynek bizonyuló némethoni magányában. Németül írt politikai fő művének, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* (a továbbiakban: *Uralkodó eszmék*) című írásának alapvető dilemmája a szabadság, egyenlőség és a „nemzetiség”, azaz a nemzeti érzés kívánalmainak összeegyeztethetlensége.²⁰

¹⁷ A tettek megelőzik a szavakat, melyek utólag birtokba veszik a tetteket. Éppen ezért Pálffy Jánosnak, az 1848-as képviselőház első alelnökének, a Honvédelmi Bizottmány tagjának az emlékezése tűnik a leghitelesebb tanúbizonyságnak, mivel ő jelen volt Eötvös hirtelen megszületett és azonnal végrehajtott elhatározásánál. Pálffy azt írja, hogy látván a vad tömeget, s hírül vevén Lamberg megölését, „Eötvös karomba öltötte karját, s megindult velem a színháztér felé. De alig mentünk néhány lépést, s megállott. Nagyon fel volt indulva. »Barátom, – szólott hozzám, – én menyek.« »Hová mész?« »Én menyek ki az országból.« »Hogy mennél s mikor akarsz menni?« »Töstént. Meglásd, hogy itt borzasztó dolgok fognak történni, hogy ezek a vadállatok megízlelve a vért, minden mérsékelt embert megölnek, aki itt marad, megölik legelőbb Batthyányit, aztán Deákot és úgy a többit. Jer te is velem, mert te nem sokáig leszel biztonságban.«” Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései*. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1939. 141–142.

¹⁸ Szemere Bertalan: *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár*. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert – Pelyach István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 134.

¹⁹ Horánszky Nándor: Szemere Bertalan utolsó éveiről. *Magyar Nemzet*, 1987. október 27. 4.

²⁰ Fenyő István: Eötvös József politikaelméleti főműve, az *Uralkodó eszmék*. *Századok*, 136. (2002), 5. 1457.

Ám e kivételes mű – mert a munka keletkezésében és megjelenésében, szerkesztésében is évekkel elkülönülő két kötetére Eötvös egységes műként hivatkozott – a filozófia *eredeti* görög szituációját idézi fel főként első kötetének szembevető eklektikusságával.²¹ Szókratészt, Platónét, s bizonyos mértékben Arisztotelészt is – akiknek politikai bölcséletét jelentős vagy éppen döntő mértékben a polisz ügyeiben elszenvedett *személyes* kudarcok formálták. Az *Uralkodó eszmék* első részének műfaji sokszínűsége ugyanis összefüggésben van azzal, hogy távolról sem „csak” egy tudós igényességgel megalkotott eszmetörténeti panoráma, hanem egy Eötvös személyiségét egzisztenciálisan is átformáló egyéni kudarc eredménye is. Egyúttal új kiindulás, a vereségből fogant új politikai és életprogram, amelynek genezisében – a történeti felidézés pontossága a felesleges patetikusság elkerüléséhez elengedhetetlen – ott rejtett a legprofánabb emberi motívum, a megélhetéért aggódó család fő pénzkereseti kényszere is.²² „Korának jellemét” magán viseli, állította róla Trefort, azzal, hogy ez „éppen nem hibája”.²³ A politikai program lényege, hogy a haladás őszinte híve, Eötvös a szabadságot választotta az egyenlőséggel szemben, és 1848–49 katasztrófájának tudatában mélységesen bizalmatlanná vált a tömegdemokrácia s annak hordozó közege, a nacionalizmus szenvedélyének irányában. Bár a liberalizmus ma közkeletű fogalma inkább épít az egalitáriánus vágyakra és a korlátlan diszkriminációmentességre, mint a kényszermentes emberi létezés posztulátumára, a liberalizmus eszméi nem állnak szerves eszmei kapcsolatban az egyenlőséggel, ez talán a legzavarbaejtőbbben aktuális öröksége Eötvös József eszméinek.

Ma a nyugati világban, s hazánkban különösen, a szuverenizmusnak mint uralomra törekvő politikai ellenkultúrának a virágkorát éljük – ennek hagyománya Magyarországon az elmúlt százötven évben mindig is erősebb volt, mint azt általában számontartjuk; ma pedig sikeres narratívája a kormányzati politikának.²⁴ Eötvös életművét azonban legkevésbé sem lehet hasznosítani a nemzeti szuverenitás kultuszának építése érdekében. Hajlamosak vagyunk elfelej-

²¹ Anton Radvánszky: *Baron Josef Eötvös, ungarischer Staatsmann und Denker, 1813–1871. Seine Bedeutung als Denker und Staatsmann für die Gegenwart*. Köln–Detroit, Amerikanisch-Ungarischer Verlag, 1959. 31; illetve Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban 1848–1850 (I). Keletkezéstörténet és biográfia. *Holmi*, 9. (1997a), 8. 1122.

²² Nizsalovszky Endre – Lukácsy Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 219.

²³ Trefort (1883): i. m. 5.

²⁴ Bartha Ákos: Fajvédők, nem madártávlatból (Pócs Nándor: Varjúserég). *Rendszerváltó Szemle*, 7. (2022), 3–4. 157.

teni, hogy az 1867-es kiegyezés – s az azt megelőző esztendő – az a kivételes és gyorsan múló pillanata volt történelmünknek, amikor a magyar politikai elit eredendő nacionalizmusát egy rövid időre képes volt intellektuálisan meghaladni, s összbírodalmi érdekből hatalommegosztási kompromisszumot kötni – s ebben aligha túlozható el Eötvös szerepe.²⁵ Még kevésbé illenek Eötvös művei a többségi demokrácia legitimitásának populista szövegeihez – ahogy Gángó Gábor találóan fogalmaz: „[Eötvös] gondolkodásában mélyen összekapcsolódott demokrácia és despotizmus.”²⁶ Végül az *oeuvre* nem lehet vonzó a vagyoni, nemi és egyéb egyenlőtlenségek megszüntetését követelő kortárs antiliberális kapitalizmuskritika számára sem. Eötvös a kommunista utópiák mélyén is abszolutizmust talált, az egyéni szabadság megsemmisítőjét.²⁷ „A kommunizmus győzelme mindenkor egyszersmind a despotizmusé leend” – idézte a polgári radikális Braun Róbert 1919-ben, a Tanácsköztársaság napjaiban Eötvös véleményét a kommunizmusról, s harcostársának és vezérének, Jászi Oszkárnak az amerikai emigrációjában bekövetkezett, az 1918 előtti radikalizmusával szaktító konzervatív liberális fordulata szorosan kötődik saját Eötvös-reviziójához – s talán fokozódó intellektuális és politikai magányához is.²⁸ Hiába érezte Jászi 1935-ben, hogy „ennek a könyvnek ma *éő aktualitása* van”, az antifasiszta népfront politika értelmiségi hátországa nem volt rá vevő sem Európában, sem a tengeren túli akadémiai világban, a háborút megelőző „vörös évtizedben”.²⁹

²⁵ „The really pressing issue [laid] in a growing divergence and alienation from the rest of the monarchy among the ruling Magyars. We can adduce much other evidence for that. Hungarian party-political programs, as they evolved from the 1870s on, are one kind of testimony. So are cultural and ideological examples: from the »holy crown« thesis, as a claim for full sovereignty only developed after 1867, but based on much bogus historical argumentation, to school primers, which not only taught nothing about Austria but also were filled with stories of resistance to it. Even mutual economic benefits arguably tended to fuel these antipathies, as Hungarian commerce profitably outgrew its Austrian tutelage and each side sought to maximize its market advantages.” Robert J. Ewans: *Remembering the Fall of the Habsburg Monarchy One Hundred Years on. Three Master Interpretations. Austrian History Yearbook*, 51. (2020). 269–291. Lásd még Robert J. Ewans: *Austria, Hungary and the Habsburgs. Central Europe 1683–1867*. Oxford, Oxford University Press, 2006. 245–265.

²⁶ Gángó (2006): i. m. 130.

²⁷ Fenyő (2002): i. m. 1458.

²⁸ Braun Róbert: Eötvös a kommunizmusról. *Huszadik Század*, 20. (1919), 4. 235. Jászi és Braun Eötvös-értelmezéseinek kacskaringós historiográfiáját remek tanulmányban tárja fel és értelmezi Takáts József: Eötvös-revizió. Jászi Oszkár levele az Uralkodó eszmékről 1935-ben. In Takáts József: *Jászi és a liberális szocializmus*. Budapest, Osiris Kiadó, 2021. 176–193.

²⁹ Takáts (2021): i. m. 181.

Jászi sikertelen kísérlete az *Uralkodó eszmék* amerikai kiadására nem véletlen. Eszmetörténeti perspektívából tekintve Eötvös is ahhoz a „kiátkozott” szabadelvű generációhoz tartozott – Benjamin Constant, François Guizot, Alexis de Tocqueville és mások társaságában –, akik azért kerültek ki a politikai eszmék történetének kanonikus főáramából, s maradtak tankönyvek és a politikai hivatkozások margóin egészen az elmúlt évtizedekig, mert sem a rousseau-i, jakobinus forradalmi tradíció örököseinek nem nevezhetők, sem a marxista hagyomány forrásvidékéhez nem köthetők. Politikájuk a radikalizmustól elhatárolt harmadik utas politika volt, amely az *ancien régime*-re következő restauráció és a terrorba torkolló forradalom jakobinus hagyományának radikális dichotómiáját igyekezett meghaladni. Végso soron tehát sem jobboldaliak, sem baloldaliak nem voltak, s álláspontjaik rövid vagy középtávon mindenütt vereséget szenvedtek előbb a gyakorlati politika, s hosszú távon az eszmék versenyében is. Trefort Ágoston már 1883-ban úgy találta az *Uralkodó eszmék* újraolvasása kapcsán, hogy „e munka háttérbe szoríttatik, s a fiatal nemzedék, mely a munkából többet tanulhatna, mint bármi külföldi munkából, még nevérol is alig ismeri”. Eötvös liberalizmusa elitista és mélységesen forradalomellenes abban az értelemben, ahogy a nála másfél évtizeddel idősebb skót Thomas B. Macaulay-é (1800–1855) és a francia történész François Guizot-é (1787–1874), akinek édesapját a jakobinus terror alatt kivégezték.³⁰ Macaulay és Guizot is protestánsok voltak, vezető történetírók és vezető politikusok az 1830–1840-es években, ám a puritán családból jött Macaulay agnosztikus lett, Guizot viszont hívó kálvinista maradt egészen haláláig. Eötvös azonban minden konzervatív hajlandósága mellett egyszerre volt *liberális* államférfi és hívó katolikus, talán csak ebben különbözik a vele több tekintetben párhuzamba állítható liberális konzervatív gondolkodótól, Alexis de Tocqueville-től (1805–1859), aki fiatal korában elvesztett személyes hitéhez

³⁰ Vö. Az *Uralkodó eszmék* előtt írt *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* (Pest, Hartleben, 1850) mottójaként Macaulay-tól választott sokatmondó idézetet: „He disliked revolutions and for the same reason, for which he disliked revolutions, he disliked counterrevolutions.” A Macaulay-idézet a nagy skót történetíró befejezetlenül maradt nagy művéből, a *History of England*-ből származik. Thomas Babington Macaulay: *The History of England from the accession of James II.* London, Penguin Classics, 1979. 101. A művet Eötvös sógora, egyik legközelebbi barátja, Trefort Ágoston fordította magyarra. Vö. Bényei Miklós: *Eötvös József olvasmányai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 102, illetve Bényei Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1996. 60.

csupán *in articulo mortis* érkezett vissza – ha ugyan visszaérkezett.³¹ Tocqueville, akinek szüleit a kivégzéstől csak Robespierre bukása mentette meg a jakobinus terror idején, s az 1848-as köztársasági francia kormánynak rövid ideig külügy-minisztere volt, *A demokrácia Amerikában* című korszakalkotó munkájában az egyház és az állam teljes szétválasztására épülő amerikai rendszerben az amerikai katolikusok prosperitására hívta fel a figyelmet. „A 18. századi filozófusok igen egyszerűen magyarázták a hit fokozatos gyengülését. A vallásos buzgalom, mondták, annál jobban csillapodik, minél jobban nő a szabadság és a felvilágosodás. Bosszantó, hogy a tények cseppet sem vágnak egybe az elmélettel” – mutatott rá ironikusan Tocqueville amerikai tapasztalatai nyomán a 18. századi enciklopédisták tévedéseire.³² Ezt a leckét Eötvös is megtanulta. „[Ha] a katolicizmust biztosítani, ha azt erősíteni akarjuk, a legjobb mód abban áll, ha annak ügyét az államhatalom ügyétől elválasztjuk” – írta nyugodt meggyőződéssel naplója magányának 1870 nyarán, ezzel is megelőlegezve a katolicizmusnak a II. vatikáni zsinat nyomán bekövetkező pasztorális fordulatát.³³ Eötvös katolikusként hitt a haladásban – s katolikus hitéből fakadó antropológiai optimizmusa élete utolsó hónapjaiban sem hagyta el:

„És ha a dolgokat igazán vesszük, csakugyan oly lassú-e haladásunk? Vajon, ha a középkor épületjeit a mostaniakkal összehasonlítjuk, főképp a magány lakokat [magánlakásokat], melyeken a 13-ik században még a városokban is üvegablak vagy fűtési készlet nem volt, és összehasonlítjuk az embereket, nem találunk-e ezeknél még nagyobb különbségeket; és Darwin teóriája, ha ezt az anyagi természetre nézve *nem* fogadjuk is el, nincs-e igazolva éppen erkölcsi és szellemi tekintetben?”³⁴

Ez a politikai krédóját és politikusi pályáját alapvetően befolyásoló következetesen kettős elkötelezettség már saját korában is ritkaság volt, és Eötvöst olyan külön és Magyarországon nagyon kevésbé ismert katolikus kortársakkal

³¹ „Tocqueville se présente donc comme un pascalien plein de doutes ; chez lui, la démarche pascalienne n’aboutit pas.” Jean-Louis Benoît: *Tocqueville. Un destin paradoxal*. Paris, Perrin, 2013. 720–730. Hasonlóan vélekedik korábbi monográfiája, André Jardin: *Alexis de Tocqueville. 1805–1859*. Paris, Hachette, 1984. 366.

³² Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 425.

³³ Czeglé Imre: Eötvös József: Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól kezdve 1870. november 30-ig. *Történelmi Szemle*, 21. (1978), 2. 370.

³⁴ Czeglé (1978): i. m. 368.

rokonítja, mint a francia Charles de Montalembert és az angol Lord Acton.³⁵ Ami még inkább történelmivé – azaz lezárttá – teszi örökségét. Liberális katolikus lehetett egy magyar főrend, egy ősi francia *pair* és egy német felmenőkkel bíró kozmopolita angol katolikus gróf (bármennyire is *contradictio in adjectio* ez utóbbi!) a 19. század második harmadában, de a szellemi arisztokrácia e saját korukban is magányos szintézisalkotói egyre ritkábban feltűnő árnyképek a posztmodern politika mai arénáinak harsányan villódzó fényjátékaiban.³⁶ „A keresztény civilizáció célját csak a kereszténység által érheti el” – írta le Eötvös az emigráció keserves időszakában, távol hazájától, reformkori reményeiben megcsalatra, s a politikai cselekvéstől megfosztottan, s hozzátette: „Hatalmasnak tartom a keresztény érzést, s ezért hiszem, hogy elérjük e célt.”³⁷ Ezt a célt elérni alighanem lehetetlen, ám tagadhatatlan, hogy Eötvös egyéni és nemzeti céljait az 1866 utáni európai politikai helyzetben teljesülni látta:

„Ha azon következtésekre gondolok, melyek az utolsó események után elkerülhetetleneké váltak, ha meggondolom, hogy az Osztrák birodalom régi alakjában [...] nem létezik többé, hogy helyébe új állam lép, melynek természetes alapja Magyarország s mely saját nemzetünkön kívül a Cseh, Lengyel és más catholicus slavokat s legfeljebb még a Románokat fogja egyesíteni körében, megújítva csaknem egészen Nagy Lajos birodalmát s ugyan azon szerepet biztosítva a Magyar fajnak, mely neki legdicsőbb napjaiban jutott, hogy mindezen kisebb nemzetiségeket egy nagy állammá egyesítve, velek [velük] együtt a szabadságnak és a nyugati művelődésnek öre legyen; ha meggondolom mind ezt s visszatekintek ifjú napjaimra, midőn mind erről ábrándoztam, s ha lelkesedéstől elragadva boldogabb óráimban meg voltam is győződve, hogy mind ez egykor történni fog, de meg voltam győződve arról is, hogy reményeimnek teljesülését csak késő utódok láthatják s csak Szalayval közöltem reményeimet, mert tudtam, hogy általa csak költőnek s nem örültnek fog mondani. Ha meggondolom mindezt, néha úgy látszik, mintha álmodnám. Soha fiatal ember nem volt bátrabb ábrándjaiban, senki nem remélt többet a jövőtől s minden, amit reméltem, teljesült. A három százados küzdelem után Austria romokban fekszik s nincs akadály, hogy helyét, mely üresen maradt, mi töltjük be.”³⁸

³⁵ Deák Ágnes: Lord Acton és Ausztria az 1850-60-as évek fordulóján. *Századok*, 131. (1997), 5. 1157–1191. Különösen 1164. Lord Actonról magyarul lásd Gájer László: *Lord Acton. A politikai liberalizmus és a római katolikus tanítás összeegyeztetésére tett kísérlet a 19. században*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2020.

³⁶ „A mai magyar politikai elmélekdedések ritkán (vagy csak felületesen) támaszkodnak a magyar politikai irodalom klasszikusainak az ismeretére.” Takáts József: Ötvözet és elmozdulás. *Litera*, 2016. március 10.

³⁷ Gángó (1999): i. m. 217–218.

³⁸ Eötvös József 1866. szeptember 15-i naplójegyzete, lásd Eötvös József: *Naplójegyzetek. Gondolatok 1864–68*. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, MTA, 1941. 217.

Eötvös mindenesetre sokat tett az üres hely betöltésére, még ha nehéz küzdelmekkel telt miniszterségének utolsó időszaka is, különösen az 1870-ben a költségvetési vitában őt ért ellenzéki támadások járultak hozzá egészsége megromlásához.³⁹ Agóniájának heteiben, 1871 januárjában is felvillanyozott kíváncsisággal követte a hazai és európai politika alakulását. Az egyik utolsó könyv, amely a kezében járt, Vámbéry Ármin német nyelvű kötete volt Oroszország ázsiai nagyhatalmi ambícióiról⁴⁰ – s végóráinak sztoikus nyugalma sem zavarta meg a keserűség, ahogy a *Pesti Napló* kiemeli: „szavai philosophiai elmefuttatások voltak az emberiség haladásáról”.⁴¹

Szekfű Gyula Eötvös-olvasatai

Ez a fajta optimizmus talán egy pillanatig sem volt jellemző Szekfű Gyulára (1883–1955), a legnagyobb hatású magyar történetíróra. Szekfű nyíltan vállalta katolikus meggyőződését, mint Eötvös, és hasonlóan Eötvöshöz, olyan intellektuális státusa is volt, amelyet ma úgy jellemeznénk: véleményvezérség. Élete végén, a Rákosi-korszakban magas állami tisztségek (országgyűlési képviselőség, Hazafias Népfront- és Elnöki Tanács-tag stb.) – névleges – birtokosa. Valódi kormányzati tapasztalat és hatalom – amelyben Eötvösnek kétszer is része volt, s nagy, maradandó alkotásokra serkentette – Szekfűnek nem jutott, bár Magyarország moszkvai követe volt 1945 és 1948 között, s e minőségében részt vett a párizsi béketárgyalásokon is. Eszmetörténetileg még fontosabb, hogy a liberális Eötvössel ellentétben életművéhez a konzervatív – illetve az újkonzervatív – jelzőt társítják az értékelések, amellyel legfőképpen azt jelölik, hogy liberalizmuskritikája nem baloldali ihletésű. Emlékezetük is különbözik. Szekfű neve, ellentétben Eötvösével nem magasan lobogó zászló és eszményi program, ám talán éppen megosztó jellege miatt sokkal előbbben jelenvaló a polarizált magyar politikai élet még itt-ott parázsló értelmiségi vitáiban. A konzervatív historikus a liberális arisztokráciával szemben nem a „történelmi osztályból” jött, szerény

³⁹ Trefort–Lónyai–Gángó (1998): i. m. 214. Eötvös látványos kudarca volt még az egységes zsidó kongresszus meghiúsulása is, lásd Konrád Miklós: Eötvös és a zsidók. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 3. 495–509.

⁴⁰ Hermann Vámbéry: *Russlands Machtstellung in Asien. Eine historisch-politische Studie*. Leipzig, Brockhaus, 1871; illetve lásd Bényei (1996): i. m. 58.

⁴¹ Eötvös József (1871): i. m.

társadalmi és vagyoni háttérrel indult neki magasra ívelő pályájának – s felszeg magatartását sohasem vetette egészen le. Egyik tanítványa visszaemlékezése szerint a *Magyar Szemle* nagy tekintélyű főszerkesztőjeként s Bethlen István miniszterelnök bizalmasaként sem viselkedett otthonosan a legfelső körökben: „idegen volt [tőle] az úriemberek határozott járása, s csak lágyan tipegni tudott.”⁴² Iparos-kistisztviselő ősök homályba vesző öröksége, korán elhalt édesanyja, szerezény jövedelmű ügyvéd édesapa, ciszterci gimnáziumi évek a szülőváros Székesfehérváron, pap fivér, keresztény néppárti politikai szocializáció határozták meg gyermek- és ifjúkorát.⁴³ Ám a magas értelmiség világába kiváltságos úton jutott be, érettségi után felvették az újonnan alapított Eötvös Collegiumba, ahol Kodály Zoltán, Szabó Dezső, Horváth János és Lackó Géza társaságában pallérozhatta szellemét, a millennium ünnepi ragyogásának csalóka napfényében, szabadelvű tanárok és franciás műveltség burjánzó kultuszában.⁴⁴ Szekfű félbehagyott irodalmi ambícióinak romjain nevelődött történésszé, s a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában és levéltárában könyvtári gyakornokként eltöltött néhány éves tengődés után a nagy kiugrást számára a bécsi közös ügyes levéltári állásra való meghívás hozta meg. 1909 elején a Haus-, Hof- und Staatsarchivba nevezték ki mint másodosztályú fogalmazót. A császárvárosban a fiatal és felszeg Szekfű a nagy befolyású és birodalmi perspektívájú Thallóczy Lajos köréhez tartozott.⁴⁵ A duális monarchia fényesebb fővárosában nekilendülő hivatalnok-tudós pályája osztozott a bécsi magyarok sajátos belföldi külföldiségében: Szekfű budapesti kollégáitól eltérően mindennapos tapasztalatként élte meg a német–osztrák nacionalizmus erősödését, a dualizmus átalakítására készülő ambiciózus trónörökös, Ferenc Ferdinánd szláv és román nemzetiségi politikusokra támaszkodó körének

⁴² Gogolák Lajos: Romemlékek (I). Közzéteszi Nové Béla. *Holmi*, 13. (2001), 3. 306.

⁴³ A Szekfű család származásához lásd Somkuti Éva: Szekfű Gyula genealógiája. *Levéltári szemle*, 32. (1982), 2–3. 441–444. Szekfű gimnáziumi éveire lásd Glatz Ferenc: Szekfű Gyula a ciszterciták gimnáziumában. In *Fejér megyei Történeti Évkönyv*. 10. kötet. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, (k. n.), 1976. 131–150.

⁴⁴ Lásd Szekfű kéziratoss és töredékes visszaemlékezéseit MTA KIK Kt. Ms 5982/116. Közli Dénes Iván Zoltán: *Szekfű Gyula*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001. 167–173. Vö. Laczkó Géza: *Királyhágó*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971. 301–369. Lásd még Ress Imre: Szekfű Gyula, Ernst Molden és az Eötvös-kollégium. In Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula nemzedéke a magyar történetírásban*. Budapest, Argumentum Kiadó – Eötvös József Collegium, 2007. 17–42.

⁴⁵ Thallóczy Lajosról lásd Ress Imre: *Lajos Thallóczy der Historiker und Politiker*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2011. Thallóczy bécsi köréről pedig Waktor Andrea: „Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról.” Thallóczy Lajos és köre Bécsben. *Budapesti Negyed*, 12. (2004), 4. 435–456.

erősödő befolyását, s mindezzel szemben viszolyogva látta a történelmi Magyarországot fenyegető kihívásokra süket budapesti parlamenti politika nemesi provincializmusát,⁴⁶ a cirkuszi jeleneteket mutató parlamenti politizálás fetisizálását. Mindez nem is maradt hatástalan munkájára – kevesen vették a fáradságot, hogy frázisok és előítéletek ismételtetése helyett belemélyedjenek az osztrák birodalmi kormányzat történetének szakkérdéseibe.⁴⁷

Nem is emiatt lett felkapott a különös bécsi hontalanságban élő fiatal levéltáros neve – hanem a szabad óráiban II. Rákóczi Ferenc fejedelem emigrációjáról összegyűjtött levéltári források mesteri nagyesszévé ötvözött kötetéről.⁴⁸ Az 1913-ban írt *A száműzött Rákóczi* már címében is mítoszromboló igénnyel lépett fel, a nemzeti függetlenség kiüresedett retorikáját, a terméketlenné vált kossuthi politika még mindig karizmatikus ragyogású örökségét támadta. A mű hatalmas felháborodást keltett Magyarországon, volt, ahol a kötetet elégették, máshol a kutyaakat kezdték Szekfűnek hívni. A hónapokig tartó sajtóvihar alatt a katolikus Szekfű segítségére nem egyháza – pedig személyesen igyekezett magát igazolni Csernoch János hercegprímás előtt –, hanem az antiklerikális polgári radikálisok jöttek Jászi Oszkár vezetésével.⁴⁹ Szekfű azonban következő kötetében, amely egy rövid államtörténeti összefoglalás volt németül és magyarul, nem nekik akart megfelelni, hanem a német háborús szövetség eszméjének adott évezredes történelmi legitimációt: „A kiegyezésben egyúttal azon kettős történeti processzus is nyugvóponthoz jutott, melynek folyását Magyarország államiságában és a nyugati németiséggel való összeköttetésében Szent István kora óta megszakítás nélkül figyelemmel kísértük.”⁵⁰ Ez a gondolatmenet hűségese öröksége Eötvös következetes németbarát külpolitikai orientációjának, amely szerint „érdekünkben fekszik Németország megerősítése, sőt ezt műveltségünk egyedüli biztosítékának tekintem; ámde ugyanúgy fekszik Németország érdekében az, hogy Magyarország megőriztessék a nyugati, azaz német műveltség számára, és ne oldódjék fel – amint Kossuth akarja – egy bizánci jellegű szláv

⁴⁶ Szekfű bécsi éveiről lásd Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevések és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfű bécsi éveinek történetéből. *Történelmi Szemle*, 17. (1974), 3. 396–420.

⁴⁷ Szekfű Gyula: Az osztrák központi kormányzat történetének irodalma. *Történelmi Szemle*, 1. (1912), 1. 185–219.

⁴⁸ Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913.

⁴⁹ Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye*. Budapest, Kalligram Kiadó, 2015. 107–108, 168–169.

⁵⁰ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Budapest, Dick Manó, 1918. 215.

konföderációban”.⁵¹ Megkockáztathatjuk: a bécsi évek fiatal Szekfüje esetében is arról van szó 1918 előtt, mint Eötvösnél 1848 óta mindig: Magyarországnak az osztrák birodalmon belüli alkotmányos különállásának a német szövetség a legerősebb külpolitikai biztosítója. Ismeretes, hogy Eötvös a porosz–osztrák háború nyomán azt írta naplójába: „Századok óta soha Magyarország előtt nagyszerűbb kilátások nem nyíltak.”⁵² Szekfü később oly sokszor és igaztalan torzításban felhánytorgatott koncepciója a keresztény-germán kultúrközösséghez való tartozásról nem a vilmosi Németország imperializmusa felé tett hódolat volt, vagy valamilyen homályos szélsőjobboldali, esetleg „vérségi” vonzódás – a hitlerizmussal ő első pillanattól kezdve szemben állt, ahogy az etnikai nacionalizmus ihlette *Volkstumsgeschichté*vel is. Hanem a 19. század nagy szabadelvű nemzedéke által kidolgozott külpolitikai orientáció, s különösen Eötvös, Szalay László, valamint Kemény Zsigmond és Andrássy Gyula gondolatainak szerves továbbfejlesztése, amely mögött ott rejtett a meggyőződés, hogy a történelmi Magyarországra leselkedő legnagyobb veszély az orosz imperializmus, s ennek egyetlen reális alternatívája van a kontinentális Európában: a Németországra való támaszkodás. Ennek nosztalgiaja még 1919 zavaros éveit követően is elkísérte:

„De hát így akarja az orosz autokratizmus, melynek terjeszkednie kell, különben meghal. Nekem nincsenek illúzióim a kapitalista államok jelen ellenállási ereje iránt. Mi, kis államok semmik vagyunk az orosz hengerrel szemben, az emberi művelődés egyetlen reménye a német faj, amelyen még mindig ott táncolnak az örültek. Ha Németországot sikerül tönkretenni, vége Európának és művelődésben, humanizmusban olyan szakadás jön létre, minő volt a IV. századtól a XI–XII-ig.”⁵³

A magyar állam életrajza recepcióját, ahogy a Rákóczi-könyvet évekig követő hírlapi vitákat aztán elmosta a kettős Monarchiát maga alá temető 1918. őszi világháborús vereség. Szekfü az összeomlás másnapján szemléletes képpel búcsúzott a széthulló birodalomtól, kenyéradó gazdájától:

⁵¹ Eötvös József levele Karl Theodor Welckernek, 1862 június 14. In Eötvös (1976): i. m. 358. Eötvös német orientációjáról lásd Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 491–492. Újabban: Gyarmati Enikő: Johann Caspar Bluntschli és Bárány Eötvös József a német egységről. Gondolatok a német egység szövetségi változatairól az 1860-as években. *Aetas*, 30. (2015), 2. 75–102.

⁵² Eötvös (1941): i. m. 186.

⁵³ Szekfü Gyula levele Gábor Andornak 1920. július 7. MTA KIK Kt. Ms 4492/170. Idézi Miskolczy Ambrus: Csoportkép történeszekkel. *Aetas*, 19. (2004), 3–4. 299.

„Miként az osztrák állam czimerpajzsán egymás mellett, de egymásról tudomást sem véve, véletlen sorozatosságban nyújtózkodtak a cseh oroszlán és a stájer panther, billegtek és álldogáltak a legkülönbözőbb színű sasok és kisebb madarak, ugyanolyan anorganikus egymásmellettségben éltek századokon át a Habsburgok jogara alatt a legellentétebb természetű és érdeklődésű népek és államok.”⁵⁴

Mennyire mások ezek a kiábrándult sorok, mint alig ötven évvel korábban Eötvös lendületes sorokba foglalt reményei arról, hogy a közös szabadság eszménye majd nagyhatalmat csinál Közép-Európa kis nemzetiségeiből, amelyben a magyarság feladata az lesz, hogy „a közcélokért több érdemet szerezve magunknak, az egyenlők között az elsők legyünk”.⁵⁵ A nacionalizmusban és a birodalomban egyaránt csalódottnak mutatkozó Szekfű Gyulában fantáziát látott az 1918 őszi hatalomra került Károlyi-korszak, különösen Hatvany Lajos, akinek a felkérésére Szekfű végül asztalfiókban maradt sorai íródtak, majd a Tanácsköztársaság kultúrpolitikája is. 1919 tavaszán egyetemi katedrával kínálták meg, de a fiatal historikus, bár kacérkodott az együttműködéssel, végül nem égette meg magát túlságosan az egymásra bukdácsoló sűrű rendszerváltásokban – másokkal ellenében őt sikerrel igazolták pesti pártfogói 1919 őszi.

A Három nemzedék Eötvös-képe

Olyannyira nem égette meg magát, hogy az 1920 végén megjelent műve a világháborús összeomlás gyökereit „a liberális közelmúlt tévelygéseiben” és „beteges előzményeiben” felmutató *Három nemzedék* azonnal ideológiai alapmű lett a jobboldalon.⁵⁶ Nagy leszámolás a közelmúlttal. „Én három szellemi terméket ismerek, mely a keresztény irányzatot méltóképpen kifejezésre hozta, u. m. a Te Három Nemzedékedet, Tormay Cécile Bujdosó Könyvét és [...] Horváth János Aranytól Adyig című füzetét. Ha nem értetek talán mindenben egyet, egy irányt képviseltek, s nevetek egyben program lenne” – írta neki az ekkor még belügyminiszterként dolgozó Klebelsberg Kuno gróf, az 1920-as évek meghatározó

⁵⁴ Ember Győző: Szekfű Gyula 1918-ban írt cikke a bécsi levéltárakról. *Levéltári Közlemények*, 50. (1979), 2. 313.

⁵⁵ Eötvös (1941): i. m. 218.

⁵⁶ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 1920. 4. 8.

kultúrpolitikusa.⁵⁷ Szekfű neve és könyve valóban program lett – s ebben a tényben összevethető Eötvös *Uralkodó eszméivel*, mindkettő egy leverte ország dermedt és megalázott közvéleményét szólította meg a bukás másnapján. Ám míg Eötvöst nem nagyon olvasták, s könyvére anyagilag ráfizetett, addig Szekfűé azonnal ünnevelt bestseller lett – a tudós-paptanár és történetíró Takáts Sándor azt írta például, hogy mivel a mű hamar elfogyott a könyvtári kereskedésekből, a pesti piarista rendház lakói a rongyosra olvasott könyvtári példányok birtoklásán veszekedtek.⁵⁸ Eötvöshöz hasonlóan forradalomellenes retorikával szólt Szekfű is: „a forradalom a nyugatos történelmi szemlélet szerint nem szép és kívánatos dolog, hanem beteges állapot, krízis”. Ám a kiindulást, ahová vissza kell térni, a francia forradalom és a napóleoni háborúk reakciójaként szárbaszókkent európai romantikában – amit ő „politikai romantizmusnak” nevez – jelölte meg. Szekfű ennek jelentkezését nem mint a szent szövetségi korszak reakciós politikai atmoszférájának domináns kulturális termékét, hanem szinte mint elnyomott ellenkultúrát tárgyalja, szerinte ugyanis „a francia forradalom után Közép-Európa, a Nyugat példájára, elszakadt a keresztény alapoktól és államait liberális elvek szerint rendezte be”.⁵⁹ Érvelése szerint:

„A keresztény-germán eszme ez új berendezkedés közepett posztulátum szerepére szorított, melyet elszórt, itt-ott felmerülő ideális gondolkodású emberek emeltek fel anélkül, hogy a tömegekre hatást gyakoroltak volna. Ezen emberek a romantikusoknak annyikép megítélt s oly különböző álarcokban jelentkező felekezete. Alig van szellemi irányzat, melyet nehezebb volna pontosan körülírni. [...] Csupa egyéni, senki máséhoz nem hasonlító arc [Szekfű a reformer porosz államférfi Stein bárót, az angol arisztokrata költő és szabadságharcos Lord Byront, a német költőt, Novalist s a francia royalista író, Chateaubriand-t említi], s mégis a szellem mindegyikben ugyanazon alapszövegekből készült. Ezek: nemzetiség és keresztény európai erkölcs, mely [...] mindenkor elég erős arra, hogy hitet adjon nekik az erkölcs, a szellem, a gondolat erejében. Ez a hit tartja vissza a politika romantikusait, hogy az uralkodó liberalizmushoz csatlakozva tömegemberré váljanak, s a tömegeknek hízelegve tömegakcióktól tegyék függővé az emberi haladást. A romantikus elfordul e méltatlan ön- és tömegcsalástól és példát véve a maga egyéni kiválóságából, megköveteli, hogy mindenki saját életében, saját körében valósítsa meg a nemzeti és keresztény ideálokat.”⁶⁰

⁵⁷ Klebelsberg Kuno levele Szekfű Gyulához 1921. július 23. Közli Dénes (2015): i. m. 250.

⁵⁸ Takáts Sándor levele Szekfű Gyulának 1921. március 12. Idézi Dénes (2015): i. m. 242.

⁵⁹ Szekfű (1920): i. m. 57.

⁶⁰ Szekfű (1920): i. m. 57–58.

Az uralkodó liberalizmus tömegesalása „papiros alkotmányokban”, „gazdasági formalizmusban” s a tekintély elvének aláásásából áll, amit a francia forradalom szabadított Európára, s amelynek csak kevesen tudtak ellenállni – szinte csak Széchenyi, aki viszont magányos próféta volt és maradt a nagy alkotásai nyomán támadt országos lelkesedésben is. „[A]kkor minden, mi élt és a központon szóhoz jutott, állandó forrongásban volt Széchenyi ellen, s még oly szelíd és mérsékelt államférfiak is, mint volt Eötvös József báró, igaz meggyőződéssel tarták tévesnek a legnagyobb magyar útjait.”⁶¹ Szekfű narratívájának hatásosan megszervezett kulcseleme, hogy miközben a liberalizmus halott oroszlánjának tetemét rugdossa, addig ennek az antiliberális megújulásnak magyar hőségévé megteszi Széchenyi Istvánt. Akár ellentmondások árán is, hiszen Széchenyi modernizátor, a „magyar probléma” pedig nem a múlthoz való visszatérésben, hanem az attól való elszakadás képtelenségében áll: „Miként vesse le Magyarország a rendi állam köntösét, melynek elmaradt ódivatában már alig mert mutatkozni Európa előtt, és mit öltön magára a régi helyett. Ez volt a magyar probléma száz év előtt.”⁶² Még azt is koncedálja:

„Széchenyi nem liberális ugyan, de azért nem is egészen konzervatív. Hogyan is elégedhetett volna meg az adott viszonyok konzerválásával, mikor a Nagy Parlagon állva, széles határainkon belül szinte mindent betegnek, elmaradtnak, megjavítandónak látott. Módszere, mellyel a változást eszközli, konzervatív, de a változtatásról, a reformról le nem mond. Politikai rendszerét tehát konzervatív reformrendszernek nevezhetjük, ellentétben a liberális reformelvekkel. Ha pedig egész egyéniségét el akarjuk helyezni a szellemi áramlatok közé, úgy elsősorban kereszténységét kell szemügyre vennünk.”⁶³

Akinek örökségét aztán eltorzította, elzüllesztette a reformkortól kezdve a magyar liberálisok három nemzedéke. Szekfű volt eléggé olvasott, hogy tudja, kritikája aligha áll meg a magyar liberálisok nagy nemzedékére, akik keresztények voltak és forradalomellenesek, akárcsak francia példaképeik. Így, hogy nagyszabású hanyatláskonceptiója sértetlen maradjon, azt választja, hogy hatástörténetüket marginalizálja az uralkodó közhangulattal szemben:

„De mi haszna Tocqueville, Lord Brougham, Welcker vagy Benjamin Constant hatását kimutatnunk erre vagy arra a jelesünkre, mi haszna tudnunk, hogy Szalay László érett

⁶¹ Szekfű (1920): i. m. 22.

⁶² Szekfű (1920): i. m. 57.

⁶³ Szekfű (1920): i. m. 56.

korában a liberalizmust az ész és jog rendszerének nevezte a szenvedelmek bitorlásaival szemben, hogy legfőbb képviselőjét Guizotban látja, ki egyedül érdemli meg a »haladás barátja« nevét, mert »tért nyitott habár csak lépésről-lépésre a magasabb civilizációnak«, mi haszna, mondom, mindez, mikorra magyar liberális irányt éppoly kevésbé vezette Deák, Klauzál, Szalay, Eötvös, mint a francia fejlődés is Guizot nélkül, sőt ellenére ment a maga »gyorsabb lábain«. A politikai liberalizmus, nálunk is, mint másutt, elsősorban közhangulat volt, az érzések szülötte, mely elvekkel és az adott politikai viszonyok részleteivel, pozitív reformokkal édeskeveset törődött.”⁶⁴

Ebben a tekintetben érdekes az a néhány sor, amelyben Eötvös politikai fő művét saját koncepciója érdekében játékba hozza:

„[F]ilozófia és lángész magasságaiban, trónol Eötvös Józsefnek rendszere nemzetiség és állam összeegyeztetéséről, melyet *A XIX. század uralkodó eszméi*-ben foglalt össze. 48–49-nek, úgy a magyar, mint a francia forradalomnak hatása félreismerhetlen művére, de vele mégsem foglalkozhatunk, méretei kiesnek könyvünkől, mely a fejlődés tényleges lefolyását, nem pedig időnkint megmutatkozó elérhetetlen magasságait ábrázolja.”⁶⁵

Szekfü tehát a maga részéről megkerüli a szellemtörténeti szembesülést Eötvös eszméivel, s minthogy Trefort Ágoston erre már 1883-as elemzésében rámutatott, ennek ekkor már fél évszázados hagyománya volt, tehát ténybelileg igaza volt Szekfünek, amikor azt írta: „Eötvös tanai nem váltak eleven tényezőivé fejlődésnek.”⁶⁶ Előfordul persze, hogy Szekfü mégis egyezést talál a közhangulat és az eszmék *Gipfelwanderungja* között, de ebben ilyenkor sincsen sok köszönet. A börtönügy humanitárius reformjának szükségességéről értekezést író pályakezdő Eötvöst szinte nevetséges fényben tünteti fel Szekfü tolla:

„A közéleti cselekvés [...] a liberális hangulat divatos követelményeit akarja kielégíteni. Ha a harmincas és negyvenes évek irodalmában lapozunk, azt hihetnők, hogy Magyarországnak nem volt égetőbb kérdése, mint a fogházügy javítása, s ennek keretében azon kérdés, magánzárkában foglalkozás nélkül vagy munkával foglalkoztatva tartassanak-e a fegyencek. Ezen témákról egész röpirodalmunk van, s végtelen számú hírlapcikkünk. Már most elismerve a középkori fogházviszonyok és büntetőbíráskodás reformjának szükségét, el kell egyúttal ismernünk azt is, hogy nemcsak büntetőbíráskodásunk, de egész jogszolgáltatásunk is, nemcsak a foglyok viszonyai, de a szabadon járó becsületes emberek életviszonyai is rászorultak sürgős modernizálásra, amint ezt Széchenyivel a nemzet jobbjai meg nem szüntek hangoztatni. Hogy azonban a foglyokért nagyobb eszmecsere folyt és több és gyorsabb reform keletkezett, ennek a magában véve örvendetes dolog-

⁶⁴ Szekfü (1920): i. m. 95.

⁶⁵ Szekfü (1920): i. m. 161.

⁶⁶ Szekfü (1920): i. m. 161.

nak, de a nemzeti fejlődésbe beállítva: anomáliának egyetlen oka az, hogy a börtönügy és büntetőtörvénykönyv javítása Beccariának filantrop működése óta a liberalizmus integráns részét tette, a liberális *divathoz* tartozott. A mozgalom nem magyar földről nőtt ki, Széchenyit hidegen hagyta, de annál inkább felizgatá báró Eötvös Józsefnek ideálishan érzékeny kedélyét s alkalmat adott Kossuthnak a liberalizmus szívhez szóló, érzelmeket megmozdító hirdetésére.”⁶⁷

A hajdani labancként megbélyegzett „Rákóczi-gyalázó” a *Három nemzedékben* világháborúk és forradalmak katasztrófájából virulens antiliberalizmussal felébredt ellenforradalmi közérzetnek adott formát és testet, amikor szuggesztív vonalakkal és erős kontúrokkal felvázolt tablójában a reformkor nemzedékét, köztük Eötvöst is odafestette a nemzeti hanyatlás forrásvidékére – nem hagyva ki a szabadelvű politika 1919 után legfőbb bűnbaknak kikiáltott haszonélvezőjét, a budapesti zsidóságot. Nem véletlen, hogy a liberális korszaknak a fehérterror zsidóellenes kilengései s a numerus clausus által megtört magyar zsidósága szinte dacos büszkeséggel ment a vádlottak padjára:

„El vagyunk rá készülve, hogy az antiszemita támadások és a zsidó keserőség gazdag forrása lesz a Szekfű Gyula új könyve. [...] Sokáig fogják fejünkre olvasni azokat a hamis vádakot, amelyek alá – íme – Szekfű is odaírta a nevét. [...] A vágást nekünk szánták. De az Kossuthot, Deákot, Eötvöst, Tiszát, Rákosit érte. A védekezés nem a mi kötelességünk, hanem a becsületes keresztény magyarságé.”⁶⁸

Szabolcsi Lajosnak sajnos részben igaza lett. Szekfű ugyan nem uszított, nem a csapszékiek számára írta könyvét, nem a külvárosok éhes csöcselékének feltűzelésére – ezt Szabolcsi is elismerte –, de a „romlás bacillusairól” adott hatásos és ismerős képe azok zsidóellenes előítéletét is mozgásba lendítette, akik nem tudták követni hosszú körmondataiban elhelyezett *caveat*-jait. Az antiszemita közérzet lelkesen reagált Szekfű vitriolos kritikájára, hiába nem azonosult ezzel a lelkesedéssel belsőleg, sőt magánbeszélgetésben később úgy nyilatkozott, hogy a szélsőjobboldali olvasói „a magyar liberalizmus bírálatából azt a tanulságot vonták le, hogy Heil Hitler!”⁶⁹ (Amit visszaigazol, hogy népbírószági perében az utolsó szó jogán elmondott védőbeszédében a később halálra ítélt és kivégzett Endre László belügyi államtitkár, a magyarországi zsidóság 1944-es

⁶⁷ Szekfű (1920): i. m. 100.

⁶⁸ Szabolcsi Lajos: Nem vagyunk egyedül a vádlottak padján! *Egyenlőség*, 39. (1920), 50. 3.

⁶⁹ Bóka László: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1966. 1058.

deportálásainak egyik fő felelőse úgy nyilatkozott, hogy zsidóellenes nézeteinek megerősítését többek között Szekfű Gyula könyveiben találta meg.⁷⁰⁾

Az antiliberális konjunktúra hullámain érkezett hírnév meghozta a hivatalos elismerést is, Klebelsberg Kuno kezdeményezésére Szekfű 1925-ben hazatért Bécsből, és katedrát kapott a pesti egyetem bölcsészkarán. 1927-től kezdve pedig Bethlen István miniszterelnök politikájának intellektuális szócsöve is lett, amikor elvállalta a *Magyar Szemle*, a korszak reprezentatív közéleti-tudományos folyóiratának a szerkesztését. A húszas-harmincas évek fordulójától pedig sorjáztak a Hóman–Szekfűként számontartott nagy magyarságtörténeti szintézis, a *Magyar történet* kötetei, ezeket egy kivételével mind Szekfű írta. Hasonlóan a *Három nemzedék*hez, ezek a zöld kötéses reprezentatív kötetek beköltöztek a művelt polgári otthonok ezreibe, nemzedékek történeti érzékét formálták, s a történészek táborában elismerő vagy keserűen vitatkozó (például Mályusz Elemér) visszhangra, a tágabb magyar szellemi életben értő (mint Babits) és időnként félreértő (mint Németh László) olvasókra letek. A *Magyar történet* lapjain Szekfű már sokkal elismerőbb Eötvössel szemben. Már nem érzékeny idegzetű regényíró, hanem a magyar valóságot realisztikus színben láttató hűséges krónikás centralista elvárataival, Szalay Lászlóval és Kemény Zsigmonddal együtt:

„Nem véletlen, hogy a rendiség ez első történeti kritikusainak sorából állott elő Szalayban a század legnagyobb történetírója, Keményben a legnagyobb magyar történeti regényíró és Eötvösben a legnagyobb társadalmi-szatirikus regények szerzője, akik mindnyájan illúzióktól el nem vakítva, mély realisztikus kritikával vizsgálták meg a rendiségtől oly tiszteletreméltónak tartott régiséget, ismerték fel annak végtelenen elavult voltát és látták meg először az akkori európai elveken, a liberalizmus elvein felépült nemzetállamot. Amit Kossuth elől a nemzeti illúziók fedtek el, s amire Széchenyi csak távolból, igen magas erkölcsi követelések felhőzetén át tudott letekinteni, az e fiatalok előtt a valóság éles körvonalalaiban állott. A közjogi reform képét ők emelték ki az »érzelgő szóárból, a szerte hullámzó általánosságból.«⁷¹⁾

Sőt, az 1930-as évek Szekfű-szövegeiben Eötvös már kezd felnőni ahhoz a végzetet előre jelző, de meg nem hallgatott Kasszandra-szerephez, amelyben Szekfű kedvenc hőseit láttatni szereti:

⁷⁰⁾ Karsai László – Molnár Judit: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest, Cserépfalvi, 1994. 447.

⁷¹⁾ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. 326.

„Eötvös az ő nagy állambölcseleti művében szinte egy száz évnek egész jövő fejlődését érezte meg a génusz izgatott idegeivel; kétségbeesve látta a kor uralkodó eszméinek, szabadságnak, egyenlőségnek és nemzetiségnek egymással ellentétes voltát, s hogy ebből csak végtelen zavarok, háborúk, szociális forradalmak, végül is az állam teljes abszolutizmusa, az európai népek szabad kultúrájára lomhán rátelepedő cezarizmus következhetik.”⁷²

A nagy szintézis végén már egy szenvedélyes mondatában már ott tart, hogy „Deák és Eötvös követése a nemzetet bizonyára nem döntötte volna végveszélybe!”⁷³ Érdekesen vág egybe értékelése Jásziéval, aki szerint „E[ötvös] génusza, már [...] a múlt század közepén teljes világossággal felismerte, hogy Európa a diktatúrák felé tart és a demokráciák össze fognak omlani”.⁷⁴ A konzervatív fordulatát elkezdő emigráns Jászi Oszkár és a liberális ellenzék felé katolikus utakon tapogatózó Szekfű Gyula Eötvös József nagy művének újraolvasásában találták meg saját életművük folytatásának legitimációját az 1930-as évektől kezdve.

Am aztán az antiliberális Szekfűt is elérte végzete, a harmincas évektől sokak szemében liberális lett mind politikai álláspontjában, mind katolicizmusában – a *Három nemzedék* harmadik kiadásában már nem az 1918 előtti világ dekadenciájára, hanem a két világháború közötti társadalom „neobarokk” vonásaira irányult Szekfű kritikája. A szociáldemokrata napilap, a *Népszava* híres 1941-es karácsonyi számában publikáló konzervatív történész a háborúból való kilépésre irányuló diplomáciai erőfeszítések egyik fontos aktora, a nácikkal és magyar szövetségeikkel szembeni szellemi ellenállás egyik szervezője lett, s ez hatott történelemszemléletére is: a nemzeti lelkiismeret keresztény profétájaként értékelte Eötvöst és a centralistákat híres cikksorozatában, az Ady-versből kölcsönzött *Valahol utat veszítettünkben*: „mily módon lehet emberhez legméltóbban biztosítani minden ember, Isten egyenlő kreatúrái életét. Szalay, Eötvös és társaik ezeket a módokat a demokrácia rendszerében találták meg, s azóta az ő gondolataiktól való minden elhajlás csak újból bebizonyította nézetük helyességét.”⁷⁵ Ezeket a sorokat a német megszállás előtt két hónappal vetette papírra. Eötvös talán ekkor, a magyar nemzeti élet szorongató mélypontján volt Szekfű számára a legaktuálisabb. Az Eötvösre, a centralistákra hivatkozó demokratikus program a kereszténydemokrácia felé mutatott, s 1944 őszén az antifasiszta és németellenes Szekfű valóban részt vett a Kereszténydemokrata Néppárt illegális megalapításában.

⁷² Hóman–Szekfű (1936): i. m. 566.

⁷³ Hóman–Szekfű (1936): i. m. 595.

⁷⁴ Takáts (2021): i. m. 180.

⁷⁵ Szekfű Gyula: *Valahol utat veszítettünk. Magyar Nemzet*, 1944. január 16. 2.

Az „áruló” Szekfű és katolikus pesszimizmusa

Eötvöshöz hasonlóan Szekfű nagy utat bejárt pályájának is mindvégig vezérlő csillagzata volt a katolicizmus. A hajdani fehérvári ciszterci diák a századvégi néppárti katolicizmus militáns levegőjében nőtt fel, ám 1918 előtt nem képezett kristályosodási pontot, a dualista történelmi Magyarország ugyanis nem volt „keresztény Magyarország”. 1919 ősze előtt elképzelhetetlen volt, hogy komoly magyar politikus a „keresztény kurzus” jelszavával korteskedjen, 1920 után azonban a magyar politika meghatározó jellemvonása lett a keresztény politika hirdetése, így alkalmá nyílt Szekfűnek, aki az 1920-as években az *Új Nemzedék* és a *Napkelet* publicistájaként egy ideig „történetpolitikai gondolkodóként” tekintett magára, arra, hogy a katolikus Széchenyi „igéivel” igyekezzen előmozdítani a „a magyarság lelki regenerációját”. Ám az 1920-as évek végére nyilvánvalóvá lett számára, hogy a Széchenyi nevében meghirdetett konzervatív reneszánsz elmaradt. Mindennek következtében a Szekfű által sürgetett katolikus reform ígérete mindinkább elszakadt a kurzuskereszténység hivatalos szólamaitól, ekkor érkezett meg Szekfű, a regényíró Francois Mauriac és a filozófus Jacques Maritain francia neokatolicizmusához és a kereszténydemokráciához.

1945 télutóján, amikor a főváros hosszú ostroma után előjött rejtekhelyéről, Szekfű Gyula másfajta tanulságokat érvényesített. Megértette, hogy vereségből *elkerülhetetlenül* alávétés következik, és elfogadta a felkérést, hogy legyen Magyarország moszkvai nagykövete.

„Budapest ostroma végén már rájöttem arra, hogy – hacsak újabb világháború nem lesz – a mi sorsunkra a Szovjetunió lesz döntő hatással. [...] Ez volt a második evidens lehetőség az életemben, hogy elveimet ne csak írásban terjesszem. [...] Most erre az újabb lehetőségre megszólalt a lelkiismeretem, és hogy másodszor elutasítani a könyvek elhagyását gyávaság lenne. Azt hittem, hogy konzervatív-reformer és katolikus lévén, ha én megyek Moszkvába, ezzel dokumentálva lesz ezen köröknek a készsége a Szovjettel együttműködésre. [...] Ma, végül is a jobboldaliak tiszta kommunistának és árulónak tartanak – egy öreg fasiszta szeretne már jelen lenni az akasztásomon, a baloldaliak persze konzervatívnak, úgyhogy megint meg vagyok győződve, hogy jó úton járok, mert minden oldal helytelenít.”⁷⁶

⁷⁶ Szekfű Gyula levele Kornfeld Mórchoz, 1946. szeptember 22. [Párizsból kelteztve]. In Kornfeld Móric: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk. Széchenyi Ágnes. Budapest, Corvina Kiadó, 2006. 359.

Szekfű katolikus történetfelfogása valójában a Szent Ágoston-i pesszimizmust tükrözte, ahogy ezt már az 1940-es években világossá tette elsősorban katolikus olvasói számára:

„Rabszolgatartó fáraók, népeket kiirtó asszír királyok zavartalan nyugalomban élvezik ravaszsággal vegyes kegyetlenségük gyümölcseit s békében halnak el, miután »államalkotó« gonoszetteiket pompázatos betűkkel kőbe és ércebe véstették, – államuk csak jóval utánuk, századokkal később esik össze. [...] Hogy egy gonosz úton összeszedett gazdagság, emberi könnyekből összehordott hatalom és nagy állam egyszer csak összeomlik, gyakran egész váratlanul, az ilyen tény magában véve még távolról sem bizonyítja az Igazság földi működését, inkább csak azt, hogy minden magán- és közhatalomnak előbb-utóbb elkövetkezik a vége e földi térségeken. Az egymásután még nem azonos az oksági viszonytal, s a legtöbb esetben annál kevésbé vehetjük azonosnak, mert a váratlan, de annál biztosabb vég a nem bűnökkel alapított hatalmat is eléri, gyakran hamarabb, mint a notóriusan gonoszakat.”⁷⁷

Utolsó nagyobb összefoglaló művében, az ellenforradalmi korszakkal leszámoló, 1947 karácsonyán megjelent *Forradalom után*ban Szekfű legtöbb értékelője szerint már társutassá züllött értelmiségiként legitimálta a felgyorsult kommunista hatalomátvételt. A kortárs olvasó a mű nagy visszhangot kapott soraiban cinizmust és gyáva behódolást látott, diametrális elfordulást a korábbi eszményektől, vagy éppen egy opportunistá pálya újabb fordulatát. Mindszenty József hercegprímás a könyv elolvasásakor állítólag azt mondta: „Vagy most hazudik, vagy azelőtt hazudott.”⁷⁸ Sokak véleményét fejezte ki. Valójában azonban Szekfű újból az ágostoni pesszimizmus mérlegén találta könnyűnek a keresztény civilizációt, a Szovjetunió és a kommunizmus 1945 után kiteljesedő hegemoniájának erkölcsi igazolását nem a hazai, hanem a példának tekintett keresztény nyugat-európai történelem egészének pesszimista végkicsengésébe foglalja: az államhatalmat eddig sehol sem sikerült megkeresztelni. „Mert ha csak egyetlenegy igazi keresztény államhatalom volna szerencsétlen korunkban, akkor nem tört volna ki sem az első, sem a második világháború, s nem kacérkodnának ma sem az emberek a harmadikkal, az atomháborúval.” Így a nyugatosság elvesztésének dilemmáját végül is történelem vallási értelmezésének problematikájában exponálja a katolikus hitéhez mindvégig ragaszkodó történész. Ez az exponálás azonban végletesen

⁷⁷ Almásy József (szerk.): *Katolikus írók új magyar kalauza*. Budapest, Árdói Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, 1941. 398.

⁷⁸ Mindszenty aulista papjának, Fábián Jánosnak visszaemlékezése. In Saád Béla: *Tíz arckép*. Budapest, Ecclesia Könyvkiadó, 1983. 98.

és riasztóan pesszimista, nem véletlen, hogy Szekfű 1945 utáni korszakának gondolatai hatás és követők nélküli epilógust fűztek az életműre. Utolsó nagyobb tanulmányát *Az öreg Kossuthról* írta, mély empátiával, s megejtő szépségű mondatokkal, ám ravaszul duplafenekű üzenetekkel manipuláló esszéjében:

„Ettől az állásponttól már nem messze van az öregkori álmodozás, melyet más ember többé nem zavar [...]. Öregkori ábrándja a forradalom, amelyet a nép élén vív meg, minden arisztokrata, az egész feudális világ ellenében, ő, a parvenü – megfedkezve saját erős kötöttségeiről és az akkori világ minden tényleges viszonyáról. De álmodott, – még ő is, a kemény öreg ember – és szépet álmodott, újra harcot, igazi népi forradalmat és a nép győzelmét.”⁷⁹

Ezek a mondatok nem álltak volna távol Eötvöستől sem, ha megéri Kossuth öregkorát. Mindenesetre Szekfű kortársai által egyértelműen döbbenet szemlélt politikai pálfordulását nem követte a történeti gondolat következetlensége. Kossuthról írt nagy tanulmánya gyakorlatilag megismételte *A száműzött Rákóczi* téziseit az emigráció céltalanságáról, s az emigráns politikus illúziókba merülő álmodozásairól. Ehhez a gondolati tartalomhoz képest csak korfestő adalék, hogy a tanulmányt vörös vászonba kötve hódoló üzenettel küldte születésnap ajándékként Rákosi Mátyásnak, amelyre azt írta, hogy „Kossuth Lajos haláláig sem tántorodott el azon szabadság gondolattól, amelyért a mai magyarság is tiszteli. Az én tanulmányom ezt megdönthetetlenül bizonyítja.”⁸⁰

Legutolsó, posztumusz megjelent közleménye mintha mégis az őt árulónak tartó kritikusait igazolta volna, címe az volt: *Az értelmiség átállása a felszabadulás idején*.⁸¹ Ebben a nagybeteg történész a személytelen harmadik személy mögé rejtve álláspontját bevallotta, hogy bár „maga is jellegzetesen polgári életet élt, individualista volt”, de 1945-ben megtalálta az utat, mely a „felszabadulás tényéből egyedül következett”.⁸² Visinszkij külügyminiszter-helyettes – az 1930-as évek sztálini koncepciók pereinek egykori főügyésének – jelentéséből tudjuk, mit érthetett ezen a történész-diplomata: Szekfű kijelentette, hogy „a magyar nép mélyeséges hálával viseltetik a Vörös Hadsereg iránt, amely felszabadította

⁷⁹ Szekfű Gyula: *Az öreg Kossuth*. In I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. II. 407.

⁸⁰ Miskolczy Ambrus: Három magyar hungarológus. *Hungarológia*, 2. (2000), 1–2. 91.

⁸¹ Szekfű Gyula: *Az értelmiség átállása a felszabadulás idején*. *Csillag*, 9. (1955), 8. 1633–1639.

⁸² Szekfű (1955): i. m. 1638–1639.

őt a Horthy-rendszer uralma alól, és kiüzte Magyarországról a németeket”.⁸³ Ahogy a református püspökből a kádári megtorlás külügyminiszterévé avanszált Péter János cinikusan leírta, „a görög sorsdrámákban a sorsot kiszolgáló félistenek, demiurgoszok jártak olyan megszállottan az istenek árnyékában, ahogyan a Magyar Köztársaság első moszkvai követe, Szekfű Gyula történelemtudós mozgott egyfelől Sztálin, Molotov, Vorosilov, Svernyik, Visinszkij közelében, másfelől Tildy, Dinnyés, Rákosi, Révai, Szakasits és Veres Péter társaságában”.⁸⁴ Bármily csábító a jellem bukásán felébredő káröröm, a kései olvasó számára nem ezen a bizánci hajlongáson van a lényeg, amelyet egyébként halálos ágyán kezelőorvosának, Haynal Imrének úgy indokolt, hogy „az ő magatartása mentette meg nemzetét attól, hogy a szovjet nagyhatalom szibériai fogságba ne hurcolja az egész magyarságot, ahogy ez megtörtént a krimi tatárokkal”.⁸⁵ Nem a végzetesen eltévelyedett prófétai öntudaton kell Szekfű művének és közéleti magatartásának összefonódó hatását mérni, amelynek a személyiséget maga alá gyűrő tragikumát előre jelezte, hogy az Operaházban tartott 1946. januári Lenin-előadása befejeztével eszméletlenül esett össze a függőny mögött.

Az ájulás ugyanis nem volt véletlen. A pesszimista Szekfű másoknál jóval hamarabb felismerte Közép-Európa 1945 után félelmetesen egyértelművé lett geopolitikai helyzetét: „Magyarország ma benne van a Finnországtól Bulgáriáig terjedő vonalban, mely magában foglal legyőzötteket és a győzők sorában ülőket [...]. Győzelem és vereség különbsége abban oldódik fel, hogy mindnyájan szomszédai vagyunk a Szovjetunióknak és ennél fogva [...] befolyása alá kerülünk.”⁸⁶ Ez a felismerés sem a háború végén fogalmazódott meg benne. Már 1924-ben azt írta, hogy „a legjobbak kiirtása Oroszországban megkezdődött és nagy előrehaladást tett”⁸⁷. S amikor 1945 nyarán moszkvai útján személyesen győződött meg arról, hogy „Észak kolosszusa [...] szétzúzta azt, mi botorul szembeszállt vele, új és állandó helyzetet hozott létre a magyar medencében”,⁸⁸ bizalmas magánbeszélgetésekben egyenesen kimondta: új „török hódoltság-ról” van szó, „ami addig tart, ameddig a Szovjetunió”⁸⁹ Ebből számára az is következett, hogy a Wesselényi Miklóstól, Kossuthtól, Eötvöstől, Deáktól, a két

⁸³ Péter János: Szekfű Gyula Moszkvában. *Szovjet Irodalom*, 9. (1983), 5. 112.

⁸⁴ Péter (1983): i. m. 111.

⁸⁵ Ortutay Gyula: *Napló 2. 1955–1966*. Budapest, Alexandra Kiadó, 2009. 27.

⁸⁶ Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Cserépfalvi, 1947. 120–121.

⁸⁷ Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, Napkelet, 1924. 20–21.

⁸⁸ A moszkvai út. *Új Magyarország*, 1945. augusztus 7. 1–2.

⁸⁹ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor Iroda, 1990. 308.

Andrássytól és a Tiszáktól egyaránt vallott nyugatos orientáció emberöltőkre, talán véglegesen eltűnt a magyarság politikai tájékozódásából: „Eurázsia újra elért bennünket [...] nem álmodozhatunk többé a híd szerepéről sem Nyugat és Kelet között. [...] A hidat is odadobhatjuk az ócskavas közé, ahol már örökre pihen politikai múltunk sok értelmetlen, nagyzásból született, meg nem valósítható frázisa.”⁹⁰ Szekfű korábban a „keresztény-germán” kultúrközösség hirdetése miatt keveredett labanc hírébe, a fordulat, a „keleti demokrácia” ajánlásával – látszólag – tehát nem is lehetett élesebb. De az életmű teljességének ismeretében itt is egyfajta mindent átható pesszimizmus benyomása lep meg minket. A *Forradalom után* korábbi balsejtelmek beteljesülését, a gyász tehetetlen dühét és keserűségét hordozza – azt a politikát temette el benne, amelyet Eötvös, Deák és Andrássy a kiegyezés egyik legfontosabb indokaként határozott meg, s amely Szekfű német orientációját is kimondva-kimondatlan motiválta: az orosz veszély. Szekfű elbeszéléseiben ugyanis „Kelet” és „Nyugat” ellentéte nem valódi alternatíva, hanem a kétféle, egymással küzdő idő látomása, hatalmas, személyfölötti individuumok kétséges kimenetelű harca, amelyben az eredet múltba futó története fölé emelkedik a múltatlan újnak, a jövőnek szükségképpen tragikus győzelme. A Kelet a magyarság sorsa volt, amelynek el kellett múlnia és meg kellett halnia, a Nyugat viszont sose lett és sohasem lesz egészen a miénk, szerep marad mindig, amelyet tanulni, követni, utánozni kell, de sohasem lehet élni mint saját életünket.

Elsetett ítélet lenne megkönnyebbülten sóhajtani, hogy Szekfű rossz prognózist adott, s történelmi időben mérve jóval rövidebbnek bizonyult az orosz birodalmi álmokat beteljesítő szovjet megszállás, mint az oszmán uralom. A *Forradalom után* az alávetettség rémálomszerű valóságába való belenyugvást ajánlotta, s több mint harminc évvel azután, hogy az orosz csapatok 1991 júniusában kivonultak Magyarországról, a szomszédban folyó pusztító háború emlékeztet arra, hogy az Eötvös és Szekfű által nagyon is tisztán látott régi aggodalmak nem véletlenül születnek újjá. Ahogy Szekfű a *Három nemzedék* második kiadásában, illetve *A magyarság életrajzában* (1918) megfogalmazta: „a magyarság legjobbainak örök gondja volt a legkülönbözőbb korokban, hogyan illeszkedjék bele a magyar a nyugati kultúrába – ezen a problémán mentek tönkre legjobbaink [...]”.⁹¹ „A »Kelet népe« mindannyiszor keserű lemondás vagy súlyos vál-

⁹⁰ Kovács (1990): i. m. 122.

⁹¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. 2. kiadás. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R.-T., 1922. 31.

ságok árán fizette meg Nyugathoz tartozandóságát.”⁹² Ameddig ez így marad, a pesszimista keresztény Szekfü kérdéseit és kételyeit nem tudjuk Eötvös keresztény optimizmusával véglegesen meghaladni.

Felhasznált irodalom

- Almásy József (szerk.): *Katolikus írók új magyar kalauza*. Budapest, Ardói Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, 1941.
- Bartha Ákos: Fajvédők, nem madártávlatból (Pócs Nándor: Varjúsereg). *Rendszerváltó Szemle*, 7. (2022), 3–4. 155–158.
- Benoît, Jean-Louis: *Tocqueville. Un destin paradoxal*. Paris, Perrin, 2013.
- Bényei Miklós: *Eötvös József olvasmányai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.
- Bényei Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1996.
- Bóka László: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1966.
- Braun Róbert: Eötvös a kommunizmusról. *Huszadik Század*, 20. (1919), 4. 234–235.
- Czegle Imre: Eötvös József: Naplójegyzetek 1870. augusztus [6]-tól kezdve 1870. november 30-ig. *Történelmi Szemle*, 21. (1978), 2. 364–410.
- Deák Ágnes: Lord Acton és Ausztria az 1850-60-as évek fordulóján. *Századok*, 131. (1997), 5. 1157–1191.
- Dénes Iván Zoltán: *Szekfü Gyula*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001.
- Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye*. Budapest, Kalligram Kiadó, 2015.
- Ember Győző: Szekfü Gyula 1918-ban írt cikke a bécsi levéltárakról. *Levéltári Közlemények*, 50. (1979), 2. 311–323.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. kötet. Budapest, Magyar Helikon, 1981.
- Eötvös József. *Pesti Napló*, 1871. február 3. (Esti kiadás) 1.
- Eötvös József: *Naplójegyzetek. Gondolatok 1864–68*. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, MTA, 1941.
- Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Budapest, Magyar Helikon – Szépirodalmi, 1972.
- Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976.
- Evans, Robert J.: *Austria, Hungary and the Habsburgs. Central Europe 1683–1867*. Oxford, Oxford University Press, 2006.

⁹² Szekfü (1918): i. m. 41.

- Ewans, Robert J.: Remembering the Fall of the Habsburg Monarchy One Hundred Years on. Three Master Interpretations. *Austrian History Yearbook*, 51. (2020). 269–291.
- Fenyő István: Eötvös József politikaelméleti főműve, az Uralkodó eszmék. *Századok*, 136. (2002), 5. 1455–1469.
- Ferenczi Zoltán: *Bárá Eötvös József 1813–1871*. Budapest, Athenaeum, 1903.
- Gájer László: *Lord Acton. A politikai liberalizmus és a római katolikus tanítás összeegyeztetésére tett kísérlet a 19. században*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2020.
- Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban 1848–1850 (I). Keletkezéstörténet és biográfia. *Holmi*, 9. (1997a), 8. 1121–1129.
- Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban, 1848–1850 (II). Az élettörténet. *Holmi*, 9. (1997b), 9. 1279–1294.
- Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.
- Gángó Gábor: *Eötvös József Uralkodó eszméi*. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2006.
- Glatz Ferenc: Szaktudományos kérdésfeltevések és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfü bécsi éveinek történetéből. *Történelmi Szemle*, 17. (1974), 3. 396–420.
- Glatz Ferenc: Szekfü Gyula a ciszterciák gimnáziumában. In *Fejér megyei Történeti Évkönyv*. 10. kötet. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, (k. n.), 1976. 131–150.
- Gogolák Lajos: Romemlékek (I). Közzéteszi Nővé Béla. *Holmi*, 13. (2001), 3. 293–310.
- Gyarmati Enikő: Johann Caspar Bluntschli és Bárá Eötvös József a német egységről. Gondolatok a német egység szövetségi változatairól az 1860-as években. *Aetas*, 30. (2015), 2. 75–102.
- Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet*. V. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
- Horánszky Nándor: Szemere Bertalan utolsó éveiről. *Magyar Nemzet*, 1987. október 27. 4.
- Jardin, André: *Alexis de Tocqueville. 1805–1859*. Paris, Hachette, 1984.
- Karsai László – Molnár Judit: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest, Cserépfalvi, 1994.
- Konrád Miklós: Eötvös és a zsidók. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 3. 495–509.
- Kornfeld Móric: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk. Széchenyi Ágnes. Budapest, Corvina Kiadó, 2006.
- Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor Iroda, 1990.
- Laczkó Géza: *Királyhágó*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.
- Macaulay, Thomas Babington: *The History of England from the Accession of James II*. London, Penguin Classics, 1979.
- Miskolczy Ambrus: Három magyar hungarológus. *Hungarológia*, 2. (2000), 1–2. 79–98.
- Miskolczy Ambrus: Csoportkép történeszekkel. *Aetas*, 19. (2004), 3–4. 285–311.
- A moszkvai út. *Új Magyarország*, 1945. augusztus 7. 1–2.

- Nizsalovszky Endre – Lukácsy Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Ortutay Gyula: *Napló 2. 1955–1966*. Budapest, Alexandra Kiadó, 2009.
- Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései*. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1939.
- Péter János: Szekfü Gyula Moszkvában. *Szovjet Irodalom*, 9. (1983), 5. 110–113.
- Radvánszky, Anton: *Baron Josef Eötvös, ungarischer Staatsmann und Denker, 1813–1871. Seine Bedeutung als Denker und Staatsmann für die Gegenwart*. Köln–Detroit, Amerikanisch-Ungarischer Verlag, 1959.
- Ress Imre: Szekfü Gyula, Ernst Molden és az Eötvös-kollégium. In Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfü Gyula nemzedéke a magyar történetírásban*. Budapest, Argumentum Kiadó – Eötvös József Collegium, 2007. 17–42.
- Ress Imre: *Lajos Thallóczy der Historiker und Politiker*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2011.
- Saad Béla: *Tíz arckép*. Budapest, Ecclesia Könyvkiadó, 1983.
- Sata Kinga-Koretta: Gángó Gábor: Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika (recenzió). *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 19. (2007), 2. 165–168.
- Schlett István: *Eötvös József*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1987.
- Somkuti Éva: Szekfü Gyula genealógiája. *Levéltári Szemle*, 32. (1982), 2–3. 441–444.
- Sötér István: *Eötvös József*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választútján*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Szabolcsi Lajos: Nem vagyunk egyedül a vádlottak padján! *Egyenlőség*, 39. (1920), 50. 1–3.
- Szász Károly: *Néhai báró Eötvös József akadémiai elnök emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia által saját disztermében MDCCC. LXXII. február 2-dik napján tartott gyászünnepély tárgyai. A M. T. Akadémia Évkönyvei XIII. kötetének VI. darabja*. Pest, Eggenberger, 1872.
- Szekfü Gyula: Az osztrák központi kormánysszervek történetének irodalma. *Történelmi Szemle*, 1. (1912), 1. 185–219.
- Szekfü Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913.
- Szekfü Gyula: *A magyar állam életrajza*. Budapest, Dick Manó, 1918.
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 1920.
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. 2. kiadás. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda R.-T., 1922.
- Szekfü Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, Napkelet, 1924. 20–21.
- Szekfü Gyula: Valahol utat veszítettünk. *Magyar Nemzet*, 1944. január 16. 2.

Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Budapest, Cserépfalvi, 1947.

Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth. In I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. II. 341–434.

Szekfű Gyula: Az értelmiség átállása a felszabadulás idején. *Csillag*, 9. (1955), 8. 1633–1639.

Szemere Bertalan: *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár*. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert – Pelyach István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.

Takáts József: Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban (recenzió). *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*, 12. (2000), 3. 268–271.

Takáts József: Ötvözet és elmozdulás. *Litera*, 2016. március 10. Online: <https://litera.hu/magazin/interju/takats-jozsef-otvozet-es-elmozdulas.html>

Takáts József: *Jászi és a liberális szocializmus*. Budapest, Osiris Kiadó, 2021.

Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter et al. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. 425.

Trefort Ágoston: B. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról. In Pesty Frigyes (szerk.): *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. VII. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1882.

Trefort Ágoston – Lónyay Menyhért – Gángó Gábor: Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-emlékbeszéde, 1872. (Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gángó Gábor.) *Aetas*, 13. (1998), 2–3. 203–215.

Urbán Aladár: Népítélet Lamberg felett. Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások. *Századok*, 130. (1996), 5. 1063–1116.

Vámbéry, Hermann: *Russlands Machtstellung in Asien. Eine historisch-politische Studie*. Leipzig, Brockhaus, 1871.

Waktor Andrea: „Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról.” Thallóczy Lajos és köre Bécsben. *Budapesti Negyed*, 12. (2004), 4. 435–456.

Utószó

Kulin Ferenc lektort a szerkesztők arra kérték fel, hogy a kötet kapcsán fogalmazzon meg olyan elvi jelentőségű szempontokat, amelyek az olvasókat a kötet elolvasása után továbbgondolkodásra ösztönözhetik. Mivel a lektor a hazai Eötvös-kutatás egyik doyenje, így véleményét – hozzájárulásával – a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé tesszük.

Lektori vélemény és hozzászólás a kötetben felvetettekhez

Előrebocsátom, hogy az *Eötvös 150. Szabadság, művelődés, polgárság* című tanulmánykötet szerkesztőinek koncepcióját és a tanulmányok szakmai színvonalát mind a történettudományok, mind pedig a politológia nézőpontjából kiemelkedően értékesnek tartom.

Kritikai észrevételeim ezért nem a kötet tematikáját és szerkezetét érintik, csupán az Eötvös-filológia, valamint a reformkort és a dualizmus korát elemző történettudomány eddigi eredményeire támaszkodó további kutatások egyik lehetséges irányát jelzik.

Javaslom a szakirodalmi hivatkozások listájának kiegészítését, természetesen nem az egyes fejezeteket lezáró Felhasznált irodalom keretei között. Célszerűbb lenne, ha a kötet végén kapna helyet olyan forrásmunkákra történő utalás, amelyek segíthetik a magyar 19. század öröksége korunk tapasztalatai felőli értékelésének – termékeny vitákat feltételező – újabb és újabb kísérleteit. Az alábbi szerzőket és műveket javaslom kiegészítésül az Ajánlott irodalom címszó alatt (lásd a 182. oldalon).

Az alábbiakban előbb néhány olyan fogalmat emelek ki a kötet „politikai szótárából”, amelyek 19. századi és mai jelentéstartalmainak „naprakész” értelmezését az öntörvényű hatalmi erőviszonyok és az értékelvű politikai gondolkodás megszüntethetetlen konfliktusai indokolják (I.), majd a reformkor egyik kiemelkedő politikusi életművére emlékeztetve a történetírás egy általános érvényű módszertani kérdését vetem fel (II.).

Az Eötvös-kutatás néhány uralkodó eszméje és egy alábecsült szerzőtárs

I. Fogalmak

1. Föderáció

A folytonosan módosuló tartalmú fogalmak elemzésére elsőként a *föderáció* szó jelentéstörténete kínálkozik. Nemcsak azért, mert már a 19. században politikai viták ütközőpontjába került, hanem mert Eötvös maga is sokat vívott azzal a problémával, hogy egy föderatív államalakulatban megőrizhető-e a nyelvi-nemzeti identitás. Aggodalmát legfőképpen az indokolta, hogy „minden nemzeti törekvés célját” az uralkodás vágyában látta, s miután tisztában volt azzal, hogy „a kizárólag nyelvi meghatározottságú nemzetiség kizárja a többes identitást [...]”, úgy vélte, hogy „a többnemzetiségű államok elvileg felbomlásra vannak ítélve” (lásd Csorba László: *Eötvös és a döblingi Széchenyi*, 56.). Annak ellenére, hogy „az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* című, 1850-ben közreadott röpiratát, a nemzetiségi kérdés első átfogó, komplex elemzését, továbbá az osztrák birodalom újjászervezésére vonatkozó fontos javaslatát [...] a föderatív gondolat [...] egyik első, reprezentáns képviselőjének tekintették” (55–56.), a probléma lényegét érintő viták hevesége napjainkban sem mérséklődött. Lássuk e viták – sokáig csupán teoretikus diskurzusnak tűnő – előzményeit!

Schlett István tanulmányából idézek: „Eötvös a Deákkal folytatott vitáját feladta, noha lelke mélyén továbbra is úgy gondolta, hogy a *birodalom föderalizálása* kedvezőbb megoldás lenne, mint a »jogfolytonosság« fikciójára alapozott dualizmus” (17.). Ha a „föderalizálás” „eötvösi” jelentését akár a *Wikipédia*, akár az *Idegen szavak szótára* segítségével próbálnánk megfejteni, nem tudhatnánk meg, hogy a neves politikus mire gondolhatott. Az előbbi szerint „föderációs berendezkedésű országra példa a 21. században az USA, Oroszország vagy Svájc”, az utóbbi az államoknak olyan szövetségét nevezi föderatívnak, amelyben „a szövetkezett államok új, közös államot alkotnak”. Nem jutnánk eredményre akkor sem, ha Eötvös idézett mondatát egy elvont teóriákban gondolkodó „doktriner” írástudó, nem pedig egy felelős politikus kijelentésének tekintenénk. Egy ízben Schlett István is használta Eötvös jellemzésére a „doktriner” jelzőt (18.), mégsem kell vitába bocsátkoznom vele, mert – tanulmánya zárófejezetében – ő írta le ezt a mondatot: „[Eötvös] [á]llamtudománya nem teoretikus, és még kevésbé ideolo-

gikus, hanem az Arisztotelész–Machiavelli–Hobbes–Montesquieu-hagyományt követve gyakorlati volt” (28.).

Nem érezném ennyire fontosnak az Eötvös szellemi karakterére utaló jelzőket, ha azok csupán stílárius minőségükben különböznének egymástól, ám ezúttal a magyar nemzetpolitikai koncepciók közötti különbségek valóban gyakorlati jelentőségéről van szó.

S hogy mennyire – máig aktuálisan – gyakorlati, arra is a fenti idézetek szerzője mutat rá, amikor hangsúlyozza, hogy „a nemzetállami szuverenitás kérdésében álláspontja különbözött a Deák köré gyülekező mérsékelt liberálisok elképzelésétől. Röviden fogalmazva: lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartotta – nem a birodalmi, hanem – egy közép-európai föderáció létrehozását.” Azaz olyan államszövetségben gondolkodott, „amely erejénél fogva egyrészt védelmet adott volna e térségben lévő »kisállamoknak« Európa nagyhatalmaival, de különösen az orosz fenyegetéssel szemben, másfelől biztosíthatta volna a »történelmi nemzetek« széles körű autonómiáját, továbbá a nemzetiségek kulturális érdekeinek érvényesülését, gyöngítve ezzel a szeparatista törekvéseket” (21.).

A föderáció fogalmának eötvösi értelmezését akkor sem minősíthetnénk pusztán teoretikus kísérletnek, ha az író-politikus nem fogalmazta volna meg azt a meggyőződését is, amely szerint „Ausztria német tartományai [...] aránylag rövid idő múlva a német egységhez fognak csatlakozni” (21.). Ő – számos elődje és utódja gondolkodásmódjától eltérően – nem a Nyugat vagy a Kelet közötti választás kényszerét, hanem a közép-európai geopolitikai adottságok kiaknázásának lehetőségét mérlegelte.

A kiegyezést követően akkor is gyakorlati érdekű szempontok szerint gondolkodott, ha szembe kellett fordulnia korábbi nézeteivel. Jó példája ennek az a változás, amely Anglia történelmi szerepét megítélő kijelentéseiben követhető nyomon. Miután *A XIX. század uralkodó eszméinek* mindegyikét Európa békés fejlődését súlyosan veszélyeztető ideológiákként ítélte meg, s azt tapasztalta, hogy az egymást kizáró ideák (szabadság, egyenlőség, testvériség) között „[n]incs középút, nincs decorum [...], sem egyensúly, sem harmónia”, belátta, hogy „a központosítás talán az egyetlen, ahol elképzelhető középút” (37.). Az is érthető, hogy – a korabeli Európa térképén – e tekintetben gyakorlatilag egyedül Angliát látta követhető példának. Azt az Angliát, amelynek „belviszonyait” az újkori történelem legkorszerűbb hatalmi szerkezete és jogrendje jellemezte, amelyről azonban – a *Szegénység Írlandban* című tanulmányának tanúsága szerint – jól tudta, hogy az állam határain kívül „viselt dolgait” a civilizáció exportjának legkegyetlenebb módszerei jellemezték.

Egyszóval ugyanaz az Eötvös, aki korábban már felismerte a nyugati civilizációban rejlő „romboló” erőt, most – az *Uralkodó eszmék* írójaként – ugyanabban az Angliában látja a politikai stabilitás mintaállamát, amelyet egyszer már elítélt birodalomépítő módszereinek embertelensége, kegyetlensége miatt. Nem arról van szó, hogy az egyik esetben (a 17. századi Angliáról értekezve) doktrínereként, teoretikusként nyilatkozik meg, míg (a kiegyezés után) pusztán gyakorlati szempontokat mérlegel, hanem arról, hogy az elvi-eszmei értékek és a pragmatikus érdekek képviselőjét egyaránt erkölcsi követelménynek tekinti, s hogy mindkét esetben politikai gondolkodóként ítéli meg a közéleti cselekvés általa kiaknázható lehetőségét. E személyes, alkati adottságnak a megléte vagy hiánya dönti el, hogy egy föderáció keretei között ki lehet alkalmas a nemzetpolitika képviselőjére, s ki nem.

2. Homogenizáció

A „homogenizálás” – Gerő András által értelmezett – fogalma is azok közé tartozik, amelyek többszempontú megközelítést érdemelnek. Bizonyára további kutatások és tudományos viták tárgya lesz az a szemlélet, amelynek jegyében szerzőnk a magyarországi zsidóság részben önkéntes, részben kényszerített asszimilációjának történetét vázolja. Elhatárolja magát azoktól a kísérletektől, amelyek a közelmúltunkban is igyekeztek e kérdést pártpolitikai célok eszközéül használni, és arra törekszik, hogy a magyarországi zsidóság történetét tanulmányozva a kisebbségek és a mindenkori többség viszonyának általánosítható törvényszerűségeit vizsgálja. Ehhez szolgál kiindulópontul Gerő András egyik fő tézise. Ezt írja: „Értelmezésem során abból indulok ki, hogy a liberális részről a zsidó emancipációnak két, egymással összefüggő érdekmozzanata volt. Az egyik a magyarság, a magyar etnikum erősítése; másik az egyre inkább szekularizálódó keresztény kultúrával való minél zökkenőmentesebb együttélés, asszimiláció” (122.). Ezzel egyetértek. A szerző azzal a kijelentésével készítet vitára, amikor úgy ítéli, hogy a liberális magyar politika „a magyarsághoz idomítani kívánt csoportokat kulturálisan is homogenizálni akarta”. Ha így lett volna, Kazinczy nem fordult volna az uralkodóhoz azzal a kéréssel, hogy őt nevezzék ki vármegyéje tanfelügyelőjévé, s ebben a tisztségében nem alapított volna több mint egytucatnyi nemzetiségi iskolát. Hozzá hasonlóan Tessedik Sámuel sem ragaszkodott volna ahhoz, hogy diákjait a saját anyanyelvükön oktassa! Elmondhatjuk, hogy a 19. századig a magyar „kulturális politika” nem az „etnocentrikus

germán állameszme” jegyében működött, amely a „civil” életben is megkövetelte a népcsoportok közötti nyelvi egységet, hanem annak a sztyeppei hagyománynak a szellemében, amely csupán a hatalom iránti lojalitást várta el a meghódoltaktól, akik megtarthatták saját nyelvüket és faji különállásukat is.¹

Nem az a gondom Gerő András fentebb idézett kijelentésével, hogy nincs benne igazság, hanem az, hogy amit mond, az nem a teljes igazság. Kétségtelen, hogy a magyarországi zsidóság egyenjogúsítása (emancipációja) folytonosan politikai akadályokba ütközött, de azok is liberálisok voltak, akik lebontották ezeket az akadályokat. Másfelől pedig „a magyarsághoz idomítani kívánt csoportok” kultúrájának kezelése sem írható le a „homogenizáció” fogalmával.

Nemcsak azért, mert – miként szó volt már róla – a nyelvi-etnikai idomulás követelményének nem voltak hazai előzményei, hanem mert – és ez a fontosabb – a 18–19. század fordulójának nyelvújítási mozgalmát nem politikai célok motiválták. Amikor pedig megindult a küzdelem a magyar nyelv hivatalos államnyelvként történő elismertetéséért, azt nem a nyelvi nacionalizmus, hanem részben a II. József németesítő kísérletével szembeni ellenállás, részben az orosz cár által finanszírozott – kiérlelt nyelvpolitikai programjával is terjeszkedő – pánszláv mozgalom fenyegetése indokolta.²

Gerő András „homogenizáció”-elmélete nem számol azzal a fajta nemzet-tudattal, amely azokra volt jellemző, akik a hazai viszonyoknál lényegesen színesebb, gazdagabb külhoni kulturális környezetet is megismerhettek, mégis megmaradtak magyarnak (például Liszt Ferenc, Széchenyi), de nem számol a kulturális asszimiláció és a hungarustudat erősödésével sem.

3. „Vallási közöny”

Albert Camus világhírű regényének megjelenése (*Közöny*, 1942) óta tudjuk: kevés olyan pszichikai jelenség van, amelynek megértése és „kezelése” oly mélységű „interdiszciplináris” elemzést kíván, mint a *közöny*. A személyiség-pszichológia, az etika, az irodalom- és művészetelmélet, a neveléstan éppúgy

¹ Lásd Szmodis Jenő: Az Aranybulla mint a Szent Korona-eszme egy fontos manifesztációja. In Merkler-Szántó Judit (szerk.): *Magyarságunk Decretuma: 800 éves az Aranybulla*. Budapest, Magyarország Barátai Alapítvány, 2022. 191–202.

² Lásd Báró Wesselényi Miklós – tapasztalati tényekben és statisztikai adatokban gazdag – *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* (1843) című könyvét!

nem térhet ki hatása elől, miként a politikatudományok, a történetfilozófia vagy éppen a teológia. Jól érezték ezt azok a 19. századi politikai gondolkodóink is, akik e fogalom jelentéstartományának csak egyik szegmensére: a vallási közöny tüneteire – különös tekintettel annak egyháztörténetre és a politikai filozófiára tartozó problémáira – figyeltek.

Eötvös Józsefet idézem: „Korunknak egyik legaggasztóbb jelensége a *vallási közöny*ben található fel, mely, fájdalom! mindinkább hazánkban is elterjed, – egész kiterjedésében osztom e meggyőződést; és én, ki összes civilisatiónk alapját a keresztény vallás által terjesztett eszmékben találom, nem aggódok semmi iránt annyira, mint midőn ezen eszméket egyrésztől szenvedélyesen megtámadva, – a másiktól oly gyengén védelmezve látom” (Tóth Kálmán tanulmányából, 106.).

Az író-politikus aggodalmának okait szinte valamennyi kortárs hazai és európai politikus kutatta, ám diagnózisaikban nem könnyű megtalálni a közös nevezőt. Simor János hercegprímás például számos tételét bírálta Eötvös „a vallás szabad gyakorlatáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról” (1869-ben) készített törvényjavaslatának (lásd Tóth Kálmán tanulmánya, 101–102.), míg a francia eszmetárs, Montalembert – Eötvös véleményével egybehangzóan (lásd Hörcher Ferenc tanulmányát, 91–92.) – úgy látta, hogy „az egyház az abszolút királysággal szövetkezve veszítette el hatalmát a lelkek felett, és nevelte ki a hitetlenség és a szabadgondolkodás szellemét, végül pedig a nagy francia forradalmat” (Gájer László tanulmányából, 133.).

Érdeemes arra is figyelnünk, hogyan értelmezték a vallási közöny megállíthatatlannak tűnő terjedését a reformkor előtti és a dualizmus évtizedei utáni korszakban. Előbb Kis János evangélikus püspök 1815-ben, Sopronban kiadott könyvére, majd Szekfü egyik – 1920-ban készült – tanulmányára utalok. Kis János könyvének már a címe is „beszédess”. Íme: *A vallástalanságról, s a vallásbeli buzgóság meghidegedésének okairól különösen protestánsok között*. A püspök diagnózisának három eleme van: az egyik egyháztörténeti, a másik kettő valláslélektani érvekre épül. Az elsőnek a lényegét a könyv Harmadik Szakaszának bevezetője ekképpen foglalja össze: „A Reformatiót úgy lehet nézni, mint azon idő-szakaszt, melytől fogva a most uralkodó vallásbeli hidegség kezdődött, és elmúlhatatlanul kezdődnie kellett. Helytelen dolog volna az előbbeni buzgóság megváltozásáért zugolódni; az magában szükséges, és az Isteni gondviselés vezérlése alatt az Egésznek javára tzelző történet; tsak a módja sérelmes, gyászos, és ha azok, akik erővel és hatalommal fel vagynak ruházva, jobbra nem intézik, szerentsétlen jövővel fenyegető. A vallásbeli buzgóság

épülete meg nem maradhat elébbeni formájában, de összeomlani nem kellene hagynunk [...]”³

A diagnózis második eleme – a kálvinista felekezeti identitásukat meg nem tagadó, ám a vallási és az esztétikai élmények egymást erősítő hatása mellett érvelő Kazinczy és Kölcsény protestantizmuskritikájával összhangban⁴ a protestánsok ikonofób hajlamait bírálja. A püspök így fogalmaz: „A Helvétziaiak tehát a gonoszt gyökerestől ki akarván irtani, az Isteni tiszteletből mindet számkivetésben küldöttek, ami az érzékenységekhez és a képzelődéshez volt intézve.”⁵ Márpedig – így folytatja később – „a vallás nem tsupán az okosságnak, hanem egyszersmind az érzésnek, s a képzelődésnek is tárgya”.⁶

A harmadik elem is azt a célt szolgálja, hogy az egyház állítsa vissza a hit érzéki, érzelmi és intellektuális élményének egységét, jelesen: óvja meg a vallást Kant, illetőleg a kantianizmus befolyásától. Úgy ítéli, hogy „Kant követői vagy inkább majmai a sok hijába való szörszál hasogatások által napról napra jobban elsoványították a vallást, különösen a keresztyén vallást, úgy hogy az utóbb csak abstractiókból álló tsontá és börré lett, a szívnek tsak nem semmi foglalatosságot nem adott [...]”⁷

Míg Eötvös és (katolikus) kortársai tehát az állam és az egyház közötti konfliktusokban, a protestáns püspök – egy fél évszázaddal korábban – az egyházon belüli szakadás és az újkori filozófiai irányzatok „népszerűségének” következményeiben fedezi fel a „vallási közönynek”, illetőleg „a vallásbeli buzgóság meghidegedésének” okát.

Velük ellentétben Szekfű Gyula immár nem az intézményekben keresi, hanem egy évszázados kultúrtörténeti folyamat szociológiai fejleményével, a keresztyén értékeket valló szellemi elit izolálódásával magyarázza a vallási és egyúttal politikai közöny eluralkodását.⁸ Hatos Pál tanulmányából (*Szekfű Gyula Eötvös József-olvasatai*, 158.) idézem a történész-író szavait: „A nemzeti-ség és keresztyén európai erkölcs [...] mindenkor elég erős arra, hogy hitet adjon

³ Kis János: *A vallástalanságról, s a vallásbéli buzgóság meghidegedésének okairól különösen protestánsok között*. Sopron, Sziesz maradéki, 1815. 50.

⁴ Lásd Kölcsény *Töredékek a vallásról* című tanulmányáról írott elemzésemet: Kulin Ferenc: *Küldetésstudat és szerepkeresés*. Budapest, Argumentum, 2012. 56–82.

⁵ Kis (1815): i. m. 66.

⁶ Kis (1815): i. m. 68.

⁷ Kis (1815): i. m. 100.

⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., 1920.

nekik az erkölcs, a szellem, a gondolat erejében. Ez a hit tartja vissza a politika romantikusait, hogy az uralkodó liberalizmushoz csatlakozva tömegemberré váljanak, s a tömegeknek hízelegve tömegakcióktól tegyék függővé az emberi haladást. A romantikus elfordul e méltatlan ön- és tömegesalástól, és példát véve a maga egyéni kiválóságából, megköveteli, hogy mindenki saját életében, saját körében valósítsa meg a nemzeti és keresztény ideálokat.”

Biztosak lehetünk abban, hogy egy évszázaddal az után, hogy Szekfű papírra vetette diagnózisát, mi magunk és az utánunk következő nemzedékek is szembesülni fogunk, fognak általában a közöny és konkrétan: a vallási közöny terjedésével. Mindazonáltal egyetérthetünk Hörcher Ferencsel, aki azért tartja „mindenképpen problematikusnak” Eötvös álláspontját, mert az „feltételez egy olyan, az egész népre kiterjedő vallásosságot, amelyet már a 19. században sem lehetett biztosra venni” (Hörcher Ferenc: *„Önnel egyazon politikai valláshoz tartozom”*, 93.). A szerző úgy ítéli meg, hogy miután „a szekularizáció nyilván megtette már eddigre a hatását a sokaságra [...], általános tételek nem feltétlenül fogalmazhatók meg »a nép« vallásosságáról” (93.).

II. Báró Wesselényi Miklós alakja

Bárá Wesselényi Miklós az a kiemelkedő reformkori politikus, akivel kapcsolatban egy módszertani problémát vetek fel. A fentebb olvasható kommentárjaim az Eötvös-életművet főként politika-elméleti szempontból elemző tanulmánykötetre reflektáltak, ezért talán nem magától értetődő a hiányérzetem amiatt, hogy egyikben sem találkoztam az erdélyi mágnás nevével. A legkézenfekvőbb érv a „hiány” indoklásául az lehetne, hogy a két politikus között nem volt említést érdemlő személyes kapcsolat, s hogy munkásságuk, életművük nagyobb része időben is elkülönült egymástól. Ezek a tények önmagukban azonban nem lehetnének perdöntők, hiszen Eötvös a mintaképének tekintett agg Kazinczyval s a nála csaknem negyedszázaddal idősebb Kölcsyvel is szoros kapcsolatot ápolt. Ám ezúttal nem az a kérdés foglalkoztat, hogy milyen véletleneken múlhatott, hogy egymásra találjanak, hanem az, hogy a véletlennek tulajdonítható-e az is, hogy alakja és életműve a történetírásban és a kulturális közemlékezetben is elhalványult. Monográfusát, Trócsányi Zsoltot idézem: „Az ország művelt közvéleményének hány százaléka (vagy ezreléke, vagy még nem kisebb hányada) tud arról, hogy az árvízi hajós, a nagy romantikus tettek hőse politikai elméleti író is, méghozzá a legkülönb néhányak egyike a reformkor nagy publicista gárdájá-

ban? A »Szózat«-ról talán még hallott ez a közvélemény. De a »Balítéletekről«-t tökéletesen elfelejtették. Vagy (ami még rosszabb) teljesen ferde fogalmakkal bírnak róla (Szekfű *Magyar történetének* információi következtében).⁹ Talán nem érezném „tette készítetőknek” ezeket a sorokat, ha – négy évtized elmúltával – nem olvastam volna újra a báró *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében* című alapművének 1992-es kiadását, s nem lenne eleven tapasztalatom, hogy ez a könyv ma – a 21. század harmadik évtizedében – sokkal többet mond saját koráról és kontinensünk mai politikai állapotának „mélyszerkezetéről”, mint amennyit évtizedekkel korábban megérthettem belőle.

Az újrafelfedezés élményét az is magyarázhatná, hogy diákkoromban én is még az 1840–1850-es évek politikai publicisztikája hatására rögzült „hivatalos Széchenyi-kultusz Wesselényi-képével” ismerkedhettem csak meg, „miszerint Wesselényi és iskolája kereste a konfliktust Béccsel, hiszen megfontolatlan és koncepciótlan hazardírozó volt”.¹⁰ De nem hivatkozhatok erre, hiszen egyetemista diákjaimnak már a fentebb idézett kiváló Trócsányi-monográfia szemléletét közvetíthettem. Az újraolvasás élményét ezért nem egy hamis Wesselényi-kép korrekciója okozta, hanem a történelmünk idősíkjai közötti, sokáig rejtett összefüggés feltárulása. Meggyőződésem, hogy minden olyan értekezés – szóljon az egyetlen író, művész, politikus egyetlen művéről vagy munkássága egészéről és koráról – élesebb megvilágításban mutathatná be „hősét”, ha korának „szellemi körképén” belül nemcsak eszmetársainak és vitapartnereinek arcélét villantaná fel, hanem azokat a nagy formátumú kortársaiét is, akik politikai okokból sokáig nem kaphattak helyet múltunk nagyjainak arcképcsarnokában. Úgy vélem, ez az a módszertani szempont, amely – a Wesselényi-kérdéstől függetlenül is – minden olyan kiadói vállalkozás esetében megfontolandó, amely akár egy korszakon belüli, akár korszakok közötti rejtett összefüggések felmutatását tekinti céljának.

Kulin Ferenc
szakmai lektor

⁹ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 122.

¹⁰ Lásd Dénes Iván Zoltánnak az 1992-es „Szózat...”-kiadáshoz írt előszavát! Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992 [1843]. 5–10.

Ajánlott irodalom

- Antall József: 100 esztendő a népiskolai törvény. Eötvös József és az 1868. évi népiskolai törvény országgyűlési vitája (1968). Függelék: Eötvös József ismeretlen írása (1957). In Antall József: *Modell és valóság*. I. kötet. Budapest, Athenaeum Nyomda Rt., 1994. 199–237.
- Antall József: A modern felsőoktatási rendszer kialakítása Magyarországon (1848–1890) (1969). In Antall József: *Modell és valóság*. I. kötet. Budapest, Athenaeum Nyomda Rt., 1994. 268–286.
- Antall József: Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése (1965). In Antall József: *Modell és valóság*. I. kötet. Budapest, Athenaeum Nyomda Rt., 1994. 41–95.
- Antall József: Modell és valóság. Eötvös József a kiegyezési politika sodrában (1973). In Antall József: *Modell és valóság*. I. kötet. Budapest, Athenaeum Nyomda Rt., 1994. 19–41.
- Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. 1971–1979. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 621–799.
- Dávidházi Péter: *Per Passivam Resistentiam. Változatok hatalom és írás problémájára*. Budapest, Argumentum Kiadó, 1998.
- Devescovi Balázs: *Eötvös József*. (Magyarok emlékezete). Pozsony, Kalligram, 2007.
- Gergely András – Szász Zoltán: *Kiegyezés után*. Budapest, Gondolat, 1978.
- Miskolczy Ambrus: *Horn Ede. A magyar-zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén*. Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2006.
- Pletl Rita: *A döblingi Széchenyi eszmévilága és stílusa*. (Kölcsey füzetek 15.). Budapest, Kölcsey Intézet, 2005.
- Pölöskei Ferenc: *Deák Ferenc utolsó évei*. Budapest, Éghajlat Könyvkiadó, 2004.
- Szabad György: *Kossuth irányadása*. Budapest, Válasz Könyvkiadó, 2002.
- Tocqueville, Alexis de: *Emlékképek 1848-ról*. Budapest, Európa, 2011. [1893].
- Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- Veliky János: *A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskonceptiók a reformkor második évtizedében*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2009.

A kötet szerzői

Csorba László professor emeritus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar), a Magyar Nemzeti Múzeum korábbi főigazgatója. Fő kutatási területe az újkori magyar művelődés- és egyházpolitika története, a magyar–olasz kapcsolatok története, Széchenyi István életműve.

Gájer László tanszékvezető egyetemi tanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar). Fő kutatási területe a keresztény filozófia története, a római katolikus egyház társadalmi tanítása, a 19. századi klasszikus liberalizmus története, egyháztörténet, kánonjog, teremtésvédelem.

Gerő András (1952–2023) professor emeritus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar), a Habsburg Történeti Intézet igazgatója. Fő kutatási területe a dualizmus időszaka, az Osztrák–Magyar Monarchia kora, a magyarországi polgárosodás és Budapest története.

Hatos Pál történész, jogász, intézetvezető (Nemzeti Közszerződési Egyetem Eötvös József Kutatóközpont, Közép-Európa Kutatóintézet). A Kaposvári Egyetem Rippl-Rónai Művészeti Karát dékánként 2015 márciusa óta vezeti, ahol a Művészetelméleti és Művelődéstudományi Intézetnek is igazgatója. Kutatási területei: 19–20. századi európai történelem, vallás- és egyháztörténet, historiográfia.

Hörcher Ferenc kutatóprofesszor, egyetemi tanár, intézetvezető (Nemzeti Közszerződési Egyetem Eötvös József Kutatóközpont, Politika- és Államelméleti Kutatóintézet), tudományos tanácsadó (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet). Fő kutatási területe a kora modern politikai és esztétikai gondolkodás története, valamint a klasszikus magyar politikai gondolkodás története, a konzervativizmus és a liberalizmus politikai filozófiája, irodalomkritika.

Molnár Attila Károly tudományos főmunkatárs, intézetvezető (Nemzeti Közszerződési Egyetem Eötvös József Kutatóközpont, Molnár Tamás Kutatóintézet). Eszmetörténész, a szociológiai gondolkodás kutatója. Fő kutatási területe a konzervativizmus politikai eszmetörténete és a szociológiai gondolkodás története.

Schlett István professor emeritus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar). Fő kutatási területe a politikai gondolkodás története Magyarországon.

Tóth Kálmán tudományos munkatárs (Nemzeti Közszerológiai Egyetem Eötvös József Kutatóközpont, Politika- és Államelméleti Kutatóintézet). Fő kutatási területe a 18–19. századi magyar irodalom- és eszmetörténet, valamint a politikai gondolkodás története.

Eötvös József (1813–1871) a magyar történelmi panteon sokszor idézett, máig meghatározó alakja. Író, európai látókörű tudós és államférfi, a legjelentősebb magyar politikai gondolkodó – önzetlen hazafi és tudóst nevelő apa. Mégis kevésbé ismerjük, eszményi és eszményített alakja a szobrok magasából tekint ránk. Eötvös József hiányzik.

Jelen kötet tanulmányai – Eötvös halálának 150. évfordulója előtt tisztelegve – a 21. század humán és társadalomtudományi módszereit és a nagy hagyományú filológiát is segítségül hívva igyekeznek hozzájárulni e páratlan gondolkodó „feltámasztásához”. Szerzői és szerkesztői ugyanis úgy látják, hogy Eötvös József lenyűgöző kultúrateremtő tevékenysége, kiemelkedő államtudományi munkássága a jelen és a jövő nemzedékei számára is inspiráló. Életműve újraolvasása segíthet az európai kultúra értékeinek s nemzetünk alkotmányos hagyományainak megőrzésében és továbbvitelében. Amit az olvasó kezében tart, az Eötvös József minden ízében izgalmas és időszerű szellemi örökségének közérthető, továbbgondolásra csábító áttekintése.

